

सिद्धी प्रकाशन

श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क: सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो.9623979067

स्वाामी विवेकानंद नर्सिंग कॉलेज
(GNM, ANM)
महात्मा फुले मार्केट, नांदेड

सर्वोच्च शिक्षण GNM	लाभकारी 3 वर्षे	सर्वोच्च शिक्षण 12वीं पास (बारा), कॉमिन्स व विद्यमान
सर्वोच्च शिक्षण ANM	लाभकारी 2 वर्षे	सर्वोच्च शिक्षण 12वीं पास (बारा), कॉमिन्स व विद्यमान

अधिक माहितीसाठी संपर्क: 91 12828510, 8999798910

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe EHM 9623979067

Worldwide International Inter
Disciplinary Research Journal
Website: www.wiidrj.com
Menoffice Address: Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.
Tulaji Niwas Ramkrishna Nagar, Near Ganapati Mandir,
Vasmat Road Parbhani, Maharashtra (India)
Email: shridhprakashan2009@gmail.com / siddhiprakashan674@gmail.com
Mob: 9919623979067

9 772454 790004 >

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed) Year - 10 Vol. I ISSUE - CIII September -2024

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF 2024 - Impact Factor : 8.278

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Year - 10 Vol. I ISSUE - CIII September -2024
Special Issue

- Chief Editor -
Pallavi Laxman Shete

Quarterly Research Journal

[Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's]

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
A Peer Reviewed - Referred

Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Certificate of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper /
Article titled _____
_____ of

Dr./Mr./Miss/Mrs. _____

it is peer reviewed and published in the issue CIII, Vol. I, Year - 10 in the month Sept. -2024.

Thank You!

ISSN : 2454-7905

Indexed
SJIF

Impact
Factor 8.278

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

Pallavi
- Cheif Editor -
Miss. Pallavi Laxman Shete

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8.278

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Refereed Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - CIII

Year – 10

Sept. 2024

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Hyderabad

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Utrakhanda 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbbhai Patel Hospital, (Neurosurgery), Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College, (Autonomous) Affiliated to University of Madras, Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	Dr. Kamalakar Sharad Ingale Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.
Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)	Dr. Sandip Kale Dept. English, NSB College, Nanded.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Asst. Prof. Devidas G. Yelne Dept. of Hindi, NSB College, Nanded.
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	Dr. Rajendr Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We the author/authors of the paper titled..... authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)**

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name :

Official Address :

..... Pin

e-mail id :

Mobile and Phone No. :

Signature of the Author(s) :

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed Referred)
(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmata Road Parbhani (India –Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 Email : siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com
www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:

(Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs. Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**

IFSC Code : **SBIN0016667**

Branch Code : **16667**

Account Number : **20286425949**

INDEX

Sir. no	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Ayurvedic Management of Krimigranthi	Dr. Sujeet N Patil Dr. Yogita Pawar-Patil	01
02.	Dosh Dhatu Mal Moolam Hi Shariram: A Literary Review	Dr. Sarika L. Puyad Siddhant P. Khillare	04
03.	Sheroes of Malabar Rebellion: Unearthing the Forgotten Annals of Women Fighters	Aswathy. G Dr. Sukesh Kumaradas	06
04.	Impacts of Exercise Intervention on Various Diseases in Rats	Dr. M. Sharmila Dr. P. Sujana	13
05.	Development of Cinema in Kalyana Karnataka	Dr. Chandraprabha M. Patgar	16
06.	Study on E-Commerce in India: Opportunities and Challenges	Somesh B. Huddar	20
07.	Industry – Academia Collaboration in Private University : As an Instrument of Experimental Learning	Sadanand Santosh Borse Dr. Nilesh D. Shinde	24
08.	Partition Fiction in Indian English Literature	Dr. Pravin Ratan Berad	28
09.	Right to Privacy in the Light of Data Privacy Laws in India	Sonali V. Waghchhoure Dr. Saleem Shaikh	30
10.	Nature of Navavidha Bhakti in Bhagwat Mahapurana	Dr. C. D. Sonpethkar	36
11.	Government Drawing Examination: A Gateway into the world of Art Education	Mr. Shitalkumar Vitthal Gore	40
12.	Impact of Covid 19 on Agriculture Sector in Indian Economy	Vishal Somnat Sanap Dr. D. S. Arjune	41
13.	OTT User Study Considering Corona Pandemic Time	Dr. Bapu B. Chandanshive	45
14.	Effect of DAP (Diammonium phosphate) and Urea on Enzyme Succinate Dehydrogenase Activity (SDH) in Blood of <i>Barytelphusa guerini</i>	V. M. Deshmukh A. R. Jagtap	49
15.	Love, Ambition and Destiny in Chetan Bhagat's Half Girlfriend	Dr. Sandeep G. Ladkar	54
16.	रीति कालीन कवि भूषण की राष्ट्रीय भावना	परमेश्वर पाण्डेय डॉ० रमाशंकर यादव	57
17.	अनुसूचित जनजाति महिलाओं के सामाजिक-आर्थिक सशक्तिकरण में आजीविका मिशन का योगदान	आरती रनसोरे डॉ. दीपक कारभारी	61
18.	आहारातील घटक व समतोल आहार	प्रा. डॉ. फड एल. एच.	67
19.	बंजारा समाजातील स्त्रियांची वेशभुषा एक वेगळेपण	डॉ. लक्ष्मण पवार	71

20.	गीत निळ्या आकाशाचे मधील चिंतन	डॉ. विजयकुमार शिवदास ढोले	76
21.	तालुका कृषि अधिकारी मंठा जिल्हा जालना मार्फत MAHA – DBT पोर्टलवर राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनेचा विकासात्मक आढावा	संगीता भगवान आसोले	81
22.	मराठी साहित्य व पर्यावरण यांचा परस्पर सहसंबंध	डॉ. रंजना ज्योतीराम महाजन	89
23.	“मराठवाड्यातील ज्योतिर्लिंग”	प्रा. डॉ. संजय भाऊराव गिरे	93
24.	माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांचे शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादन यांच्या सहसंबंधाचा अभ्यास	प्रा. डॉ. गोकुल शामराव डामरे	96
25.	भारतातील औद्योगिक क्षेत्राचा विकास	विकास रामदास साबळे डॉ. बाबू दिगांबर तोटरे	101
26.	भारत में प्रजनन अधिकार और लिंग आधारित स्वास्थ्य	अमोल सातपुते	108
27.	राष्ट्रीय शिक्षण धोरण: मराठी साहित्य, भाषेचे महत्व आणि रोजगाराच्या संधी	प्रा. डॉ. अंशुमती राजेंद्र काहाणे	113
28.	आदिवासींची ओळख आणि जागतिकीकरण	प्रा. अलका शिवाजी नागरे	119
28.	भारतातील सामान्य मानुस व ई -शासन	डॉ बळासाहेब भिंगोले	124
29.	पुणे जिल्हयातील शाळेतील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांस रोलबॉल हा खेळाची माहिती का या विषयाचा सर्वेक्षणात्मक अभ्यास	सचिन रमेश शिंदे डॉ. गोविंद केरबा कळवले	128
30.	हिंदी साहित्य में चित्रित समाज : नारी संवेदना	श्रीमती प्रेमलता पाटिल	134
31.	अंगणवाडी कर्मचाऱ्यांच्या सामाजिक समस्या	डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड कुमिदिनी जोशी रामचंद्र याडाराम	138

Ayurvedic Management of Krimigranthi w.r.t. Ulcerative Blepharitis: A Case Report

Dr. SujeetN Patil

Assistant Professor, Dept. of Shalakyatantra, SaiAyurved Medical College & Research Institute, Khandala, Tal: Vaijapur, Dist. Chha. Sambhajinagar.

Dr. Yogita Pawar-Patil

Assistant Professor, Dept. of Kayachikitsa Sai Ayurved Medical College & Research Institute, Tal: Vaijapur, Dist. Chha. Sambhajinagar Khandala.

Abstract:-

Ayurveda, science of life which signifies the maintenance of health of a healthy person and to cure the diseased person who enables them to lead joyful life. *Shalakyatantra*, a branch of *Ayurveda* which deals with disease of *UrdhwajatrugataRogas*^[1]. *KrimiGranthi* (ulcerative blepharitis), disease classified under *SandhigataRoga* where there will be a cyst like swelling produced by *Krimisin* eye lids and eye lashes. *Yogaratanakar* called it as *Janthagranti*.^[2] It is *kaphajbhedansadhya vyadhi* affected *sandhi* is “*Paksh mavartmasandhi*” but according to *Vagbhat* affected *sandhi* is *Kaneenika* and *Apangasandhi*^[3]. A case of ulcerative blepharitis having symptoms of swelling over eye lid with mild pain which was reoccurring in nature was treated with *Nimbpatrasek*, *Triphala+Tuttha+Hirakas+ saidhavchurna +Madhupratisaran, SukshmaTriphala, AampachakVati and Krimikutharras*.

Keywords:- Krimigranthi, Ulcerative Blepharitis, Sandhigatrog, Urdhwajatrugatrog.

Introduction:-

Krimigranthi is the *SandhigataRoga* caused by *Krimi* in *NetraPakshma* and *Vartma* associated with *Kanduif* not treated at proper time leading the *Krimito* invade the inner structure of eyes.^[2] Different

Types of micro organisms, parasites, maggot setc. by vitiating *paksh mavartmasandhi* produces smaller cysts, on the eye lid margin.^[4] The infection spreads into the *vartma* and *shuklasandhi* and interior of eye. The associated symptoms are irritation, discomfort, itching sensation, burning sensation, falling of eye lashes, purulent secretion from the lesion (eye lid margin). Hence the proper treatment with treating root cause comes in first line. In ophthalmic practice, blepharitis is one of the most common complaint for which patient rush to the OPD, ulcerative blepharitis is a type of blepharitis in which we will find symptoms of both seborrheic and bacterial blepharitis, symptoms include seborrhea of scalp along with chronic staphylococcal infection of the lid margin, which causes irritation, itching, mild lacrimation, gluing of cilia, photophobia.^[5] It is the inflammatory condition of eye lid margins with predisposing factors like- external irritants eg. Exposure to dust, smoke and cosmetics, eye strain due to refractive error, unhygienic conditions etc.^[6]

Materials & Methods:-

Case Report:-

An 21-year-old female patient approached *Shalakyatantra* OPD of SAMC, Khandala with complaining of swelling in left lower and upper eye lid and whitish scaly wrinkled lid margins which bleed snow and then associated complaints are pain, itching sensation, mild lacrimation and photophobia since 1 year. Patient had already consulted nearby allopathic clinic and ophthalmologist many times for the same and was suggested with few antibiotics and ointments patient used to get relief with the medicines but once when the medications were discontinued the condition reoccurred,

as it was the hindering factor for her studies, patient and herparent approached SAMC, Khandala for Ayurvedic treatment.

	Righteye	Left eye
Eyelid	Normal	Gluingof cilia Yellowscalin upper eyelids. SmallUlcer seenat the lateral part, near the inner cantusoflowereye lid with bleeding. Swellingoflower eyelid.
Conjunctiva	Normal	Mildcongestion
Cornea	Clear	Clear
AnteriorChamberDepth	Normal depth	Normal
Iris	Normal	Normal
Pupil	Roundreactive	Roundreactive
Lens	Normal	Normal

Onexamination:-

Visual acuity

Both eyes: 6/6

Right eye: 6/6

Left eye: 6/6(p)

Slitlamp examination:-

Table No.:-1 Eye Examination:-

Systemic examination:-

GC:Moderate,afebrile

RS: RR: 20/min, AEBE Clear

CVS: S1, S2 normal

CNS:Conscious,oriented.

Treatment given:-

- 1) *Nimbpatrased*OD at kriyakalp department of SAMC daily
- 2) *Triphala+Tuttha+Hirakas+ saidhavchurna +Madhupratisaran*OD
- 3) *SukshmaTriphalavati*125mg-BD
- 4) *AampachakVati*250mg BD
- 5) *Krimikutharras*125mg BD

Result:-

Abovementioned treatment shown satisfying results within 7days and patient is totally cured in 2 weeks.

Table:-2 Timeline chart Of patient in SAMC, Khandala

03/07/2024	<i>Nimbptrachurnasek</i> <i>Triphala+Tuttha+Hirakas+SaindhavChurna+</i> <i>MadhuPratisaran</i> <i>SukshmaTriphalavati</i> 125mg BD <i>AampachakVati</i> 250mg BD <i>Krimikutharras</i> 125 mg BD	Itchingpresent Eyelidswellingpresent Scalespresent Gluingofeyelids present Painpresent Congestionpresent
	FIRST FOLLOW UP	

10/07/2024	<i>Nimbptrachurnasek</i> <i>Triphala+Tuttha+Hirakas+SaindhavChurna+MadhuPratisaran</i> <i>SukshmaTriphalavati</i> 125mg BD <i>AampachakVati</i> 250mg BD <i>Krimikutharras</i> 125 mg BD	Mild itching presentEyelidswellingreduced Scalespresent Gluingofeyelid reduced Mildpainpresent No congestion
SECOND FOLLOW UP		
17/07/2024	<i>Nimbptrachurnasek</i> <i>Triphala+Tuttha+Hirakas+SaindhavChurna+MadhuPratisaran</i> <i>SukshmaTriphalavati</i> 125mg BD <i>AampachakVati</i> 250mg BD <i>Krimikutharras</i> 125 mg BD	Itchingabsent Eyelidswellingmildin nature Scalesabsent Gluingofeyelidabsent Painabsent
THIRD FOLLOW UP		
22/07/2024	<i>Nimbptrachurnasek</i> <i>Triphala+Tuttha+Hirakas+SaindhavChurna+MadhuPratisaran</i> <i>SukshmaTriphalavati</i> 125mg BD <i>AampachakVati</i> 250mg BD <i>Krimikutharras</i> 125 mg BD	Allsymptomsreduced significantly

Discussion:-

The Management of blepharitis is a challenging task because of its recurrence nature the specific root cause must be tackled to achieve better result. *Ayurvedic* treatment protocol is a holistic approach where physicians plan to treat disease by analyzing the *Dosha Avastha*. According to *SushrutaSamhitaKrimigranthiis* a *KaphajaSadya Vyadhi*.^[7]The treatment protocol adapted here is to reduce the accumulated *Kapha Dosha*. The drug *Nimbpatra* used for *Seka*, is mentioned is having *Lekhaniya* and *Kandugna* property, and is *Kapha Pitta Shamakain* nature. The treatment *Triphala+Tuttha+Hirakas+ saidhavchurna +Madhupratisaran* act as *Lekhana*. *Krimikuthar ras* advised in this condition act as *Krimighna*.

Conclusion:-

Krimighranthiis caused by accumulated *Kapha* and *Krimi* in the eyelid which is well managed with the *Pratisarana, Seka*. One of the causes of this disease is metabolic factor, which are corrected with *DeepanaPaachana* and *Krimighnad* drugs. All the symptoms have subsided within the duration of treatment course and no recurrence was observed at the follow up. Same treatment protocol for large sample with long duration of follow up will be beneficial.

References:-

1. Dr. Brahmanand Tripathi: Ashtang Hruday Sutrasthan 1/5, Chaukhamba Sanskrit Pratishthan Delhi, Reprint edition 2019; p-5,6
2. Dr. Dingari Chary: The Shalaky Tantra, Chaukhamba Sanskrit Pratishthan Delhi, Reprint edition 2022, p-60.
3. Dr. Dingari Chary: The Shalaky Tantra, Chaukhamba Sanskrit Pratishthan Delhi, Reprint edition 2022, p-60.
4. Dr. Dingari Chary: The Shalaky Tantra, Chaukhamba Sanskrit Pratishthan Delhi, Reprint edition 2022, p-60.
5. Acharya Sushrut, Sushrut Samhita Uttarsthan 2/9, Chaukhamba Surbharati Prakashan; Varanasi, Reprint edition 2013; p-599.
6. Dr. Dingari Chary: The Shalaky Tantra, Chaukhamba Sanskrit Pratishthan Delhi, Reprint edition 2022, p-60.
7. Acharya Sushrut, Sushrut Samhita Uttarsthan 2/9, Chaukhamba Surbharati Prakashan; Varanasi, Reprint edition 2013; p-599.

Dosh Dhatu Mal Moolam Hi Shariram: A Literary Review

Dr. Sarika L. Puyad

M.D. Kriya Sharir. Professor, Dept. of Kriya Sharir.

Dr. Vedprakash Patil Ayurved College And Research Center, Rohanwadi, Dist- Jalna, State -Maharashtra (431213)

Siddhant P. Khillare

BAMS 1st Year 2023-2024 , Student

Dr. Vedprakash Patil Ayurved College And Research Center, Rohanwadi, Dist- Jalna, State -Maharashtra (431213)

Abstract :

The ancient Ayurvedic phrase "**Dosh Dhatu Mal Moolam Hi Shariram**" encapsulates the core philosophy of Ayurveda, emphasizing that the human body is composed of three fundamental components—**Doshas (biological energies), Dhatus (tissues), and Malas (waste products)**. This paper presents a detailed literary review, examining classical Ayurvedic texts and contemporary interpretations to explore the concept in depth. Through this review, the paper discusses how the balance and interplay of these three elements are essential for maintaining health and wellness. The objective is to present a scholarly analysis of the foundation of the human body in Ayurveda, its relevance, and practical application in holistic healthcare.

Keywords: Dosha, Dhatu, Mala, Ayurveda, Shariram, health balance, classical texts

Introduction :

दोष, धातु मलमूलं हि शरीरम् | सु. सू १५३

The concept of "**Dosh Dhatu Mal Moolam Hi Shariram**" stems from the foundational principles of Ayurveda, emphasizing that the body's health is governed by the balance of **Doshas, Dhatus, and Malas**. According to the classical texts, such as **Charaka Samhita** and **Sushruta Samhita**, this triad is essential for maintaining the body's equilibrium. The Doshas (Vata, Pitta, and Kapha) represent physiological functions, Dhatus refer to bodily tissues like Rasa, Rakta, and others, while Malas include excretory products such as feces, urine, and sweat. A disturbance in any of these three elements leads to disease, making their balance central to the Ayurvedic understanding of health.

This literary review aims to delve into the traditional and contemporary interpretations of this concept, highlighting its importance in the context of Ayurveda. By drawing from ancient texts and modern perspectives, this paper will explore the significance of "**Dosh Dhatu Mal Moolam Hi Shariram**" in Ayurvedic medicine and its practical applications.

DISCUSSION :

1. The Three Doshas (Vata, Pitta, Kapha)

वायु पित्तं कफश्चेति त्रयोदोषाः समासतः॥ वा . सू १

- **Definition and Functions:** The Doshas are biological energies that regulate physical and mental processes. Each Dosha has specific qualities and functions in the body. For example, **Vata** governs movement, **Pitta** controls metabolism, and **Kapha** maintains structure and cohesion.
- **Role in Health and Disease:** Doshas must remain in balance to maintain health. Imbalances lead to various diseases, as mentioned in **Charaka Samhita**. For instance, an aggravated Vata leads to neurological issues, while excess Pitta causes inflammation.

2. Dhatus (Tissues) and Their Importance

- **Seven Dhatus:** The seven Dhatus—Rasa (plasma), Rakta (blood), Mamsa (muscle), Meda (fat), Asthi (bone), Majja (bone marrow), and Shukra (reproductive tissues)—serve as the building blocks of the body. Each Dhatu nourishes the next, forming a chain of health.

रस धातु : तत्र रस गतो धातु : अहरह गच्छति इत्यतो रसः । सु.सू 14/13

रक्त धातु : रज रंजने, तेन रंजनः रागवर्णयुक्तः रागकृन् च धातुः रक्तम् इत्यर्थं भवति ।

मांस धातु : शरीरस्य पुष्टीकरः अवयवाच्छादकः पेशीस्नायवादि रूपेण

संधिबंधाकुंचनप्रसारणादिकरः धातुः मांसं नाम । (अमरकोष)

मेध धातु : मेदयति स्नेहयति अनेन इति मेदः । (शब्दकल्पद्रुम)

अस्थि धातु : मांसाभ्यन्तरस्थे इति ख्याते धातुभेदे । (शब्दकल्पद्रुम)

मज्जा धातु : मज्जति अस्थिषु इति मज्जा ।

शुक्र धातु : रक् प्रत्ययेन साधु । मज्जजात धातुः । (वाचस्पत्यम्)

Regeneration and Nourishment: The Dhatus constantly regenerate and must be properly nourished. Disorders in Dhatu production or transformation lead to specific diseases such as anemia (Rakta Dhatu deficiency) or osteoporosis (Asthi Dhatu depletion).

3. Malas (Waste Products)

मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च । अ ह सू १/१३

पुरीष मुपस्तंभं वाखाग्निधारणचा बस्तिपूरण विक्लेदकृत

मूत्रं स्वेदः क्लेद त्वक सौकुमार्यकृत् ॥ सु. सू १५\२

- **Concept of Malas:** Malas include feces (Purisha), urine (Mutra), and sweat (Sweda). These are the waste products resulting from metabolic processes. Proper elimination of Malas is essential for health.
- **Role in Detoxification:** Ayurveda places significant importance on the regular elimination of these wastes to prevent the accumulation of toxins (Ama), which can lead to various diseases.

4. The Interrelation Between Dosha, Dhatu, and Mala

- Ayurvedic Homeostasis:** The interaction between Dosha, Dhatu, and Mala creates a dynamic equilibrium. For example, proper digestion and assimilation of nutrients (governed by the Doshas) ensure the healthy production of Dhatus, while balanced elimination of Malas prevents disease.
- Pathogenesis of Disease:** According to Ayurvedic theory, diseases arise when this balance is disturbed. The **Ashtanga Hridaya** emphasizes the role of improper diet and lifestyle in disturbing Dosha balance, which affects Dhatu formation and disrupts the elimination of Malas.

Conclusion :

The principle of "**Dosh Dhatu Mal Moolam Hi Shariram**" forms the foundation of Ayurvedic medicine. The interdependence of Doshas, Dhatus, and Malas ensures that the body functions in harmony, maintaining health. Any imbalance in this triad leads to the manifestation of disease. Through this literary review, it is evident that Ayurveda's holistic approach to healthcare, based on the balance of Doshas, Dhatus, and Malas, provides a comprehensive framework for understanding and treating diseases. The classical insights and modern interpretations reinforce the relevance of this concept in promoting preventive healthcare and overall well-being.

References :

1. Charaka, Agnivesha. *Charaka Samhita*, translated by Sharma, R.K. & Dash, B. Chaukhamba Sanskrit Series Office, Varanasi.
2. Sushruta, *Sushruta Samhita*, translated by Bhisagratna K.L. Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi.
3. Vagbhata, *Ashtanga Hridaya*, translated by Murthy, K.R. Srikantha. Chaukhamba Krishnadas Academy, Varanasi.
4. Dash, V.B. & Sharma, R.K., *Fundamentals of Ayurveda: An Ancient Science of Healing and Therapy*. Chaukhamba Sanskrit Series Office, 2002.
5. Sharma, P.V. *Essentials of Ayurveda*. Chaukhamba Orientalia, Varanasi.

Sheroes of Malabar Rebellion: Unearthing the Forgotten Annals of Women Fighters

Aswathy. G

Research Scholar, Government College, Malappuram, University of Calicut Kerala.

Dr. Sukesh Kumaradas

Assistant Professor, Department of Islamic History, Government College Malappuram

Abstract

This study examines the pivotal role of women in the Malabar Rebellion of 1921, a significant event in Kerala's history linked to the Khilafat movement and the broader Indian independence struggle. Despite their crucial contributions, many women remain overlooked in historical narratives. This research highlights the bravery and agency of Muslim women during the uprising, exploring their motivations and the impact of their actions. By shedding light on these often-forgotten figures, the study aims to enrich our understanding of the Malabar Rebellion and encourage further exploration of women's roles in historical movements.

Keywords: Sheroes of Malabar rebellion, Mappilas, Khilafat movement, Women contributions- Gender studies, Historical memory

Arab trade prospered in Malabar long before the 7th century C.E., and it was during this time that Muslims established their presence in Kerala as traders, utilising maritime routes across the Arabian Sea, prior to the north of India being invaded by Muslim armies from the west.¹ Historical trade routes connecting the Arabian Peninsula to India support the claim that Arabs were in Malabar before Islam.² Arab traders engaged in commerce with locals, facilitating cultural exchanges prior to the 7th century C.E. Accounts from travelers like Ibn Battuta highlight these early interactions. This pre-Islamic presence likely paved the way for the later spread of Islam through established ties with local communities. Thus, it suggests a gradual integration of Islamic practices rather than a sudden introduction. They were permitted to carry on trade and settle by the native rulers. Many of them married local women,³ and their descendants came to be called Mappilas.⁴ The essence of Mappila origins is intermarriage between Arab traders and Malayali women.⁵ The historical context of the statement is the arrival of Arab Muslim traders in Kerala during the mediaeval period. These traders established trade connections with the local Hindu population and engaged in cultural exchange, including intermarriage. This process of cultural exchange and hybridisation has shaped the Mappila identity and contributed to the rich cultural diversity of Kerala. The peaceful and harmonious coexistence between the Arab Muslim traders and the Hindu population of Kerala. The adoption of the local name "Mappila"⁶ is a significant indicator of the cultural exchange and integration that took place. It suggests that the Arab Muslims were not seen as outsiders but were accepted as part of the local community. Prior to Tipu Sultan's ascension in Malabar, the traditional land system was structured hierarchically, with the *Jenmi*, or landlord, holding ownership of the land and leasing it to cultivators for agricultural purposes. This system consisted of three levels of ownership, each entitled to a portion of the produce. The Mappilas were mostly cultivators of the land under this system, and the *Jenmimar* were upper-caste Hindus. During Hyder Ali's invasion of Malabar in the 18th century, many Hindu landlords fled Malabar to neighbouring areas to avoid persecution and forced conversions. During this time, the Mappilas tenants were accorded ownership rights to the lands. After the death of Tipu Sultan in 1799 in the Fourth Anglo-Mysore War, Malabar came under British authority as part of the Madras Presidency. The British set out to restore ownership rights to

the *Jenmimar*, who had earlier fled the region. *Jenmimar*, were now given absolute ownership rights of the land, which was not the case previously. The British land reforms in Kerala, while well-intentioned, had unintended consequences. By creating a more unequal land distribution and increasing the power of a small elite, they fuelled resentment and discontent among the peasantry. The Mappila riots were a direct result of these policies and a reflection of the deep-seated social and economic tensions in the region. The peasants were now facing high rents and a lack of security of tenure. This caused a series of riots by the Mappilas starting in 1836. Stephen F. Dale⁷ says, "There were approximately 33 recorded outbreaks in the Malabar district during this period, 1866 to 1921, suggesting a relatively high level of unrest and conflict. The period between 1836 and 1921-22 was marked by significant social and political changes in the Malabar region, including the introduction of British rule, land reforms, and the rise of religious and nationalist movements. These factors may have contributed to the increased frequency of outbreaks. The Mappila riots were primarily driven by socioeconomic grievances. The peasants, facing poverty and exploitation, sought to challenge the dominant power structures. While socioeconomic factors were crucial, religious and cultural identity also played a role. The Mappilas, as a distinct religious and cultural group, may have felt threatened by the increasing influence of Hindu landlords and the colonial administration. The riots can also be seen as a form of anti-colonial resistance. The Mappilas, like many other Indian groups, were struggling against British rule and the oppressive policies it imposed. Between 1836 and 1896, they killed many government officers and Hindu landlords. But any accurate historian would tell you that without the involvement of vast numbers of women, this revolution would not have been successful. To put an end to the cruel practice of slavery and tyranny that persisted for numerous centuries, these courageous mothers, daughters, and sisters gave not only their lives but also the lives of their families. This little essay tries to shed light on a small number of the many women who actively participated in the Malabar rebellion's quest for freedom.

Malabar Rebellion

The "Moplah Outrages" were a complex series of events influenced by a variety of factors, including economic, social, and religious tensions.⁸ Understanding the complexities of these incidents is essential for a comprehensive understanding of the history of the Malabar region and the challenges faced by the Mappila community during British colonial rule. The term "Moplah Outrages"⁹ was a deliberate choice by British administrators to demonise the Mappila community and justify the use of force against them. It reflects the historical bias of the colonial authorities and has contributed to negative stereotypes about the Mappila community. The defeat of Tipu Sultan, a formidable Muslim ruler who opposed British expansion, profoundly affected the Mappila community, as the loss of such a strong leader coincided with the rising tide of British colonial influence, fuelling resentment and frustration among the Mappilas. Miller's reference to their "depressed and hopeless conditions"¹⁰ underscores the socioeconomic factors at play, indicating that poverty, landlessness, and various hardships significantly contributed to their growing anger and discontent.

Kerala in the 1920s, under colonial rule, was divided into 3 regions: Travancore, Kochi, and Malabar, of which the Britishers mostly attacked the Malabar region, which was occupied by both Muslims and Hindus together. Even though the caste system¹¹ and slavery existed, Hindus and Muslims lived in harmony. This harmony was disrupted by the invasion of the British, who joined with them in oppressing the poor people. Due to this resentment towards the authorities, poor Hindu people joined with the Muslim community in the peasant uprising. And they fought together, and

the low-caste people received immense respect and equality from the Muslims.¹² Mappilas were the tenants inhabiting the Malabar region, but most of the landlords were Hindus. And the armed uprising was against British rule and landlords. The abolition of the Ottoman Sultanate served as a catalyst for Muslim resentment against British colonial rule. It symbolised the erosion of Islamic authority and the encroachment of Western powers on Muslim lands.¹³ The Khilafat Movement, initially focused on religious and political concerns, quickly became a platform for expressing broader anti-colonial sentiments.

In Kerala, the Khilafat Movement resonated with the Mappilas, a predominantly Muslim community. Their grievances against British rule, coupled with the religious and political symbolism of the Caliphate, fuelled communal tensions. The movement provided a rallying point for the Mappilas to express their frustration and seek redress. The violence that erupted in Kerala was a manifestation of these deep-seated tensions. The Mappilas, feeling marginalised and oppressed, targeted Hindus and British officials, perceived as symbols of colonial authority and Hindu dominance. The systematic persecution of Hindus was a deliberate attempt to assert Mappila identity and power. The British abolition of the Ottoman Sultanate, combined with the Khilafat Movement, ignited communal violence in Kerala. The Mappilas, driven by a combination of religious, political, and socioeconomic grievances, used the movement as a vehicle for expressing their discontent and challenging British colonial rule. The resulting violence was a stark reminder of the dangerous consequences of religious and political polarisation in a colonial context. The Khilafat movement started in 1919 in India and indicated communal feelings among the Mappilas and caused the violence that saw systematic persecution of Hindus and British officials. Many homes and temples were captured and then destroyed. From August 1921 till about the end of the year, the rebels had under their control over a large part of Malabar. There was no systematic effort to gather statistics on the number of women and children killed during the Malabar Rebellion.¹⁴ It indicates a significant gap in the historical record of the Malabar Rebellion.

The practice of seclusion is more prevalent among higher-class families, who have the resources and social status to maintain traditional gender roles. Lower-class families, particularly those engaged in manual labour, may find it difficult or impractical to enforce strict seclusion.¹⁵ The Mappila community's cultural heritage, influenced by Arab and Indian traditions, has shaped its attitudes towards women's roles. While some families adhere to strict seclusion practices, others have adopted more liberal norms, reflecting the diverse cultural influences within the community. Looking at the misery of the people in this period, the condition of women in society cannot be ignored. Malabar women, like women in many other cultures, were often assigned a subordinate role within the household and community. They perform a multitude of essential tasks, including churning milk, grinding corn, cooking meals, spinning, and gathering wood and water; among the poorer communities, they even contribute to lighter agricultural labour.¹⁶ The extensive list of household duties mentioned highlights the demanding nature of women's work. These tasks were essential for the survival and functioning of the family, and women were expected to perform them diligently. The mention of women's involvement in agricultural labour, particularly in poorer families, underscores the economic necessity of their contributions. Women's labour was often crucial for supplementing family income and ensuring food security. There is no need to talk about the lives of Muslim women in this situation where women were being exploited indiscriminately and they were held in low esteem. The presence of Mappila women in the Malabar Revolution was too strong even for colonial narratives to ignore.¹⁷ Women's struggle, contributions and presence, which

is new to the studies of the Malabar Revolution. It is necessary to investigate not only the Malabar Revolution but also how the Mappila women built their lives in Malabar after the revolution. Through this, a new study will be started and need a *Shtree Munneta Kerala*¹⁸ on the important role that Mappila women played in the Malabar Rebellion, even though they did not directly participate in the fighting. It suggests that they provided crucial support to their men but faced severe consequences for their loyalty.¹⁹ The statement highlights the important but often overlooked role of Mappila women in the Malabar Rebellion. Their support for their men was crucial, but it also came at a high cost. Understanding the experiences of Mappila women is essential for a comprehensive understanding of the rebellion and the challenges faced by the Mappila community during British colonial rule. But there were Muslim women in this period who fought with their strength, and they used their education as a strong weapon to fight against the injustice of British rule prevalent in society. It suggests that despite the prevailing societal norms and restrictions, some women actively resisted British rule through their education and activism. It emphasises that even within a patriarchal and colonial context, there were women who actively resisted oppression and fought for social and political change. The predominance of male historians has often led to a narrow focus on male-centric narratives, which can exclude or minimise the achievements of women. This bias can be perpetuated through the selection of sources, the framing of historical questions, and the interpretation of evidence. The neglect of Muslim women's contributions in the Malabar Revolt is a specific example of this broader historical bias. By omitting their names and roles, historians have effectively erased their presence from the historical record, making it difficult to fully understand the event's complexities. An examination of the Malabar revolt's background reveals that historians have often overlooked the contributions of Muslim women, frequently neglecting to mention their names and roles in this significant historical event. Hitchcock's statement emphasises the crucial yet often overlooked role of Mappila women in Kerala's history, particularly during the Malabar Rebellion. Described as "fearless" and "loyal," these women actively participated in the struggle for justice and freedom, showcasing their courage and resilience. The terms "fearless" and "loyal" paint a picture of women who were not afraid to stand up for their beliefs and fight for justice. Their loyalty to the cause of the rebellion demonstrates their commitment to the struggle for freedom and equality. The prompt challenges the traditional portrayal of Mappila women as passive and submissive figures. It emphasises their agency and active participation in the Malabar Rebellion, highlighting their courage and resilience. Their contributions extend beyond traditional roles, highlighting their agency in shaping the sociopolitical landscape. This perspective calls for a re-evaluation of historical narratives to recognise and honour the vital influence of Mappila women in their community and the nation.²⁰ Recent studies are now highlighting the significant role of Muslim women in the revolt, showcasing their active participation in the struggle—some fought directly, while others provided crucial support to their men, shouldering immense responsibilities that have etched their contributions into history. Their enduring hardships were borne out of a profound commitment to the country's freedom, prompting this study to explore the lives of these courageous Muslim women freedom fighters. A closer examination reveals a multitude of valiant women who played pivotal roles in the Indian freedom struggle. Some of these important women are Varian Kunnath Kunjaisha, Fatima Malu, Kadiayamu, Fatima., etc but "their names were invisible in major historical texts. But in Jaffer Erattupetta's book '*Maalu Malabar Samarathinte Pennkaruth*', we could see the women who directly or indirectly participated in the Malabar rebellion. P. Geetha's '*1921 Charithra Varthamanagal*' book also deals with women in the Malabar

revolt. The mention of Jaffer Erattupetta's and P. Geetha's books highlight the importance of alternative sources in providing a more comprehensive understanding of women's roles in historical events. These books offer valuable insights into the experiences and contributions of Mappila women during the Malabar Rebellion. Recognising the contributions of women like Varian Kunnath Kunjaisha, Fatima Malu, Kadiayamu, and Fatima is crucial for a more complete and accurate understanding of the Malabar Rebellion. It challenges the stereotypes and biases that have often limited our understanding of women's roles in history and highlights the importance of their agency and participation in social and political movements.

Varian Kunnath Kunjaisha

In Jaffar's book *Maalu: Malabar Samarathinte Pennkaruth*, Varian Kunnath Kunjaisha is described as the mother of the Malabar revolution. Kunjaisha is the daughter of the prominent Unnimammad Haji of Karuvarakundu. She got her education from English school at a time when education was everyone's dream of that time. Kunjaisha's husband was Moitheen Kutty haji, a merchant patriot and scholar who fought strongly against the British occupation of Malabar. They participated in the protests along with Mother Kutty and went into hiding. Their eldest son is Varian Kunnath Kunjahammed Haji, a fighter of the Malabar rebellion. "It was Varian Kunnath Kunhamed haji's mother who carried on the family in the years of his absence and with more success than did."²¹ Their role in history is significant and huge as they motivated their children to fight against British aggression and became role models and inspirations for other mothers. The Chakkiparamban family was on the enemy list of the British, so they were financially and physically harassed by the British government. Her involvement as a leading figure may have inspired and encouraged other Muslim women to participate in the struggle, challenging traditional gender roles and paving the way for greater participation of women in political and social movements. She is widely regarded as the pioneering Muslim female force in the Malabar Rebellion, a testament to her remarkable courage and leadership during a tumultuous period in history. Her contributions not only inspired those around her but also paved the way for future generations of women to engage actively in the struggle for freedom and justice. Through her actions, she exemplified the vital role that women played in the resistance against colonial oppression, challenging societal norms and asserting their agency in the fight for their rights and the rights of their community.

Malu Fathima

Malu Fathima has been given many epithets by various writers and historians. She is known as the "Riot heroine" "Malabar kalapa smaranayika," "Revival heroine," etc. She was born in 1873 as the third daughter of Koyamu Haji and Amina Kutty. Her mother also said to be a revolutionary woman. She was pregnant, Koyama Haji left to fight against the invasion, and Amina Kutty was happy to leave him and stand up as a strong lady. It is not certain that they will come back; they know that the poor tenants and peasants are fighting for their right to live, and they leave with pride that the country will be their own if the British, the enemies of their native land, leave. Even the children who were going to be born in Malabar were prepared to fight against slavery and occupation. Malu acquired speaking and writing skills in the English language and mastered horseriding. In Jaffer's work *Maalu Malabar Samarathinte Pennkaruthu*, he says that the "main aim of Malu was to fight against the British government."²² She was highly influenced by the heroic speeches of Kunjahammed Haji. "His speech always excited her, and she attentively listened to each and every single word of his speech." Malu's significant role in the movement was great, and she inspired many other women and influenced them to raise their voices against the threatened British

government. In Jaffer's work, he recorded the parts of Malu's speech, which was delivered to the wide audience of Karuvarakundu:

"No one should be afraid if there is a war. The rule of the white man must end. Variankunnan is with us. In Pookottur, Poocholamadu, and Chandakunnu, many of our people were martyred. The Waggon Massacre is a testament to the brutality of the British. We must do our part for the country to drive them when the men go out to war; the women should send them off with a cheerful Salam. Those who can go should go. Others must hide in forests and in between rocks. All the males are either martyred or in hiding. Not even a single body should be allowed to rot, even if it is of the British. We must boldly undertake that work. It is up to us to give courage to men."²³ These words were singularly inspiring and motivating to the women of Malabar. Malu is the wife of Varian Kunnath Kunjahamed Haji, the leader of the Malabar rebellion. Even after the sacrifice of Varian Kunnath Kunjahamed Haji, she continued to advocate for revival efforts and played a crucial role in establishing a school. Additionally, she was actively involved in various social activities and served as the chief in charge of the mosque. She passed away in 1961 at the age of 88. Following her death, it was decided that all her properties would be donated to the mosque.

The condition of women in the other families of the Muslim community was also miserable. An example is Aisha and her children, who were jailed for helping the rebels. Men were killed and women were raped. Even in history, many people fought for their loved ones. When the British army attempted to execute Moitheen, his eleven-year-old daughter, Fatima, clung to him, sobbing and pleading for his life. She was also along with her father, who did not back down despite being harassed by the soldiers. Another similar incident was when Kadiyamu bravely came forward and stopped his ailing father from being taken away by the soldiers. The soldiers shot and killed her, and her husband and father stabbed her with a bayonet but did not retreat. Each of these events was a different face of riot misery. A girl named Fathima died fighting for her father at a young age, and another girl named Kadiyamu, died unable to care for her father in the hope of tomorrow's freedom. Hitchcock reports the participation of two women at the forefront of the revolt. "Two were known to have been shot fighting with the men, one at pukkottur and one in a mosque at Olakara, and 157 were known to have taken part in definite offences, chiefly dacoities and thefts."²⁴ They became a part of the historical record. Biyathumma Hajumma is another Mappila woman in the Malabar rebellion. When Varian Kunnathe Kunjahammed Haji was robbed in Makkah, they helped by searching for information. When the rioters came to Ayamutty's house, his mother Biyathumma, Kunjahammed Haji was seen saying Salam and giving them guns.

About the presence of Mappila women in the battle of Pookottur, Kodur says this: Every mother of the Mappila house left one of her two sons for the war. Arankara pappattungal Thayumma is seen to have dedicated both his sons to the nation. Hitchcock mentions the presence of Mappila women in his work. In Pookottur, when the men went down in battle, the women cheered them on and recited Badar baith.²⁵

"In some places driven from their homes by fear or lack of food, they had for a time lived a life nearly as wild as the men, and later, when the men were in jail, it was quite common for Mappila girls to set out on their own to visit husbands or brothers in Cannanore or Calicut, as well as the cages in the area."²⁶ Researcher Dr. Shamshad Hussain shares the miseries of women in Malabar struggle in their work, Fatima, who hid for days in a stone-hewn pit, lived without crying and eating and suppressed their hunger. More women had to fend for themselves and take on family responsibilities in the absence of their loved ones and relatives²⁷.

Conclusion:

Despite a century having passed, nothing is known about the Muslim women who take part in the Malabar insurrection. This research made it possible to identify many Muslim women who took part in unrecorded riots. When we study each episode of the Malabar Rebellion separately, we can understand that it contains stories of bloodshed, bravery, and torture that Kerala has never heard of or experienced to date. We need to realise that the freedom that we enjoy today is the cost of the lives of thousands of Mappila women in Malabar- those who chose the harsh side of life and went down to fight for their own families and country. Women and lower castes bore the brunt of the suffering during the riots. Every Mappila woman played a vital role in the struggle for freedom, making significant sacrifices. On the centenary of the Malabar Rebellion, we must remember the sacrifices made by Mappila women and children, who gave their lives for the freedom of their country. The stories of women like Varian Kunnath Kunjaisha, Malu Fathima, and Kadiyamu are inspiring examples of courage, resilience, and patriotism. Their contributions to the Malabar Rebellion were immense, and they deserve to be remembered and celebrated. By honouring their legacy, we can ensure that their contributions to the struggle for freedom are never forgotten.

End Notes

1. Zaki M., *Arab Accounts of India*, Idarag-I Adabiyat-I Delli, Delhi, p. 7-8.; George Fadlo Hourani, *Arab Seafaring in the Indian Ocean*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1951, p. 66-76.
2. Baldeo Sahai, *Indian Shipping A historical survey*, Publication Division, Ministry of Information and broadcasting, Government of India, 1996, pp. 30-56.
3. Roland E Miller, *Mappila Muslim Culture, How a historic Muslim community in India has blended tradition and modernity*, State University of New York Press, Albany, 2015, p. 47.
4. Major P. Holland Pryor, *Mappilas or Moplahs*, Office of the superintendent, Class Handbooks for the Indian Army, Government Printing, India, 1904, p. 1.
5. Roland E Miller, *Mappila Muslim Culture, op.cit.*, p. 208.
6. Roland E Miller, *Mappila Muslim Culture, Ibid.*, p. 26.
7. The Journal of Asian Studies, Vol. 35, No. 1 (Nov., 1975), pp. 85-97, Stephan F Dale, *The Mappila outbreaks Ideology and social conflict in Nineteenth century Kerala*, p. 85.
8. The Journal of Asian Studies, Vol. 35, No. 1 (Nov., 1975), pp. 85-97, Stephan F Dale, *op.cit.*, p. 85.
9. The Journal of Asian Studies, Vol. 35, No. 1 (Nov., 1975), pp. 85-97, Stephan F Dale, *Ibid.*, p. 85.
10. Roland E Miller, *Mappila Muslim Culture, op.cit.*, p. 37
11. Mawlana Syed Sulaiman Nadwi, *Arab O Hind Ke Taaluqat*, Tr. M. Salahuddin, *Indo-Arab relations*, The Institute of Indo-Middle East Cultural studies, Hyderabad, 1962, p. 11
12. William Logan Malabar, In Two Volumes, Vol. I., Government Press, Madras, 1951, p. 197.
13. Tottenham G.R.F, *The Mappila Rebellion*, Madras government press, 1922, p. 2
14. Diwan Bahadur C. Gopalan Nair, *The Moplah Rebellion 1921*, Printed at the Norman Printing Bureau, 1923, p. 53
15. Major P. Holland pryor, *Mappilas or Moplahs, op.cit.*, p. 53
16. Major P. Holland pryor, *Mappilas or Moplahs, Ibid.*, p. 53.
17. Geetha, *Charithra Varthamanagal*, Current books, Thrissur, 1921.
18. Sameel Ellikkal, *Malabar Viplavam Charithram Kanathepoya Jeevithagal Khabarukal*, p.28.
19. Roland Eric Miller, *Mappila Muslims of Kerala A study in Islamic Trends*, The Christian Institute for the study of religion and society, Bangalore, Orient Longman, Bombay, 1976, p. 149.
20. Hitchcock R.H., *A History of the Malabar Rebellion, 1921*, Madras university press, Madras, 1925, p. 150.
21. *Ibid.*
22. Jafar Erattupetta, *Maalu.Malabar Samarathinte Penkaruth*, Yuvatha book house, Kozhikode, 2021.
23. *Ibid.*
24. Hitchcock R.H., *A History of the Malabar Rebellion, op.cit.*, p.151.
25. *A poem praising the first battle in the history of Islam*. Kodoor A.K., *Anglo- Mappila Yudham 1921*, Grace Educational Association, Malappuram, 1999.
26. Hitchcock R.H., *A History of the Malabar Rebellion, 1921, op.cit.*, p.151.
27. Shamshad Hussain K. T., *Malabar Kalapathinte Vamozhi parambram*, Ph.D Thesis, p.607

Impacts of Exercise Intervention on Various Diseases in Rats

Dr. M. Sharmila

Lecturer in Zoology, Government Degree College, Puttur

Dr. P. Sujana

Lecturer in Zoology, Government Degree College, Puttur

Government degree college, Puttur – 517583 , Chittoor (Dt) , Andhra Pradesh , India

Abstract:

Numerous disorders, including osteoarthritis, obesity, hypertension, and Alzheimer's disease, are thought to benefit from exercise as a therapy or preventive measure. In many systems, exercise is an active treatment for a variety of ailments.

It offers a theoretical foundation for the therapy of diseases with exercise. A convenient strategy to generate some illness models and investigate how exercise affects alterations in disease-signal pathways is by using a rat model. The impact of various fitness training regimens on diseases vary.

Key Words: Cancer, Disease, Exercise intervention, Method, Rats, System

Introduction:

A number of researchers have been interested in using exercise as a treatment for various ailments in recent years. Exercising regularly can help prevent chronic noncommunicable diseases¹, halt the advancement of existing diseases, treat pre-existing conditions, and lower the risk of complications and disease-related death, according to research.⁵ But exercise has been demonstrated to cause physical health harm if improperly advised or performed, including lowering immune function and raising the risk of physical harm.⁷ Worse yet, overdoing it on exercise can put too much strain on the circulatory system, leading to sudden cardiac arrest, acute renal failure, or even disruption of brain blood flow.

Right now, rats are among the best animal models for studying human diseases. Rats are bigger than mice, live longer, and make it simpler to gather physiological data about them. Rats are also easier to breed since they are more flexible and have a greater resilience to sickness. Rats and humans function cognitively similarly, but it is more simpler for researchers to obtain enough rat models of particular diseases to fully investigate the processes of exercise on diseases. Research has demonstrated that different exercise types, frequencies, intensities, and rat models have different impacts. It has been well established that exercise can improve the condition of various body systems, including the motor system,¹⁰ metabolic system,¹³ cardiocerebral vascular system,¹⁶ nervous system,¹⁷, and others.

Results And Discussion:

Motor system

We frequently employed resistance training and swimming in our review of studies pertaining to muscle atrophy. With a speed range of 15–20 m/min and a slope of 0° or 20°, treadmill exercise was conducted on a motor treadmill at low or moderate intensity for acute or short-term duration. For five to six days, the animals underwent adaptive training to help them become used to the climbing gear. Furthermore, resistance training and low-intensity swimming were mixed in a brief workout program. The skeletal muscle function, fiber-type redistribution, and muscle mass were all improved by the workout regimens mentioned above. The detrimental effects of substantial atrophy were only evident with high-intensity treadmill activity.

Osteoporosis

Osteoporosis is a gradual metabolic bone disease marked by a significant reduction in skeletal mass, deteriorating architecture, increased bone fragility, and fracture vulnerability. There were twenty jumps per day in the protocol. To do this, the rat was put inside a wooden box. The animal was given an electromagnetic stimulus in order to cause the first jump. The procedures demonstrated how maintaining bone mass, lowering bone loss, and increasing bone mineral density can all help avoid osteopenia. More investigation is needed on their fundamental systems, though.

Obesity

It is believed that obesity shortens life expectancy and lowers quality of life by raising the risk of diseases like osteoarthritis, depression, diabetes type 2, cancer, and cardiovascular disease. All of these exercise regimens shown benefits in the treatment or prevention of obesity through weight loss, improved insulin sensitivity, and enhanced energy metabolism in signaling pathways relevant to obesity.

Diabetes

Diabetes is a prevalent illness mostly brought on by faulty insulin sensing and secretion. In male rats of various ages, these exercise regimens typically prevented diabetes and improved insulin resistance and glucose metabolism in diabetic rats.

Hypertension

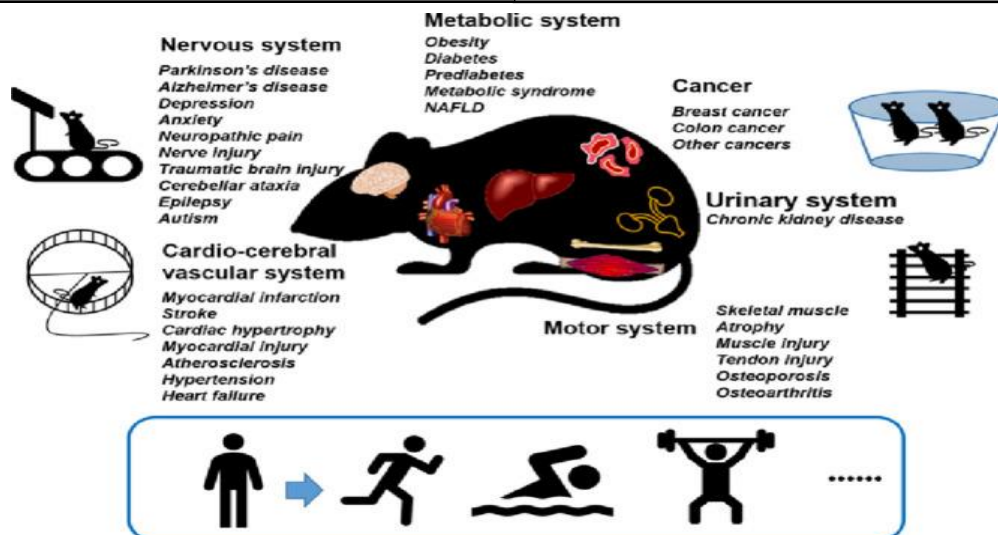
Elevated blood pressure is the hallmark of hypertension, a systemic illness that may also include organic or functional abnormalities. These studies' findings showed that moderate exercise training improved cardiovascular autonomic balance, decreased blood pressure and restored vascular and endothelial function in coronary heart disease patients. It also enhanced the adaptability of LV myocardial mitochondria. This may have something to do with oxidative stress declining.

Depression

Depression is the most common kind of mental disturbance and is defined by a persistently poor mood. One of the most common mental ailments in teenagers is depression, which also frequently affects adults. The BDNF expression in the hippocampal region was positively impacted by these workout techniques. Additionally, they altered the hypothalamic-pituitary-adrenal axis, supported the long-term potential of the hippocampus in depressed rats, and assisted in protecting the white matter capillaries.

Anxiety

The most prevalent kind of neurosis, anxiety, commonly referred to as anxious neurosis, is typified by jitteriness, worry, and restlessness. Affected youth with anxiety disorders range in prevalence from 12% to 20%, making them the most prevalent mental health illnesses among children. In nervous rats, these exercise techniques had a favorable impact on neurotrophin expression. Rats can be trained to avoid anxiety-like behaviors by exercising, such as jogging on a treadmill, which lowers oxidative stress in brain areas linked to the anxiety response.

The forms of exercise and exercise interventions that have been demonstrated to be successful in treating illnesses or altering signaling pathways were examined. Additionally, using rat models makes it easier for researchers to create new models. For example, because rats are larger than humans, their tissues and organs provide better observational conditions, and it is easier to collect and analyze their cerebrospinal fluid, using rat models for attention deficit disorder—a neurological disease—may be more similar to using human models.

When combined, these studies have demonstrated that exercise can either prevent or at least lessen the symptoms of most diseases. But the details of exercise, including how long and how hard you work out, can vary. In particular, it may be more beneficial to treat diseases affecting the motor, metabolic, and cardiovascular systems with long-term exercise (lasting six weeks or longer), while psychiatric disorders may benefit more from short-term exercise (lasting less than six weeks).

Bibliography:

1. Krustup P., Bangsbo J. Recreational football is effective in the treatment of non-communicable diseases. *Br J Sports Med.* 2015;49:1426–1427.
2. Booth F.W., Roberts C.K., Laye M.J. Lack of exercise is a major cause of chronic diseases. *Compr Physiol.* 2012;2:1143–1211.
3. Silverberg D., Wexler D., Blum M., Schwartz D., Iaina A. The association between congestive heart failure and chronic renal disease. *Curr Opin Nephrol Hypertens.* 2004;13:163–170.
4. Brusco C.M., Blazeovich A.J., Radaelli R., Botton C.E., Cadore E.L., Baroni B.M. The effects of flexibility training on exercise-induced muscle damage in young men with limited hamstrings flexibility. *Scand J Med Sci Sports.* 2018;28:1671–1680.
5. Castrogiovanni P., Di Rosa M., Ravalli S., Castorina A., Guglielmino C., Imbesi R. Moderate physical activity as a prevention method for knee osteoarthritis and the role of synoviocytes as biological key. *Int J Mol Sci.* 2019;20 doi: 10.3390/ijms20030511.
6. Patterson C.M., Levin B.E. Role of exercise in the central regulation of energy homeostasis and in the prevention of obesity. *Neuroendocrinology.* 2008;87:65–70.
7. Sturgeon K.M., Ky B., Libonati J.R., Schmitz K.H. The effects of exercise on cardiovascular outcomes before, during, and after treatment for breast cancer. *Breast Cancer Res Treat.* 2014;143:219–226.
8. Edwards K.M., Wilson K.L., Sadja J., Ziegler M.G., Mills P.J. Effects on blood pressure and autonomic nervous system function of a 12-week exercise or exercise plus DASH-diet intervention in individuals with elevated blood pressure. *Acta Physiol (Oxf)* 2011;203:343–350.

Development of Cinema in Kalyana Karnataka

Dr. Chandrabhabha M. Patgar

Associate Professor in Forensic Science, Department of Criminology and Forensic Science, Government First Grade College, Gandhipur, Haveri, Karnataka

Abstract:

This paper discusses on the issues relating to development challenges of Cinema in Kalyana Karnataka. Kalyana Karnataka includes Bellary, Bidar, Kalgurgi, Koppal, Raichur, Yadagiri, and Hosapete. It was a part of Hyderabad Karnataka and was renamed as Kalyana Karnataka in 2019. The Kannada film industry in Karnataka is centred in Bangalore Gandhi Nagar. There are more than 125 Kannada films released every year in Karnataka, but only countable number of films taste success and majority of the films do not even run for a week. The changing trends among youth have also impacted the viewership. The easy penetration of smart phones have increased the entertainment options and the Youth who form the major chunk of Cinema viewers, have staying away from theatres and are finding better entertainment offers through OTT, TV and online cinema releases without shelling out extra money. The producers and Kannada Film chamber need to concentrate on producing films with local cultural ethos and attract cine lovers to theatres. The role of all stake holders including Karnataka Government, Kannada Film Chamber, Producer's Associations and Cine star Fans Associations. The combined efforts of all these multiple stake holders will support to surviving Kannada films in Kalyana Karnataka region. The menace of remakes, dubbed films, other language films, OTT films etc needs to be prevented through strong policy and Governmental intervention.

Key words: Kalyana Karnataka, Cinema Industry, Development, and Challenges.

Introduction-

The Kannada film industry is a hugely growing industry producing more than 125 films annually. Despite the increasing penetration of online entertainment offers for the cine goers, Kannada film releases are increasing every year. In 2023, there were 225 Kannada films released including 180 new releases and 45 re-releases. In 2023 Kannada film Industry had a total domestic foot fall of about 30 million and gross box office revenue of about 3.12 billion Indian rupees. In 2022, Kannada films had all time high of 8% box office performances but in 2023 that number dropped sharply to 2%. The film producers and distributors have consensually developed formulas for distributing films which are graded as ABC centres.

1. BKT region -meaning Bangalore, Tumkur and Kolar regions.
2. Hyderabad region – Bellary, Bidar, Raichur, region
3. MMCH - Mysore, Mandya, Coorg and Hassan region

The Kalyana Karnataka reflects geographically different culture and is vibrantly different from rest of Karnataka. The Telugu speaking and understanding people are more acclimatised with Telugu films rather than Kannada films in this region. Hence, the Development of cinemas has been witnessing a halted development and all the stake holders are responsible for reversing this trend.

Challenges -

The development of Cinema in Kalyana Karnataka is facing several challenges.

1. **Gradual Disappearance of single screen theatres** - In Kalyana Karnataka state, the number of single screen theatres poses a serious threat to Kannada film industry. The INOX Kalburgi, the Miraj cinema, The Orchid Mall, The Lotus Mall cinema etc. They have changed the movies

watching experience especially among youth. The multiplex theatres are gaining popularity among youth. Single screen theatres are disappearing and giving way to shopping complexes and shopping malls. Cinema exhibiting is no longer considered as a profitable business because the management of theatres has become intricate and complex. Increase in property taxes, increasing in entertainment Cess, and increase in theatre rentals have added to the agony of the theatre owners. Countable numbers of theatres are surviving. Theatre owners are pressurised with increasing expenses. The theatre owners have complained about the lack of frequent releases from big stars as a main reason for their losses. The theatres owners have a big complaint that big stars can bring stability in the industry by releasing three to four films a years or the producers need to concentrate on giving good content

2. **Emergence of OTT Platforms** - The emergence of OTT platforms has severely impacted the business of theatre owners. The rule that OTT releases should follow six months after the theatrical releases is not strictly followed. This has clearly left a negative impact on Kannada movies. Youth are losing interest in film viewing in a traditional manner as now they have access to grand multiple screens and PVR viewing facility.
3. **Lack of Mass Hero attraction** - The number of mass heroes who can attract huge number of audience to thereat is very less in Kannada Cinema. The countable number of mass heroes have oriented towards Pan India success. The trend started with grand success of KGF. The mass heroes often eye on grand success but all films do not have the taste of success as expected. Loose story line, lack of strong content, absence of
4. **Lack of Film producers and Film Patrons** - Lack of patrons is one of the most important aspects which are a hindrance to regular production Kannada films in North Karnataka. Absence of producers, investing consistently in film making is very detrimental to the Kannada film industry.
5. **Cultural gaps** - The cultural and geographical differences between South and North Karnataka are so vibrant that majority of films produced in Karnataka don't have the flavour acceptable to North Karnataka audience. The language , the local slang, verbal expression , and colloquial phrasing is absent in Kannada films North Karnataka audience feel left out and do not welcome films as expected.
6. **Aligned geographic interests** - The geographic proximity of the North Karnataka with Andhra Pradesh and Telengana and other neighbouring states is one of the key factors which is distracting the audience from appreciating Kannada films. They rather find acquaintance with Telugu films and Marathi films. This is the prime reason behind falling viewership to Kannada films in North Karnataka. Telugu films are a huge success in these areas because the audience feel cultural and local bonding.
7. **Poor organizational support** - The Kannada film distributors of Kalyana Karnataka region are very few, the number of film producers are also very less. The Kannada film industry is heavily based in Bangalore and the regional differences between Kalyana Karnataka and rest of Karnataka is very remarkable. The Organizations and Associations ensuring the welfare of the Producers, distributors, junior artists, stuntmen, and cinematographers are very weak. Strengthening of this organization will support Kannada Cinema in Kalyana Karnataka region. Kalyana Karnataka film productions ltd established in 2015 is also supporting

8. Increased intervention of Dubbed cinema - Kannada dubbed Telugu movies are finding a good fan base in Kalyana Karnataka. The increase in film revenues are accruing from dubbed films in this region.

Government support measures –

The Government of Karnataka can support the Kalyana Karnataka region Cinema with following measures;

1. Reducing ticket prices
2. Reducing in house food costs
3. Framing a transparent OTT policy
4. Implementing Kerala industry model
5. Reducing property taxes on film theatres
6. Enabling government support to Film associations
7. Enhancing support through awards honours and cash rewards

Government of Karnataka has always given priority for Kalyana Karnataka in terms of providing developmental grants, special growth zones, and special grant allowances.

1. Hyderabad Karnataka Development Board – 2009
2. KKRDB- Kalyana Karnataka regional development board -2010
3. Hyderabad Karnataka Special package 2010
4. Kalyana Karnataka regional growth project 2023

But the need to extend this governmental support to Kalyana Karnataka region film industry can support the industry more conclusively. The policies oriented towards building better supportive assistance channels can be framed. Besides, the abstract solving of the regional differences between Kalyana Karnataka region and rest of Karnataka region needs to be tackled more efficiently. The strengthening of Kannada Film chamber with

1. Increasing representation in Cine associations and organizations
2. Inclusion of additional members from Kalyana Karnataka region in Entertainment committees
3. Reducing Entrainment cess for Kalyana Karnataka region theatres
4. Supporting Film distributors share of profits
5. Enabling distributors to sustain losses
6. Requesting Mass heroes to augment their annual releases
7. Enhancing film promotional activities for Kalyana Karnataka region thorough Cine Artists association
8. Proper Implementation of Nanjundappa report to clear off the regional imbalances
9. Supporting the theatre owners with reduced property taxes

Conclusion-

The Kalyana Karnataka region which distinctively differs from the Rest of Karnataka, need to be strengthened institutionally and organizationally and the role of stake holders gains significance. The changing trends of youth need to be given priority. Government of Karnataka needs to concentrate on supporting the Kalyana Karnataka region Cinema industry with increased financial and organizational support.

References:

1. A brief history of the birth and the rise of Kannada cinema, Zee News Official Website, Dated 24th August, 2019

2. Karnataka Chalana Chitra Academy, Official Website, 2023
3. Multiplexes in Karnataka, article published in Prajavani, Bangalore Dated 07th December, 2023
4. Nizam territory will remain indispensable for Tollywood, article published in Times of India, dated 31-07-2013
5. Poornima and Christopher Raj -Media and Entertainment Industry In North Karnataka At A Glance - Inter National Journal of Current Advanced Research, Vol 8, 2019
6. Problems of Kannada Cinema, article published in Deccan Herald, Bangalore, dated 17th April, 2017
7. Problems of theatre owners in Karnataka, article published in Deccan Herald, Dated 07th July 2022
8. Report of the high power Committee on regional committee on study of regional imbalances (popularly known as the Nanjundappa committee), 2009
9. Report on State Wise Number Of Single Screens, Official Website, Kannada Film Chamber, 2023
10. Suman Bhai Shinde - History of Kalyana Karnataka International Journal of current research trends, Vol. 9, Issue 11, November 2021
11. Theatre numbers fall sharply in Karnataka article published in The Hindu, Bangalore, dated 28-01-2021

Study on E-Commerce in India: Opportunities and Challenges

Somesh B. Huddar

Department of Economics, Lecturer, Shri S. M. Patil Commerce Degree College, Ghataprabha, Gokak, Belagavi, Karnataka

Abstract:

E-commerce stands for electronic commerce. E-commerce is doing business online and electronically. The Ecommerce has completely revolutionized the conventional concept of business. Ecommerce deals with selling and purchasing of goods and services through internet and computer networks. This paper attempts to highlight the different challenges faced by the E-commerce in India. There are tremendous opportunities of growth in E-Commerce in future also.

Key words: E-Commerce, Online, Growth, India, Internet.

Introduction:

India has emerged as one of the major players on the new international business scene. Its unstoppable economic growth since reforms in 1991 has become the focus of attention of researchers in the area of international business and management. The cutting edge for business today is e-commerce. E-Commerce stands for electronic commerce. It means dealing in goods and services through the electronic media and internet. On the internet, it relates to a website of the vendor, who sells products or services directly to the customer from the portal using a digital shopping cart or digital shopping basket system and allows payment through credit card, debit card or EFT (Electronic fund transfer) payments. Ecommerce or E-business involves carrying on a business with the help of the internet and by using the information technology like Electronic Data Interchange (EDI). More simply put, E-Commerce is the movement of business onto the World Wide Web. E-Commerce has almost overnight become the dominant online activity. There is no single definition of E-Commerce, it means only commercial activity which is performed or linked to or supported by Electronic Communication. E-commerce is a paradigm shift. It is a “disruptive” innovation that is radically changing the traditional way of doing business.

Objectives of the study:

- ✓ To know the E- Commerce process and practices.
- ✓ To attract customers and increase online business.
- ✓ To study the Reveal opportunities and challenges of E-Commerce.

Research Methodology:

Data Collection:

All the data used for the study will be collected from secondary sources. Various reference books, Journals, Reports related websites and other related printed materials will be used for proposed research work.

Review of Literature:

1. Elizabeth & McGregor, (2000) in their paper analyzed the impact of e-commerce on consumers, public policy, business and education. A discussion of public policy initiatives, research questions and ideas for future research was given.
2. Dasgupta & Sengupta, (2002) in their paper examined the future and prospects of e-commerce in Indian Insurance Industry
3. Abhijit, (2013) in his paper opined that e-commerce has unleashed yet another revolution, which is changing the way businesses buy and sell the products and services. New

methodologies have evolved. The role of geographic distances in forming business relations is reduced. With the development of 3G and 4G wireless communication technologies, the internet economy will continue to grow robustly.

4. Raghunath & Panga, (2013) concluded that initially, new internet users would be reluctant to conduct any kind of business online, citing security reasons as their main concern. In order to increase consumer adoption of eservices, the source of consumer confusion, apprehension and risk need to be identified, understood and elevated. E-Commerce provides tremendous opportunities in different areas but it requires careful application for consumer protection issues.
5. Nisha Chanana and Sangeeta Goele (2012) the article entitled “Future of E-commerce in India”. In this article an attempt is made to study the overview of the future of E-commerce in India and discusses the future growth segments in India’s of E-commerce. The study found that, various factors that were essential for future growth of Indian E-commerce. The study also found that, the overall E-commerce will increase exponentially in coming years in the emerging market of India.

Swot Analysis:

Strength:

- (1) Changing environment
- (2) Time saving
- (3) user friendly
- (4) low operating cost
- (5) Intent Transactions
- (6) Expand business
- (7) Increasing customer base tracts.

Weakness:

- (1) Privacy and security
- (2) Extra expense
- (3) Inadequate facilities for electronic payment.
- (4) Lack of personal interactions
- (5) Hidden cost
- (6) Delay to receiving goods.

Opportunities:

- (1) Online business
- (2) Online shopping
- (3) Cash on delivery
- (4) Electronic cash
- (5) Location based services
- (6) Customer relationship management
- (7) Social customer Acquisition
- (8) Improving customer experience
- (9) Care and regulatory environment online Retail education
- (10) Payment of Transaction.
- (11) Opportunities new Businesses.

Threats:

- (1) Customer and digital experience
- (2) Product & market Strategy
- (3) Risk, fraud and cyber security
- (4) Compliance framework
- (5) Tax and Regulatory structure.
- (6) Payments and Transactions.

Opportunities of E-Commerce in India:

The E-Commerce sector in India is growing rapidly in India. The internet users' base in India might still be mere 400 millions which are much less as compared to developed nations of the world, but it is expanding day by day. The accelerating growth of e-commerce in India is due to internet penetration and easily available smart phones. Direct sales many businesses use e-commerce for the direct selling of goods or services online. For some businesses such as those selling software or music, the sale and delivery of goods can be made online. For most the supply of goods will continue to require a physical delivery.

If you plan to sell online, you may need to rethink many of your business activities. You will fundamentally change the way in which you interact with your customers for example, if customers place orders online instead of talking to a salesperson. You will also need to work out how every aspect of a transaction is handled-including order confirmation, invoicing and payment, and deliveries and returns.

Pre-sales

You can use your website for pre-sales activities and generate sales leads. At its most basic this can mean having an online version of your promotional materials on your site. Other options include email campaigns, search marketing or online advertising to attract visitors to your website.

Post-sales support

You can also use the internet to automate aspects of your customer support to reduce the number of routine customer service calls. This can be achieved by using your site to answer the most frequently asked questions, or by putting technical information online.

Ensuring success

However you decide to use e-commerce, it is important to define your objectives from the outset. What level of sales are you hoping to make? How many sales leads are you looking to generate? What percentage reduction in customer telephone calls are you expecting to achieve? Ensure that targets are put in place so that you can measure the success, or otherwise, of your e-commerce activities.

Challenges of E-Commerce:

Since the boom of the internet in the late 1990s Web based companies have been starting up every day. What is more, new opportunities for growth emerge daily, expanding the reach and capabilities of the cyberspace. However for all its benefits and advantages, e-commerce faces some problems that are unique to the industry. That is web based enterprises have a special set of challenges that traditional brick-and-mortar business do not have.

A challenge of E-commerce in India has less credit card population, lack of fast postal services in rural India. Accessing the Internet is currently hindered down by slow transmission speeds, frequent disconnects, and cost of Wireless connection and wireless communication standards over which data is transmitted High-speed-bandwidth Internet connection not available to most citizens of the nation at an affordable rate. In India, mostly people are not aware about the

English language or not so good in English language. So that for the transaction over internet through electronic devices, language becomes one of the major factors to purchases, hire and sell a particular product or services. Multiple issues of trust in e-commerce technology and lack of widely accepted standards, lack of payment gateways, privacy of personal and business data connected over the Internet not assured security and confidentiality of data not in place to deploy ubiquitous IT Infrastructure and its maintenance.

Conclusion:

Several important phenomena are associated with e-commerce. E-Commerce has unleashed yet another revolution, which is changing the way businesses buy and sell products and services. New methodologies have evolved. The role of geographic distances in forming business relationships is reduced. E-Commerce is the future of shopping. With the deployment of 3G and 4G wireless communication technologies, the internet economy will continue to grow robustly. In the next 3 to 5 years, India will have 30 to 70 million internet users which will equal, if not surpass, many of the developed countries. Internet economy will then become more meaningful in India. With the rapid expansion of internet, E-commerce is set to play a very important role in the 21st century, the new opportunities that will be thrown open, will be accessible to both large corporations and small companies. The role of government is to provide a legal framework for E-Commerce so that while domestic and international trade are allowed to expand their horizons, basic rights such as privacy, intellectual property, prevention of fraud, consumer protection etc are all taken care of.

References:

1. Chakraborty, K. D. and Chatterjee, D., "E-Commerce", B. B. Kundu Grandsons, Kolkata, 2011, pp-32-56
2. Das, L., "Growing Trends of E-Commerce and Its Role in Consumers Buying Pattern", International Journal of Marketing, Financial Services & Management Research, Vol.1, Issue 10, October 2012, pp- 200-209
3. E-commerce Business Models and Concepts, E-Commerce: Business, Technology, and Society 2009, Fifth Edition, by Kenneth C. Laudon and Carol Guercio Traver, Published by Prentice Hall, a division of Pearson Education, Inc. Available Website:
4. http://wps.pearsoncustom.com/wps/media/objects/6717/6879191/EBM100_Ch02.pdf, 10/11/2012)
5. Goele, S. and Channa, N., "Future of E-Commerce in India", International Journal of Computing & Business Research, Proceedings of „I-Society 2012 at GKU, Talwandi Sabo Bathinda , Punjab (Available Websites: <http://www.researchmanuscripts.com/isociety2012/7.pdf>, 10/11/2012)
6. Hariharaputhiran, S., "Challenges and Opportunities of E-Commerce", International Journal of Marketing, Financial, Services & Management Research, Vol.1, No. 3, March 2012, pp- 98-108
7. www.ssrn.com
8. <http://www.researchersworld.com/ijms/> ISSN(Print) 2249-0302 ISSN (Online)2231-2528
9. Dasgupta, Prithviraj. & Sengupta, Kasturi. (2002). E-Commerce in Indian Insurance Industry. Electronic Commerce Research, Vol. 2, 43-60.
10. Elizabeth, Goldsmith. & McGregor, L.T. (2000). E-commerce: consumer protection Issues and implications for research and education. Journal of Consumer Studies and Home Economics, Vol. 24, 124-127.
11. Raghunath, Alka. & Panga, Murlidhar. (2013). Problem and Prospects of E-Commerce. International Journal of Research and Development- A Management Review, Vol. 2, 59-66
12. Nisha Chanana and Sangeeta Goele "Future of E-commerce in India", International Journal of computing and business research, 2012

Industry – Academia Collaboration in Private University : As an Instrument of Experimental Learning

Sadanand Santosh Borse

Dr. Nilesh D. Shinde

Asstt. Professor & Research Guide, SSBES, ITM College, Nanded.

Abstract

Management science has developed as a separate science recently. In Maharashtra, the concept of a separate management course in the form of BBA, MBA as well as DBM were started by eminent Management Scientist Dr. Shejwalkar. The No. of B-Schools increased particularly after 1970. This trend reached its peak in 1990s and kept further increasing up to the present day. The best of world's B-School like IIM Ahamadabad and others. MITWPU is one of the well-known private University having a wide range of Management Courses in the private sector.

The objective of this paper is to study the significance of Industry – Academia Collaboration in Private University – as an Instrument of Experimental Learning.

This study is limited to select survey of MITWPU University, Pune.

The hypothesis of this paper is that, Industry – Academia Collaboration in Private University is an effective instrument of experimental learning and there is no significant difference between the opinions of Professors and Students in MITWPU University, Pune.

This is the survey based research. This study is based upon primary data.

Keywords: Experimental Learning, Industry – Academia Collaboration.

Introduction

Management science has developed as a separate science recently. In Maharashtra, the concept of a separate management course in the form of BBA, MBA as well as DBM were started by eminent Management Scientist Dr. Shejwalkar. The No. of B-Schools increased particularly after 1970. This trend reached its peak in 1990s and kept further increasing up to the present day. The best of world's B-School like IIM Ahamadabad and others. MITWPU is one of the well-known private University having a wide range of Management Courses in the private sector.

Objective of the Paper:

The objective of this paper is to study the significance of Industry – Academia Collaboration in Private University – as an Instrument of Experimental Learning.

Limitations of the Paper:

This study is limited to select survey of MITWPU University, Pune.

Hypothesis of the Paper:

The hypothesis of this paper is that, Industry – Academia Collaboration in Private University is an effective instrument of experimental learning and there is no significant difference between the opinions of Professors and Students in MITWPU University, Pune.

Research Methodology:

The method of this paper is Survey Method. This study is based upon primary data. A sample of 50 B-School Professors and 150 B-School Students of MIT University, Pune learning in different courses was selected for the purpose of this study.

Significance of the Industry – Academia Collaboration:

It is necessary to highlight the significance of Industry – Academia Collaboration. Industrialization is also treated as a process in which the economic gains of industrial progress, mainly in the nature of increasing returns, continuously created and wholly or partially realised. Besides, industrialization lifts the margin of diminishing returns. Increasing returns may be realised because of internal economies or external economies or both. Under a particular state of technology, there is a certain scale or range of increasing return for an industrial enterprise or an industry. But a new technological innovation will prolong the scale, or enlarge the range or create a new scale or range and industry – academia tie-up is necessary for fostering this growth. Thus, industrialization is a process in which scales and ranges of increasing returns are continuously created and frequently prolonged and enlarged. The recent concept of Special Economic Zone (SEZ) is a part and partial of this process.

B-Schools play a vital and crucial role in the economic development of a country. It is simply because no economic development is possible unless the managers coming from B-Schools have skills of management with a wide and strong industrial base. Under-developed economy like India is not an exception to it as industrialization plays a major role in their economic development. It is to be supported by Industry – Academia relationship. Industrialization in under-developed economy act as an instrument both for creating capacity to absorb excess labour power and of catering for the diversification of the market required at higher stages of economic development. Pandit Jawahar Lal Nehru was also of the opinion that Industry – Academia relationship is synonymous with small scale industries especially the development of basic and large scale industries. Rapid industrialization is favoured through the same because national income can be increased. Industrial goods have better export potential and hence contribute to self-sufficiency and self-reliance. Besides, industrial development provides a base on which the superstructure of B-Schools can be built-up. That is why ‘Industrialise or Perish’ has been a popular slogan for the under-developed economy like India. Thus, almost all the economists now concede the need for industrial development through Industry – Academia tie-ups on the following grounds:

1. Developing Agriculture Sector
2. Generates Modern Attitudes
3. Strengthening the Economy
4. Ensures Growth with Stability
5. Expands Employment Opportunities
6. Increase Per Capita Income
7. Brings Increasing Returns
8. Builds a self-Reliant and Self-Sustained Economy
9. Provides Expanding Market
10. Consideration of Security
11. Disparities in Export and Import Flexibility

Industry – Academia relationship plays a strategic role as an instrument of experimental learning in B-Schools for economic & industrial development of a country. It is only due to this reason that in the industrial structure of almost all countries, there are establishments, both of the Large Scale and Small Scale industries variety. In spite of the advantages of Large Scale operation, the small industry sector has survived due to its inherent strength in products requiring skilled labour of high precision, locational factors and transfer costs, technical excellence in design of or innovation in specialised products, personal relations in small firms, operational flexibility and

lower overheads, selling services and quick response to growth opportunities. This is possible because of Industry – Academia relationship.

Impact of Industry – Academia Collaboration

The researcher has studied the Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning in B-Schools with special reference to MITWPU University, Pune by means of a sample survey conducted by means of Google form especially for this purpose. The results are shown in the following table.

Table No. 1 : Impact of Industry – Academia Collaboration

Sr. No.	Particulars	Professors	%	Students	%	Total
1	Excellent Impact	7	14	17	11.33	24
2	High Impact	12	24	62	41.33	74
3	Good Impact	19	38	46	30.67	65
4	Moderate Impact	8	16	16	10.67	24
5	No Impact	4	8	9	6.00	13
	Total	50	100	150	100	200

Source : Primary Survey.

It can be observed from the above table that, out of the total sample of 50 Professors of MITWPU, Pune 7 (14%) are of the opinion that there is ‘Excellent Impact’ of Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning. Whereas, 12 (24%) are of the opinion that there is ‘High Impact’ of Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning. Further, 19 (38%) are of the opinion that there is ‘Good Impact’ of Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning. As such 8 (16%) are of the opinion that there is ‘Moderate Impact’ of Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning and 4 (8%) are of the opinion that there is ‘No Impact’ of Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning.

Out of the total sample of 150 Students of MIT, Pune 17 (11.33%) are of the opinion that there is ‘Excellent Impact’ of Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning. Whereas, 62 (41.33%) are of the opinion that there is ‘High Impact’ of Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning. Further, 46 (30.67%) are of the opinion that there is ‘Good Impact’ of Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning. As such 16 (10.67%) are of the opinion that there is ‘Moderate Impact’ of Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning and 9 (6%) are of the opinion that there is ‘No Impact’ of Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning.

Application of Chi-Square Test

The researcher has also applied Chi-Square Test to the above table with a view to find out whether there is any significant difference between the opinions of sample Professors and B-Schools Students in MIT Pune regarding the Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning. The calculation is shown in the following table.

Table No. 2 : Calculation of Chi-Square Test

Sr. No.	O	E	O - E	(O - E) ²	□ ² Value
1	7	6.00	1.00	1.00	0.17

2	12	18.50	-6.50	42.25	2.28
3	19	16.25	2.75	7.56	0.47
4	8	6.00	2.00	4.00	0.67
5	4	3.25	0.75	0.56	0.17
6	17	18.00	-1.00	1.00	0.06
7	62	55.50	6.50	42.25	0.76
8	46	48.75	-2.75	7.56	0.16
9	16	18.00	-2.00	4.00	0.22
10	9	9.75	-0.75	0.56	0.06
					5.01

Table Value : **5.01**, Degree of Freedom – 4, Level of Significance 0.05% Critical Value – **9.488**

On the basis of above calculation of Chi-Square value the hypothesis are stated as follows –

Null Hypothesis (H₀) : There is no significant difference between the opinions of Professors and B-School Students of MIT Pune regarding Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning.

Alternative Hypothesis (H₁) : There is significant difference between the opinions of Professors and B-School Students of MIT Pune regarding Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning.

As it is observed from the Chi-Square calculation that the calculated value of Chi-square at 0.05% level of significance and 4 degree of freedom is **5.01** and the Table Value is 9.488.

As the calculated value of Chi-square is less than the table value (**5.01 < 9.488**). Therefore the Null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected.

Conclusion:

As it has been observed that, there is no significant difference between the opinions of Professors and B-School Students of MIT Pune regarding Impact of Industry – Academia Collaboration on Experimental Learning. It can be seen that in the B-Schools in general and MIT, Pune in particular industry – academic collaboration is increasing day by day and it has a growing impact on experimental learning in B-Schools.

References:

1. Dawar R. S. (1984), Personnel Management, S. Chand & Co., New Delhi.
2. Druker Peter (1992), The Effective Industrial Management, Harper Collins, New York.
3. Leaker Rennis (2004), Modern Techniques in Management Learnings, Oxford, London.

Partition Fiction in Indian English Literature

Dr. Pravin Ratan Berad

Head & Assistant Professor, Dept. of English,
Rajarshri Shahu Arts, Commerce & Science College, Pathri, Tq. Phulambri, Dist. Sambhajinagar

Abstract:-

The partition of the Indian subcontinent is major historical incident therefore in many historical books were written on the partition, but the books did not depict the grief of being away from one's relatives, the sorrow of losing friends and neighbors forever, the memories of the place where migrant people live, the horrible experience of travelling by train at the time of crossing the borders. Therefore to portray all those experiences and sorrow, many novels were written on the partition of Indian subcontinent.

Key Words: riot, Humiliation, suffering, plight, plundering and murder.

Introduction:-

Novelists of the time of the partition took personal experience of suffering of the riot, mental and physical harming, loot and plundering of property in the partition. The novels written the after the partition are realistic novels. Society and literature are always interdependent; one makes impression on another, the partition of British India also made impact on Indian English literature. That's why worst human tragedy like the partition of British India gave birth of thematically perfect and developed Indian English Novel. The horror accompanying the transfer of population has been a major theme with Indo-Anglican writers.

Khushwant Singh was the first novelist in English who wrote on the partition. Khushwant Singh being a Punjabi Sikh, suffered from the division of homeland, his treatment of the suffering of people affected by the partition of the authentic and realistic. The partition of the province caused immense losses in property and life through reckless rioting, plundering and murder. His *Train to Pakistan* (1956) is story of communal fury in the border village of Mano Majra where Sikhs and Muslims lived in peace. Mano Majra is microcosm abdominal temper of the country in the days of following the partition. The arrival of a train from Pakistan filled with corpses of Sikhs and Hindus jolts the idyllic serenity of Mano Majra. The writer does not speak of trains of dead bodies of Sikhs and Hindu from Pakistan of the singled psyched of the refugees. But the novelist wants to give message of communal harmony and love even in the midst of hatred and genocide. It is a novel about love and hate, revenge and forgiveness against the milieu of the partition.

Raj Gill's *The Rape* (1974) open in March 1947 a village in West Punjab Dalipjit a Sikh boy rescued a Muslim girl Leila but his father Ishar Singh rape Muslim girl Leila. Another Sikh novelist H.G. Gill's *Ashes and Patels* (1978) evokes the suffering of those refugees who cross the border between two countries by train in the weeks immediately following independence. Bhasham Sahni's *Tamas* (1973) also loaded of atrocities and attack over women.

Shiv K.Kumar's *A River with Three Banks* (1998) is novel on communal hatred and tension between different communities in our country. It portrays the communal holocaust in the aftermath of the partition in 1947. Manohar Malgaonkar's *A Bend in Ganges* (1964) is popular for its various themes such as political partition, ideology of non violence love and sex and communal disharmony. Malgaonkar presented all these themes against the background of India's freedom struggle and tragedy of the partition riots. Through this novel Malgaonkar treats the problem of Indian nationalism

against British rule. But unfortunately conflict between the Hindus and the Muslims become atrocious. Communal disharmony became the cause of brutal violence. The joy of independence is overshadowed by the partition.

Bhalchandra Rajan's *The Dancer* (1958) is experience of an Indian educated abroad who returns home to face horror of the partition. Attia Hosain depicts the experience of Laila, a young woman from a Taluqdari family of Oudh, at the time of the partition in her novel *Sunlight in a Broken Colomn* (1961).

Amrita Pritam's *Pinjar* (1950) presents dislocation physical and mental violence against women during the partition holocaust. Puro is abducted by Muslim youth Rashida, when she was out in the field to get vegetables. In this novel Pritam narrates the condition of before and after the partition. During the partition days Hindu money lender had abducted a girl of Rashida's family. At that time Muslims were helpless, but now in Pakistan abducting a Hindu girl has retailed the situation. Rashida forcibly kept Puro with him and one night when Puro escaped from Rashida's imprisonment and managed to return to her family, she was rejected by her parents. *Pinjar* is record of suffering and humiliation of women on both side who abducted and polluted them and another side their own families rejected because they were polluted by men of other community.

Shauna Singh Baldwin's *What the Body Remembers* (2001) is the partition novel. It is about two women married to Sardarji, a rich landowner whose heart is in India but whose head is in England. This novel set in 1937 in Punjab; it reveals the tension that before the partition. This tension reflected in the life of a respected man whose wife Satya who lives for her husband but cannot give him children. Sardarji married to Roop who was much younger. Sardarji married for the express purpose of providing the family with an heir. In this novel, Baldwin achieved an artistic success on two levels capturing the political and religious history of modern India and Pakistan. The novel narrates the dramatic and brutal story behind the 1947 the partition of India.

Conclusion:

The face of humanity is blackened by the mass murder and moral degradation during the partition of British India. The partition brings the massive exchange of Muslims and the Hindus. People became fanatic after the partition. The partition is a historical legacy handed down unwanted to the children of three nations India, Pakistan and Bangladesh. The partition of the Indian subcontinent is painful events for the Hindus, the Muslims and the Sikhs

References:

- 1) Agrawal, B.R and M.P.Sinha. *Major Trends in the Post Independence Indian English Fiction*. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributers,2011.
- 2) Barker, Earnest A. *The History of English Novel*. New York: Barnes and Nobel IN,1924
- 3) Goodman, W.R. *History of English Literature*. Vol.No.I. Delhi:Doaba House Booksllers and Publishers,2008.
- 4) Naik, M.K. *History of Indian English Literature*. Kolkata : Sahitya Academi,
- 5) Naik M.K. and Shyamala A.Narayan. *Indian English Literature 1980-2000 A Critical Study*. New Delhi : Pencraft International,2005.
- 6) Prasad, Birjadish. *A Background to the Study of English Literature*. Chennai: Macmillan, 2002.

“Right to Privacy in the Light of Data Privacy Laws in India”

Sonali V. Waghchhoure

Ph.D. Research Scholar, M.C.E. Society's A.K.K. New Law Academy, Pune,

Dr. Saleem Shaikh

Associate Professor of Law, M.C.E. Society's A.K.K. New Law Academy, Pune

Abstract:

This article explores the significance of data protection and privacy laws in India, emphasizing the transformative value of data in the digital economy, encapsulated by the phrase “Data is the new oil.” As data becomes increasingly integral to business strategies and decision-making, the need for effective regulatory frameworks has become paramount. Following the Supreme Court’s recognition of the right to privacy as a fundamental right, India introduced the Personal Data Protection Bill (PDPB), which aims to establish a comprehensive framework for managing personal data. Key features of the law include strict consent requirements, the establishment of a Data Protection Authority, and rights for individuals regarding their data. While these regulations promise to enhance data security and individual privacy, they also present challenges for businesses, particularly in achieving compliance and fostering innovation. The article highlights the ongoing discussions around the PDPB and its implications for the future of data governance in India, stressing the importance of balancing data protection with the potential for economic growth.

Key Words: Artificial Intelligence (AI), Privacy, Data, Act, Digital.

Introduction

Under the Digital Personal Data Protection Act (DPDPA), personal data is defined as "any data that relates to a natural person who can be identified, directly or indirectly, particularly by reference to an identifier such as a name, an identification number, location data, or an online identifier." This expansive definition includes, but is not limited to:

- Identifying Information: Name, address, and contact details.
- Demographic Data: Date of birth and gender.
- Financial Data: Bank account numbers and credit card information.
- Digital Footprints: Online browsing history and search queries.
- Social Media Content: Posts and messages shared on various platforms.
- Geolocation Data: Location information, including GPS coordinates.

Data privacy refers to the management of how, when, and to what extent an individual's personal data can be shared and communicated to others, encompassing various types of information such as name, address, ethnicity, phone number, and marital status. With the significant increase in internet usage over the years, the urgent need for robust data privacy regulations has become apparent. Effective data privacy measures are essential to ensure that individuals retain control over their personal information and that organizations handle this data responsibly and transparently. Data protection, in contrast, refers to the legal safeguarding of data against loss, damage, or corruption. With the unprecedented rate at which data is now collected, protecting this information from unauthorized access and breaches has become a critical concern. Effective data protection measures are essential to ensure that personal and sensitive data remain secure, preventing potential misuse and ensuring compliance with legal regulations.

Data privacy is not a new concept; its roots can be traced back to the Semayne case of 1604, which established the idea that one’s home is a personal fortress. This principle evolved over time

and gained prominence through the influential article "The Right to Privacy," authored by Attorney Samuel Warren and Justice Louis Brandeis, which recognized privacy as a cornerstone of individual freedom in the modern era. Statutory recognition of privacy came in 1984 with the Universal Declaration of Human Rights (UDHR), specifically Article 12(4). The Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD) also contributed guidelines on privacy protection and the transborder flow of personal data in 1980, with countries like Germany enacting data privacy laws as early as 1970. The landmark General Data Protection Regulation (GDPR), effective May 25, 2018, further revolutionized data privacy and protection laws.

In India, the discourse on privacy has been contentious within judicial circles, with varying opinions on its recognition as a fundamental right under Article 21 of the Constitution. Ultimately, the landmark case of *K.S. Puttaswamy v. Union of India* in 2017 affirmed the right to privacy as a fundamental right. Prior to this, elements of privacy were addressed in fragmented provisions of the Information Technology Act (2000) and the Indian Penal Code (1860), but a comprehensive standalone law was lacking. After seven years of deliberation and three attempts to pass privacy legislation, India successfully enacted a comprehensive data protection and privacy law on August 9, 2023.

The Imperative for Data Protection and Data Privacy Laws in India

In today's digital age, where nearly every aspect of life is conducted online, the significance of data protection and privacy laws in India has never been more pressing. The proliferation of digital technology has led to the widespread collection of personal and non-personal information, increasing the risks associated with data privacy. As India experiences rapid economic growth, the protection of sensitive data has become paramount, especially following the landmark *Puttaswamy* judgment, which recognized the right to privacy as a fundamental right. Data privacy laws ensure the security of information by regulating data collection, processing, and consent, while imposing penalties on organizations that fail to safeguard data appropriately. These laws foster trust between consumers and businesses, enhancing credibility when companies prioritize data protection. Additionally, they empower individuals to control their own data, including decisions on its use and consent withdrawal. With over a billion people connected to the internet, the volume of digital footprints increases the risk of data breaches, necessitating effective laws to prevent unauthorized access to personal information. The lack of public awareness about data privacy highlights the need for legislation that not only protects data but also educates individuals about their rights and responsibilities. Furthermore, data privacy laws are crucial in preventing cybercrimes such as fraud and identity theft, thereby enhancing overall security in the digital landscape. A well-regulated data protection framework can promote innovation and economic growth by assuring potential investors of a secure environment for data handling. Specific regulations are also necessary to safeguard children's data, ensuring informed consent and awareness of potential risks. These laws establish ethical standards for data collection and processing, ensuring fairness, transparency, and non-discriminatory practices. Ultimately, they empower individuals by granting them rights regarding their data, including access, correction, and redressal mechanisms for violations, while addressing concerns related to surveillance technologies like facial recognition. In summary, data protection and privacy laws are vital for safeguarding personal information in an increasingly digital world, ensuring that individuals' data is not misused and that there are consequences for violations. Without these laws, individuals' risk having their data exposed and unprotected, particularly in a landscape where government and private entities collect significant amounts of information. Implementing

strong data protection regulations is essential for fostering trust and security in digital interactions, ultimately benefiting both individuals and the broader economy.

An Overview of Data Protection and Privacy Laws in India

The Information Technology Act, enacted in 2000 and amended in 2008, provides a legal framework for electronic governance and digital information protection in India. Section 43A holds a body corporate accountable if it fails to ensure reasonable security for sensitive personal data, resulting in wrongful loss or damage, making the entity liable for damages. Additionally, the Information Technology (Reasonable Security Practices and Procedures and Sensitive Personal Data or Information) Rules, 2011, outline protections for sensitive data, including financial information, sexual orientation, and medical records. Section 72A stipulates penalties for unauthorized disclosure of information, imposing fines up to ₹5,00,000 or imprisonment for up to three years if someone knowingly discloses information without consent, violating contractual terms.

In contrast, the Digital Personal Data Protection (DPDP) Act, enacted in 2023, marks a significant advancement in India's legal framework for personal data processing, emerging nearly six years after the Supreme Court recognized the right to privacy as a fundamental right under Article 21. This Act aligns with global privacy standards, particularly the European Union's General Data Protection Regulation (GDPR), and establishes robust obligations for personal data protection. While imposing stringent rules against unlawful processing, it also provides notable exceptions for governmental bodies concerning national sovereignty and state security. The DPDP Act introduces clear terminology, defining roles such as "data principal" (the individual whose data is collected) and "data fiduciary" (the entity determining the purpose and means of data processing). It has extraterritorial reach, allowing international data transfers without restrictions, and identifies consent as the primary basis for lawful processing. Furthermore, it grants data principals rights such as access, erasure, and objection, while imposing compliance obligations on data fiduciaries, complete with penalties for violations. Together, these frameworks represent a crucial evolution in India's approach to data protection and privacy, addressing the challenges of the digital age.

The Digital Personal Data Protection (DPDP) Act applies to organizations that meet specific conditions. First, the organization must process digital personal data that can identify the data principal to whom the collected data belongs. Second, the data being processed must have been collected in digital form by the organization. Lastly, the Act applies if the organization is processing personal data within Indian territory or if the processing occurs outside India but is connected to activities offering goods or services to individuals in India. These conditions ensure that the Act covers a wide range of data processing activities relevant to both domestic and international contexts.

Defining Personal Data: Meaning and Significance

Personal data is defined under Section 2(t) of the DPDP Act as any information about an individual that can identify them. This includes details such as a person's name, location, identification number, and aspects of their mental, economic, cultural, social, and physical identity. Notably, the Act does not specify what constitutes personal data, leaving some ambiguity.

In comparison, the General Data Protection Regulation (GDPR) provides a clearer definition in Article 4, describing personal data as any information related to the identifiability of a natural person, whether directly or indirectly. The GDPR does not apply to data concerning entities that are not natural persons. However, the DPDP Act expands the definition of "person" in Section 2(s) to

include not just natural persons, but also companies, Hindu undivided families, firms, associations, states, and other juristic entities.

Both frameworks emphasize the concept of identifiability, indicating that any piece of information capable of identifying an individual falls under the category of personal data. This can encompass a wide array of information, including telephone numbers, credit card numbers, identification numbers, addresses, physical appearances, vehicle registration numbers, and fingerprints. Understanding the breadth of what constitutes personal data is crucial for compliance with data protection laws and safeguarding individual privacy rights.

Data protection and privacy laws are grounded in several fundamental principles that ensure the responsible handling of personal information. One of the most critical principles is data minimization, which aims to limit data collection to only what is necessary for a specific purpose. This principle seeks to reduce the societal risks associated with excessive data gathering and to protect individual privacy. Data collectors are required to clearly state the reasons for collecting data to prevent its use for unintended purposes without valid consent.

Another essential principle is valid consent, which serves as the cornerstone of lawful data collection. For consent to be considered valid, individuals must be fully informed about the data collection, its intended use, and their rights. This transparency allows individuals to make informed decisions regarding their personal data. Consequently, laws increasingly favor opt-in clauses over opt-out options, ensuring that individuals actively choose to share their information.

The principle of lawful data collection stipulates that data must be gathered for legitimate purposes and in compliance with legal standards. Data collection should not lead to discrimination or harm, promoting ethical practices in data handling. This principle is echoed in the DPDP Act, which mandates that data collection purposes must not contravene any laws.

Accuracy is another key principle, requiring that the data collected be accurate and up-to-date. Data controllers must take proactive measures to correct any inaccuracies and maintain the reliability of the information. This principle is supported by the DPDP Act, which emphasizes the importance of ensuring the completeness and correctness of data.

Limitations on data storage dictate that data should only be retained for as long as necessary to fulfill its intended purpose. Once that purpose has been achieved, data must be securely disposed of using methods such as encryption or data shredding. This is also stipulated in the DPDP Act, which mandates that data must be deleted upon withdrawal of consent or when it is no longer needed.

Confidentiality is vital in data protection, requiring that personal data be collected, stored, and transferred in a secure manner to prevent unauthorized access. This involves implementing robust security measures, including encryption and secure storage systems.

Finally, the principle of accountability mandates that data collectors establish a strong governance framework for data handling. This includes appointing data protection officers, conducting audits, and creating grievance redressal systems. The DPDP Act outlines these responsibilities, reinforcing the need for transparency and accountability in data management.

Rights of Data Principals

In the digital age, the flow of personal data across various platforms raises concerns about privacy. Data protection laws aim to safeguard the rights of individuals—referred to as data subjects—by ensuring their personal information is treated with care. The DPDP Act outlines several rights for data principals, including:

1. **Right to Information:** Individuals have the right to be informed about the collection and processing of their personal data. This includes understanding the purpose of data collection, the categories of data involved, and any transfers to third parties. Such transparency fosters trust in organizations that collect personal data.
2. **Right to Access:** Individuals can request access to their personal data collected by organizations. This empowers them to verify the accuracy of the information and understand how it is being used. Organizations are obligated to provide this information within a reasonable timeframe.
3. **Right to Rectification:** Data subjects have the right to correct any inaccurate or outdated information. The DPDP Act requires data fiduciaries to update and rectify personal data to ensure its accuracy and completeness.
4. **Right to Be Forgotten:** This right allows individuals to request the deletion of their personal data when it is no longer necessary for the purpose for which it was collected or when consent has been withdrawn. This principle aligns with data minimization, emphasizing the importance of only collecting data that serves a specific purpose.

These principles and rights collectively create a robust framework for data protection and privacy, enabling individuals to maintain control over their personal information in an increasingly digital world. As technology evolves, adherence to these principles will be crucial for fostering trust and ensuring ethical data practices.

Key Judicial Decisions on the Right to Privacy in India

Though now we recognize the right to privacy as the bedrock of our democracy, it wasn't always the case. The Indian jurisprudence has developed a lot throughout the years. The Supreme Court of India, through a slew of landmark decisions, has allowed the organic growth and expansion of the right to privacy.

The journey of recognizing the right to privacy in India has evolved significantly through landmark Supreme Court rulings. Initially, in *M.P. Sharma v. Satish Chandra* (1954), the Court did not recognize privacy as a constitutional right, asserting that the absence of explicit provisions in the Constitution meant no violation could occur. This stance began to change with *Kharak Singh v. State of UP* (1962), where a dissenting opinion suggested that privacy was inherent in the Constitution, marking a pivotal moment in its development.

In *Gobind v. State of MP* (1975), the Court acknowledged the importance of privacy but allowed for state interests to prevail in certain circumstances. The watershed moment came with *Maneka Gandhi v. Union of India* (1978), where the Court recognized "personal liberty" as encompassing various rights, setting a foundation for privacy.

The *People's Union for Civil Liberties v. Union of India* (1996) case further solidified privacy rights, ruling that unauthorized telephone tapping infringed on individuals' privacy. Similarly, in *R. Rajagopal v. State of Tamil Nadu* (1994), the Court recognized the right to control the dissemination of personal information, affirming the importance of privacy even for prisoners.

The landmark case *K.S. Puttaswamy v. Union of India* (2018) finally enshrined the right to privacy as a fundamental right under Article 21, overriding previous rulings. This decision clarified that privacy encompasses personal intimacies and the right to be left alone, while also acknowledging that it is not absolute and can be subject to reasonable restrictions.

Recent cases, such as *Joseph Shine v. Union of India* (2018), which decriminalized adultery, and *X v. The Principal Secretary* (2022), which upheld reproductive autonomy, further illustrate the

expanding scope of privacy rights. Additionally, the Internet Freedom Foundation v. Union of India (2019) case emphasized that internet shutdowns could infringe on privacy and other fundamental rights.

Overall, the evolution of the right to privacy in India reflects a growing recognition of its significance in protecting individual liberties against state and societal encroachments, particularly in the context of technological advancements and changing social norms.

While the Digital Personal Data Protection (DPDP) Act represents a significant step toward recognizing privacy rights, it has notable shortcomings that undermine its effectiveness. One major issue is its exclusive focus on digital data, offering no protection for offline data. Additionally, the Act does not differentiate between categories of data, such as sensitive or critical personal data, which weakens privacy protections. It includes broad exemptions, particularly for government entities, granting them unchecked power to collect and process data.

Moreover, the DPDP Act limits access to information under the Right to Information Act by broadly exempting personal data from disclosure, compromising transparency and accountability. Although the Act addresses data transfers, it lacks adequate protections against breaches during these processes. Concerns have also been raised about the independence of the Data Protection Board, which may not function autonomously due to government influence.

Finally, the Act's success hinges on public awareness regarding data rights and protections, yet there are no provisions mandating government efforts to educate citizens about their rights under this new legislation. Despite its promising features and the historical significance of its enactment, the DPDP Act's limitations regarding data scope, categorization, and government exemptions raise serious questions about its fairness and effectiveness in safeguarding privacy.

Conclusion:

In conclusion, India's data privacy and protection laws reflect a global trend toward prioritizing data in our increasingly digital world. The implementation of the DPDP Act marks progress in safeguarding personal data, granting greater autonomy to Data Principals, and establishing accountability for data protection authorities. It emphasizes essential principles like data minimization, accuracy, and purpose limitation while introducing rights for Data Principals and enforcing obligations for Data Fiduciaries, complete with penalties for non-compliance.

However, the Act is not without its criticisms. Notably, provisions regarding sensitive personal data were removed during its passage, and concerns have been raised about the clarity surrounding consent and data processing. Furthermore, the broad exemptions for government entities have led many to view the Act as a missed opportunity for more robust protections. Moving forward, it is hoped that the DPDP Act will strike a balance between its achievements and criticisms, upholding the Supreme Court's recognition of privacy as a fundamental right.

Notes

1. "AI and Privacy: A Comparative Analysis of Legal Frameworks" (Privacy International, 2019)
2. "Ethical Considerations in AI Development: Balancing Innovation and Privacy" (Lee & Kim, 2019)
3. "Artificial Intelligence and Privacy: A Historical Perspective" (Smith & Johnson, 2020)
4. "The Ethics of AI: Balancing Innovation with Privacy Protection" (MIT Technology Review, 2021)
5. "Privacy-Preserving AI: Methods and Applications" (Chen & Liu, 2021)
6. "Privacy-Preserving Technologies for AI: A Landscape Analysis" (Data & Society Research Institute, 2020)
7. "AI, Privacy, and the Law: Navigating the Regulatory Landscape" (Harvard Law Review, 2018)
8. "The State of AI Governance: Policy Trends and Regulatory Developments" (World Economic Forum, 2020)
9. National Strategy for Artificial Intelligence (AI For All) (2018)
<https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2023-03/National-Strategy-for-Artificial-Intelligence.pdf>
10. The Digital Personal Data Protection Act, 2023 (No. 22 of 2023), Gazette of India, August 11, 2023
11. Burman, "Will India's Proposed Data Protection Law?"
<https://www.meity.gov.in/writereaddata/files/Digital%20Personal%20Data%20Protection%20Act%202023.pdf>

Nature of Navavidha Bhakti in Bhagwat Mahapurana

Dr. C. D. Sonpethkar

Incharge, Sanskrit Education, Tilak College of Education, Pune - 30

Abstract

This paper delves into the concept of Navavidha Bhakti as expounded in the Bhagwat Mahapurana, highlighting its significance in Hindu devotional practices. Navavidha Bhakti, or the nine forms of devotion, provides a multifaceted approach for spiritual seekers to connect with the divine. The nine forms—Shravanam (listening), Kirtanam (chanting), Smaranam (remembering), Padasevanam (service at the feet of the Lord), Archanam (worship), Vandanam (prayers), Dasyam (servitude), Sakhyam (friendship), and Atmanivedanam (complete surrender)—are examined in detail, showcasing their interrelation, practical applications, and transformative effects. This comprehensive framework offers diverse pathways for devotees to foster a deep and enduring relationship with God, ultimately leading to spiritual liberation. By integrating these practices into daily life, individuals can achieve emotional well-being, ethical development, and spiritual enlightenment. This paper also discusses the adaptability of Navavidha Bhakti to contemporary contexts, ensuring its continued relevance in modern spiritual practice.

Keywords - Navavidha Bhakti, Bhagwat Mahapurana, Hinduism, Devotional Practices, Shravanam, Kirtanam, Smaranam, Padasevanam, Archanam, Vandanam, Dasyam, Sakhyam, Atmanivedanam, Spiritual Liberation, Bhakti Yoga, Emotional Well-being, Ethical Development, Spiritual Enlightenment

Introduction

The Bhagwat Mahapurana, a revered text in Hinduism, provides profound insights into various aspects of devotion and spirituality. Among its teachings, the concept of Navavidha Bhakti, or the nine forms of devotion, stands out as a comprehensive guide for spiritual seekers. Navavidha Bhakti encapsulates the essence of devotional practices, offering diverse pathways to connect with the divine.

1. Shravanam (Listening)

Shravanam refers to the act of listening to the divine stories, hymns, and teachings. It is the first and foundational form of devotion. By listening to the glories of God, devotees immerse themselves in the spiritual vibrations that elevate their consciousness. The Bhagwat Mahapurana emphasises that listening to the sacred texts and the narratives of divine incarnations purifies the mind and soul. This form of bhakti is accessible to all, regardless of one's intellectual or spiritual status, making it a universal practice.

2. Kirtanam (Chanting or Singing)

Kirtanam involves singing or chanting the names and glories of the divine. This form of devotion fosters a deep emotional connection with God through musical expression. In the Bhagwat Mahapurana, Kirtanam is highlighted as a powerful means to cultivate joy and devotion. The rhythmic repetition of divine names helps in focusing the mind and heart on the divine, creating an atmosphere of spiritual ecstasy. Devotees engage in kirtans, bhajans, and other musical gatherings to collectively experience and share their love for God.

3. Smaranam (Remembering)

Smaranam is the practice of constant remembrance of the divine. This form of bhakti emphasises the importance of keeping the divine presence alive in one's consciousness throughout

the day. The Bhagwat Mahapurana narrates numerous stories of devotees who attained liberation through the continuous remembrance of God. Smaranam involves meditating on the divine qualities, form, and pastimes, thereby reinforcing one's devotion and dedication. It is a mental exercise that transforms the practitioner's inner landscape into a sacred space.

4. Padasevanam (Service at the Feet of the Lord)

Padasevanam denotes the act of serving the Lord's feet, symbolising humble and devoted service. This form of bhakti underscores the importance of selfless service to God and His devotees. In the Bhagwat Mahapurana, Padasevanam is illustrated through the stories of devotees who found fulfilment in serving the divine with pure love and humility. This practice encourages the devotee to see the divine presence in all beings and to serve them with the same devotion and reverence.

5. Archanam (Worship)

Archanam involves performing rituals and offering worship to the divine. This form of devotion is characterised by the meticulous and heartfelt offering of various items, such as flowers, incense, food, and other sacred objects, to God. The Bhagwat Mahapurana emphasises that Archanam is not merely a physical act but a manifestation of deep love and reverence for the divine. Through this practice, devotees express their gratitude and seek to please the Lord, thereby strengthening their spiritual bond.

6. Vandanam (Prayers)

Vandanam is the practice of offering prayers and prostrations to the divine. It signifies a deep sense of reverence, humility, and submission before God. The Bhagwat Mahapurana highlights the transformative power of sincere prayers and the importance of acknowledging the divine grace in one's life. Vandanam fosters a sense of surrender and trust in the divine will, helping devotees cultivate a humble and prayerful attitude.

7. Dasyam (Servitude)

Dasyam refers to the attitude of being a servant of the Lord. This form of bhakti emphasises the devotee's willingness to serve God in any capacity, considering oneself as an instrument of the divine. The Bhagwat Mahapurana extols the virtues of servitude, illustrating how devotees who embraced this attitude achieved spiritual fulfilment. Dasyam cultivates humility, selflessness, and a deep sense of purpose, as the devotee seeks to serve the divine will in all actions.

8. Sakhyam (Friendship)

Sakhyam is the form of devotion where the devotee relates to God as a friend. This intimate and personal relationship fosters a sense of closeness and camaraderie with the divine. The Bhagwat Mahapurana celebrates the joy and sweetness of this friendship, highlighting the stories of devotees who shared a deep and affectionate bond with the Lord. Sakhyam encourages an open and loving heart, where the devotee confides in the divine and experiences a mutual sense of trust and companionship.

9. Atmanivedanam (Complete Surrender)

Atmanivedanam represents the pinnacle of devotion, where the devotee surrenders completely to the divine will. This form of bhakti involves the total renunciation of ego and attachment, offering one's entire being to God. The Bhagwat Mahapurana portrays Atmanivedanam as the ultimate expression of devotion, where the devotee becomes one with the divine consciousness. This surrender leads to the realisation of the true self and the attainment of spiritual liberation.

The Navavidha Bhakti outlined in the Bhagwat Mahapurana provides a comprehensive framework for spiritual practice. Each form of devotion offers a unique pathway to connect with the divine, catering to the diverse inclinations and capacities of devotees. By engaging in these nine forms of bhakti, one can cultivate a deep and transformative relationship with God, ultimately leading to spiritual liberation. The Bhagwat Mahapurana serves as a timeless guide, illuminating the path of devotion for seekers across generations.

Interrelation of the Nine Forms of Bhakti

The nine forms of bhakti are not isolated practices but interrelated, often overlapping in a devotee's life. A person engaged in Shravanam (listening) might naturally progress to Smaranam (remembering) and Kirtanam (chanting). Similarly, Padasevanam (service) can lead to the internalisation of Dasyam (servitude) and the intimate relationship of Sakhyam (friendship). This interconnectedness allows devotees to experience a holistic spiritual journey, where each practice reinforces and enriches the others.

Practical Application of Navavidha Bhakti

1. **Daily Rituals and Lifestyle Integration:** Incorporating Navavidha Bhakti into daily life can transform mundane activities into acts of devotion. For instance, while cooking (Padasevanam), one can chant the divine names (Kirtanam) or remember God's pastimes (Smaranam). This integration ensures that devotion permeates every aspect of life, fostering a constant connection with the divine.
2. **Community and Collective Worship:** Engaging in community-based devotional activities like group singing (Kirtanam) and shared listening sessions (Shravanam) strengthens communal bonds and collective spirituality. It allows individuals to support each other in their spiritual growth and create a vibrant, devotional atmosphere.
3. **Adaptability to Modern Context:** Navavidha Bhakti can be adapted to suit contemporary lifestyles. For example, digital platforms can facilitate listening to spiritual discourses (Shravanam) and participating in virtual kirtans (Kirtanam). These adaptations make it possible to practise bhakti in diverse environments, ensuring its relevance and accessibility in the modern world.

Transformative Effects of Navavidha Bhakti

1. **Emotional and Psychological Well-being:** Engaging in these devotional practices has been shown to reduce stress, enhance emotional resilience, and promote a sense of peace and contentment. The repetitive nature of chanting (Kirtanam) and the contemplative aspect of remembering (Smaranam) can have a calming effect on the mind.
2. **Moral and Ethical Development:** The practice of Dasyam (servitude) and Atmanivedanam (complete surrender) fosters humility, compassion, and a sense of responsibility. Devotees are encouraged to lead ethical lives, guided by the principles of selfless service and unconditional love.
3. **Spiritual Enlightenment and Liberation:** Ultimately, Navavidha Bhakti aims at leading the devotee towards spiritual enlightenment and liberation (moksha). Through consistent practice and deepening devotion, individuals transcend their ego and attachments, realising their true nature and union with the divine.

Conclusion

The Navavidha Bhakti outlined in the Bhagwat Mahapurana provides a comprehensive framework for spiritual practice. Each form of devotion offers a unique pathway to connect with the

divine, catering to the diverse inclinations and capacities of devotees. By engaging in these nine forms of bhakti, one can cultivate a deep and transformative relationship with God, ultimately leading to spiritual liberation. The Bhagwat Mahapurana serves as a timeless guide, illuminating the path of devotion for seekers across generations.

Biblio/Webliography -

1. Shri Dongre Maharaj, Shreemad Bhagwat Rahasya (Marathi), Maharashtra Granth Bhandar, Kolhapur
2. Srimad Bhagwat Mahapuran, Gita Press Gorakhpur
3. <https://hi.wikipedia.org>
4. <https://bhagavata.org/>
5. <https://swamiramsukhdasji.com/>
6. <https://satsangdhara.net/bhp/bhp.htm>
7. <https://www.harekrsna.com/https://www.harekrsna.com/>

"Government Drawing Examination: A Gateway into the world of Art Education"

Mr. Shitalkumar Vitthal Gore

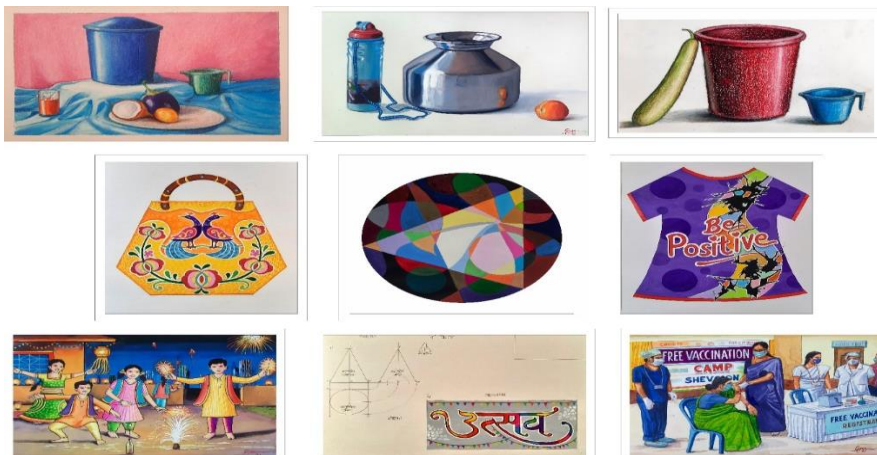
Art Teacher (A.T.D., A.M.) Abasaheb Kakade Vidyalaya, Shevgaon Tal – Shevgaon, Dist – Ahmednagar

The Government Drawing Examination is a cornerstone of art education; connecting students, teachers, and artistic pursuits. Until now, these exams were conducted once a year by the Directorate of Art (Government of Maharashtra). However, as per the provisions of Section 8 of the Maharashtra Art Education Council Act - 2023, the Government Drawing Grade Examinations will now be conducted by the Examination Board from the academic year 2024-2025. The government drawing examinations, originally introduced in the early 20th century in old Mumbai, are still being categorized as Elementary and Intermediate. Their syllabus, online admission, results, and certification process have undergone significant changes over time. "This examination is conducted not only in Maharashtra but also in other states of India."

Lakhs of students appear for these exams and the results are based on the grading system. Students who pass these examinations receive grades A, B, C and D depending on their performance. The successful candidates in this exam are entitled for additional marks in SSC Board Exam - 7 marks for grade A, 5 marks for grade B, and 3 marks for grade C. The Directorate of Art also awards special merit prizes to those who feature in the merit list. Additionally, the exams are extremely useful in securing admissions to fine art courses such as Applied Arts, Painting, Textile, Sculpture, Ceramic and Pottery, G.D. Art, Art Teacher Diploma, Interior Design, Fashion Design, Graphic Design, Animation, and Architecture.

The small children are highly sensitive and responsive to arts. Art helps in their overall development during ages 1 to 16. In this age, children often express themselves more readily through pictures than words. For them, art is the ultimate medium for self-expression, surpassing words in intimacy and depth. Art education cultivates aesthetic sense. It fosters creativity, good habits, and entrepreneurial skills. It aims to nurture individuals who can appreciate and engage with art. Different schools have art in their curriculum. Parents should recognize the importance of this subject and encourage participation. This will not only promote artistic skills, but shape the hearts and minds of our future citizens.

A truly holistic education necessitates dedicated teachers for art, sports, and work experience. By prioritizing these essential areas, we can create a more enriching and well-rounded learning environment.

Samples from Government Drawing Grade Exam

Impact of Covid 19 on Agriculture Sector in Indian Economy

Vishal Somnat Sanap

Research Scholar

Dr. D. S. Arjune

Research Guide

Professor and Head, Dept. of Economics, JES College, Jalna (MS), India

Abstract

The COVID-19 pandemic has affected many sectors worldwide, and agriculture is no exception. In India where agriculture is the backbone of the economy, contributing 13% to the GDP and employing nearly half of the population, the impact has been huge. This paper attempts to look at the multiple effects of COVID-19 on the Indian agriculture sector, focussing on production, supply chains, labour dynamics and economic viability. Using a mixed-methods approach with quantitative data analysis and qualitative interviews, this study highlights both short term and long term challenges faced by farmers and agricultural stakeholders. The findings show that while some parts of agriculture were resilient, many small holder farmers were severely impacted due to market disruptions and labour shortage. This paper concludes with policy recommendations to strengthen the agriculture sector against future shocks.

Introduction

Numerous researchers have drawn attention to the ramifications of COVID-19 on agriculture, both globally and within India. A report by MANAGE (2020) found that while more severe disruptions were prevalent in such stages as manufacturing and services, because of the lockdown, agriculture did face severe strains, particularly as the availability of labor was compromised, and there were denied access to a market for their commodities. In addition, the Azim Premji University (2020) study revealed that conditions imposed by the lockdown hampered farmers' abilities to sell produce so that their income declined and food insecurity increased. Further findings indicated that those supply chains that were broken to some degree led to consumers paying higher prices, while farmers which brought their products to markets received lower compensation.

Review Of Literature

The Economic Survey (2021-2022) noted that despite the adverse circumstances of this volatile period, the agricultural sector still experienced a growth rate of 3.4% throughout the period of 2020 and 2021 on the backs of favorable monsoon seasons, along with support from government agencies. Nevertheless, this situation was not equivalent for all agricultural segments, because smallholder farmers were supported less preferentially than larger agribusinesses were.

Objectives

- To assess the short-term impact of COVID-19 on agricultural production in India.
- To examine interruptions in supply chains and the accessibility of markets for agricultural producers.
- .To assess the alterations in labor dynamics within the agricultural sector as a result of the pandemic.
- To determine policy interventions that could strengthen the agricultural sector's resilience to potential future disruptions.

Research Methodology

- **Quantitative Analysis:** An exam of secondary data sourced from governmental reviews and surveys was performed to assess production tiers, contributions to GDP, and employment figures inside the agricultural region at some point of the COVID-19 pandemic.

Discussion

Impact on Agricultural Production

The early stages of restrictive lockdowns to address the pandemic had meaningful consequences on agricultural production sectors in various geographies. For many farmers, harvesting their crops or marketing products quickly became impossible because of movement restrictions that were meant to control the virus's spread. These restrictions reduced farmworker mobility, and thus increased disconnection among the supply chains making it difficult for farmer to take product to market or to processors. Surveys during this time documented the impact of the lost opportunity in harvest with approximately 11% of farmers not being able to harvest crops or market product. This example and statistic communicates deeply not only the impact of locking down but also the potential consequences for food security and surrounding rural economies. In addition, the inability to harvest coincided with a range of weather issues which were problematized by the lockdown itself. In some regions, farmers faced unprecedented rains - or conversely droughts - just with lockdowns were occurring. The closure of movement meant a lack of labor and ultimately, a lack of capability to scene. The glitches of limits to movement and weather was a perfect storm, which caused losses for farmers, which spilled across the ledger of the food system, with consequences to affordability and shortages for buyers. Looking forward from the initial consequences of closure, it was clear that directed financial supports to farming, recovery and agricultural systems building would be key drivers of recovery.

Supply Chain Disruptions

The global supply chain has been profoundly impacted by the COVID-19 pandemic, resulting in important interruptions across various sectors, with agriculture being most significantly affected. As a means of mitigating the spread of COVID-19, countries across the world instituted lockdowns and restrictions that limited trade between agricultural producers and their market access. This was paired with logistical problems, labor shortages, and delays associated with moving goods from farms to consumers. An analysis was conducted on over 2,000 markets during the beginning of COVID-19 (the months of March to May in 2020) to examine the marked differences in daily market arrivals for staple crops. Crops which are essential to meals and nutrition such as paddy rice and lentils not only saw a significant decline in their actually market arrivals but compared to the same time in previous years. The market arrivals of these crops were impacted by a combination of intertwined factors including farmers who were unable to move their goods to market due to COVID-19 restrictions, closures of localized markets, and declines in consumer demand as the world entered economic uncertainty.

The effects of interruptions to the supply chain were not one-dimensional. First, the decline of supply, specifically for essential crops, led to a rise in prices following the basic economic principle of supply and demand. As consumers had fewer goods to choose from during a time of elevated demand, prices increased which made affording meals even more challenging for individuals in low socio-economic brackets. This increase amid a pandemic led to further volatility and uncertainties across the market level for farmers and consumers alike. The effects of supply chain interruptions extended beyond pricing; they also contributed greatly towards increased food insecurity for rural communities who rely on their ability to grow crops to help give their families a stable livelihood.

The interruptions greatly affected smallholder farmers, who already operate on a limited profit margin for sale, with many not able to sell in order to generate timely money for their families and businesses. This was especially true for farmers who depend on selling fresh produce on a daily basis.

As an end result, meals lack of confidence became an urgent subject, with many families going through demanding situations in gaining access to enough, safe, and nutritious meals. The pandemic underscored the vulnerabilities inside the agricultural area and highlighted the essential want for resilient supply chains which can face up to such shocks in the destiny. Policymakers and stakeholders are actually tasked with addressing those vulnerabilities to make sure that agricultural manufacturers can hold marketplace access and that food security is prioritized, especially in rural regions that are disproportionately affected by such disruptions.

Labor Dynamics

During the lockdown periods, labor shortages became a significant problem across a range of the economy. When the pandemic began, many migrant workers chose to return home. This decision was often based on several factors including fears about the transmission of COVID-19 and a reduced prospect of jobs within their host area. Many of these migrant workers often fill important positions within agriculture, construction, and hospitality and were faced with uncertainty relating to both their health and finances. The mass departure of migrant labor resulted in a loss of available labor force of agricultural labor for required agricultural labor such as planting and harvesting. The impact of not having enough labor was exacerbated by timing, which is critical in getting crops planted and harvested within certain peak windows. While many farmers sought to hire additional people to operate in the fields and packing houses, they were unable to find sufficient labor causing delayed harvest and the abandonment of certain crops that could not be harvested in time. Productivity suffered generally within the agricultural sector due to labor shortages.

Not only did the failure to retain a reliable labor force impact production and productivity of food and agricultural products, but productivity was lost through all the links in the supply chain. Due to the inability to retain labor within agriculture, labor costs increased, while many farmers had to either charge more or cut back on production levels. This situation posed risks not only for farmers' livelihoods, but also for broader community food security and economic stability. In precis, the hard work shortages skilled throughout the lockdown periods highlighted the vulnerabilities in the agricultural area and underscored the critical function that migrant workers play in keeping productiveness and ensuring the easy functioning of important industries. The lengthy-time period implications of these shortages can also remain felt as economies try to get better and adapt to the new realities fashioned with the aid of the pandemic.

Economic Viability

Larger agribusinesses proved relatively resilient to economic challenges, with new business processes allowing them to maintain their function. Such business resilience was partly employed by engagement in established markets, access to resources and ability to leverage economies of scale. In contrast, smallholder farmers experienced greater economic hardship, fundamentally due to a combination of reduced sales revenues and increased input costs. The very small producers, often operating on cold edges, were increasingly challenged to sustain a living while the prices of inputs (essential seeds/fertilizers/fuel) increased. Notably, the Economic Survey noted that although the agricultural sector generally had some overall growth over this period, numerous smallholder farmers were left dealing with that growth's ramifications. While larger businesses may have been

able to seize opportunities of favorable market/nutritional price hikes or technical innovation, smallholders, especially, as noted in the Economic Survey, often functioned on low margins and lacked contribution opportunities (due to financial restrictions) to benefit as larger producers had. Thus smallholders were facing increased debt levels of financial insecurities. A number of those would take on loans simply to sustain growth or to cover basic operational living expenses. The debts quickly would perpetuate a cycle of spiraling indebtedness and financial mismanagement as functioning costs outpaced paycheck recovery transformations. The continued challenges of food insecurity compounded these opportunities for smallholders. The continued downward drift of sales decreased revenues while their input costs continued to rise as such, many would not be able to secure enough food to meet their own needs, let alone contribute to food sufficiency in communities. ...as such for farmers it would threaten the viability of living expenses, health and nutrition. The financial pressures and similarities brought their own distress and insecurities perpetuating and volatility in the smallholder sector. The continued fluctuation created an opportunity and encouraged the need for options for support systems to respond and assist smallholder farmers in opportunities to assist in growing and mitigate risk of food sales. In summary, while larger agribusinesses managed to climate the storm with relative fulfillment, smallholder farmers located themselves in a precarious role, going through tremendous financial and social stressful situations that required pressing hobby and movement.

Conclusion

In conclusion, the COVID-19 pandemic has brought to light both the vulnerabilities and resilience of India's agricultural sector. While certain segments were able to adapt with the help of government support and favorable weather conditions, smallholder farmers faced considerable challenges due to disruptions in the supply chain and shortages of labor. Moving forward, it is crucial for policymakers to take proactive steps to mitigate future risks. This includes implementing measures to improve market access, providing financial assistance programs specifically designed for smallholders, and making strategic investments in agricultural infrastructure. By prioritizing these initiatives, India can strengthen the resilience of its agricultural sector and better support smallholder farmers in the face of future challenges.

Reference

Link:

1. <https://www.manage.gov.in/publications/eBooks/Coping%20with%20Covid19%20&%20Strategies.pdf>
2. Jaacks, L. M., Veluguri, D., Serupally, R., Roy, A., Prabhakaran, P., & Ramanjaneyulu, G. (2021). *Impact of the COVID-19 pandemic on agricultural production, livelihoods, and food security in India: baseline results of a phone survey*. *Food Security*, 13(5), 1323–1339. <https://doi.org/10.1007/s12571-021-01164-w>
3. Index. (n.d.). https://ras.org.in/agriculture_and_the_covid_19_pandemic
4. *Impact of Covid-19 on Agriculture*. (n.d.). <https://pib.gov.in/Pressreleaseshare.aspx?PRID=1697512>
5. *DESPITE COVID-19 SHOCK AGRICULTURE SECTOR GROWS AT 3.9% IN 2021-22 AND 3.6% IN 2020-21*. (n.d.). <https://pib.gov.in/newsite/PrintRelease.aspx?relid=231156>
6. Okolie, C. C., & Ogundeji, A. A. (2022). *Effect of COVID-19 on agricultural production and food security: A scientometric analysis*. *Humanities and Social Sciences Communications*, 9(1). <https://doi.org/10.1057/s41599-022-01080-0>
7. Dilnashin, H., Birla, H., Rajput, V. D., Keswani, C., Singh, S. P., Minkina, T. M., & Mandzhieva, S. S. (2021). *Economic Shock and Agri-Sector: Post-COVID-19 Scenario in India*. *Circular Economy and Sustainability*, 1(4), 1479–1490. <https://doi.org/10.1007/s43615-021-00134-w>
8. Ramakumar, R., & Ramakumar, R. (2022, January 31). *The Covid-19 Pandemic and Indian Agriculture: A Note*. *FAS - Foundation for Agrarian Studies* -. <https://fas.org.in/covid19-and-indian-agriculture/>

OTT User Study Considering Corona Pandemic Time

Dr. Babu B. Chandanshive

Assistant Professor, Department of Communication Studies, New Arts, Commerce and Science College,
Ahmednagar

Introduction:

The researcher studied the use of OTT medium by OTT users during the Corona pandemic time in Ahmednagar City. Due to the free time, easy and abundant internet data available to the people during the Corona lockdown so many people were using the OTT medium for entertainment. Currently, OTT is replacing traditional media like cinema and television. The number of OTT users is increasing because different content from around the world becomes available to viewers across the globe on the OTT medium, so similar references have been made by the researcher.

The outbreak of the corona virus which started in China, reached the rest of the world by the end of February 2020. Many countries opted for the lockdown to prevent its infection. Public places, schools, colleges, cinema halls, theaters were closed. Filming of several series and films were stopped. As a result, there was a dearth of new content for television programs. Old programs began to be rebroadcast in many places, so the OTT Platforms became the focal point of attraction for the audience. To get maximum information related to the subject the researcher has selected the questions accordingly while preparing a questionnaire for research. Total 16 questions were taken in this questionnaire. Also, for this research, a questionnaire was filled from 100 OTT users in Ahmednagar City.

Key words: Corona Pandemic, OTT Platforms, Subscribe, Viewership, Genre, Cinema, Web Series, Documentary, Time Frequency, Mobile, Computer, Laptop, Binge Watching, etc.

Objectives:

- To Study The Time and Frequency of Viewership.
- To Study The Viewership Choices.
- To Study the Reasons for using OTT.

Research Methodology:

Survey research method has been used for this research. Primary data collection method has been used for data collection and purposive sampling has been done through questionnaire. A quantitative research approach was taken for the research.

Scope and Limitations:

For this research, the researcher has studied 100 OTT users from Ahmednagar city from 1st September 2020 to 31st October 2020. The researcher is selecting the top ten OTT platforms in India for this research.

Data Analysis:

Nowadays, we are in the world of new media. Network media and OTT video platforms are becoming the part of viewers and these new platforms are giving competition to the traditional mediums like television, cinema houses, etc. because of the digital revolution network media and OTT platforms made radical changes in the field of information transmission and entertainment. With the availability of abundant internet data, the number of OTT users increased tremendously. During the pandemic time, the number of OTT users suddenly increased and the availability of a huge amount of time also changes in their using habits. The availability of internet data, availability of new content makes it easy for the audience to be more attracted to the online media, and OTT.

An over-the-top (OTT) media service is streaming offered directly to viewers via the

Internet. This is a new delivery method of film and TV content over the internet without the need for cable and satellite. In India, there are more than 40 service providers of OTT media over the internet. OTT content can be accessed directly on the computer, mobile web-enabled Television through on the internet. Between 2007- 2008 streaming media was introduced on a large scale. An app like YouTube was launched in 2007. Netflix has launched in 2007 also Ollu and Roku apps launched in 2008. After 2009 streaming apps were available for mobile that first introduced the iPhone. From 2012-2014 OTT platforms developed as the availability of the internet was increasing during this period.

The number of video viewers on OTT is increasing day by day due to the availability of unlimited internet data plans, and it affects users and other traditional media. With each passing day, the screen for watching videos got smaller and smaller, and as the media became more individualized. The media was freed from the constraints of space and time.

Amazon Prime Video, Netflix, Disney+Hotstar, Voot, Zee5, Sony Liv, Mx Player, ALT Balaji, Eros Now, Arre these are top 10 OTT platforms in India. OTT users from the Ahmednagar city are how much time is spending on OTT platform? Also what kind of videos do they prefer to watch? And the reasons for their OTT use have been studied.

The classification made accordingly is as follows.

1. OTT using time: (Audiences used multiple choice)

Sr. No.	OTT using time	Percentage
1.	Morning	13
2.	Afternoon	44
3.	Evening	51
4.	Late Night	57

During the Corona pandemic period, Ahmednagar city had the highest rate of late night video watching on OTT medium. After that rate of evening video viewing is 51%. The number of video viewers in the morning is very small.

Time given by OTT users for using OTT medium: (Audiences used multiple choice)

Sr. No.	Time given by OTT users for using OTT medium	Percentage
1.	Less than 1 hour	17
2.	1 to 2 hours	29
3.	2 to 3 hours	31
4.	3 to 4 hours	25
5.	4 to 5 hours	03
6.	More than 5 hours	04

The OTT user from Ahmednagar city uses OTT during the corona pandemic period and most users spend 2 to 3 hours a day on OTT media, while the proportion of users who spend 4 to 5 hours is the lowest. There are also 17% of users who spend less than one hour, 29% who spend 1 to 2 hours and 25% of users who spend 3 to 4 hours.

The OTT user from Ahmednagar city During the Corona pandemic period has the highest rate of 1 to 2 hours of continuous video viewing on OTT media. And the number of people watching videos for more than five hours continuously is the lowest. Also 25% of users watch videos less than one hour long, 19% for 2 to 3 hours and 15% of users watch videos 3 to 4 hours continuously.

Video genre watching on the OTT medium: (Audiences used multiple choice)

Sr. No.	Video Genre Watching on the OTT Medium	Percentage %
1.	Comedy	67
2.	Action	66
3.	Horror	54
4.	Adult/Romantic	49
5.	Thriller	50
6.	Drama	52
7.	Other	10

Videos of different content and genre are available on OTT medium. The researcher studied the preferences of users.

The OTT user in Ahmednagar city during the Corona pandemic period prefers to watch Comedy genre videos. After that they prefer to watch Action genre videos. Also 54% user watches Horror genre videos, 52% watch Drama genre videos, 50% watch Thriller genre videos and 49% user watches Adult/Romantic videos on OTT medium.

Different kind of videos watching by OTT users: (Audiences used multiple choice)

Sr. No.	Different kind of videos watching by OTT users	Percentage %
1.	Cinema	76
2.	Serials	32
3.	Songs	35
4.	Sports	35
5.	Web Series	75
6.	Other	12

During the Corona pandemic period, OTT users of Ahmednagar city are giving priority to watching movies on OTT platform. After that they prefer to watch web series on OTT platforms. Also the proportion of viewers of song and sport videos is 35% and the proportion of serial viewers is 32%.

On the OTT platforms videos are available in different languages. Therefore, Marathi, Hindi, English and other options have been given as the language for watching videos, as per pre-research in the city of Ahmednagar has shown that some audiences are watching movies in foreign languages, so other options were given.

OTT users in Ahmednagar city prefer to watch Hindi language videos. The rate of watching videos in other languages is the lowest. Also, 80% users watch videos in Marathi and 66% of users watch videos in English language.

Reasons for choosing OTT medium: (Audiences used multiple choice)

Sr. No.	Reasons for choosing OTT medium	Percentage%
1.	Newness of subject	52
2.	New option for entertainment	66
3.	As there is free time	38
4.	Can be viewed individually	41
5.	Other	6

OTT users in Ahmednagar city chose OTT medium during the Corona pandemic period

because the videos with different content are available on OTT platform so users were to choose OTT medium also so that users can view videos anytime and anywhere. From the above information, it can be seen that the number of people who choose this medium is higher as there are different content videos available on the same medium like OTT.

OTT users in Ahmednagar city have a higher number of video viewers who select video for watching on the bases of subject and content. And also 53% users are watching the trailer and choosing the video. Also 37% of users choose videos as suggested by friends and 35% of users choose videos after watching the artist.

This shows the videos available on OTT through various topics around the world. So the number of video viewers on OTT medium is high

Observations:

1. Ahmednagar City has the highest number of OTT users between the ages of 21 and 25. The number of OTT user's decreasing with age.
2. OTT users in Ahmednagar city seem to be using mobile as a medium for entertainment
3. OTT users in Ahmednagar prefer **Hotstar** and **Amazon Prime**.
4. OTT users in Ahmednagar city prefer to watch national subject's videos on OTT medium.
5. Ahmednagar city has the highest number of viewers of movies and web series on OTT medium.
6. OTT users in Ahmednagar city watch Hindi language videos on OTT medium.
7. OTT users in Ahmednagar said that they have chosen OTT medium as they can watch videos of different content anywhere and anytime.
8. The use of OTT during the Corona pandemic period provided new information and helped to clear the mind from the frightening atmosphere, said an OTT user from Ahmednagar.
9. When the researcher asked OTT users about the benefits of using OTT in the Corona pandemic period, the users said that they got new information, helped to distract from the scary environment and were entertained with it.

References:

1. Book- Mass Media Research – Roger D. Wimmer, Joseph R. Dominick.
2. Book- Social Research Methodology – Dr. Pradeep Aglave.
3. Wikipedia. History of OTT (20 Sept 2020)-http://en.m.wikipedia.org/wiki/over-the-top_media_service_in_india.
4. OTT and Research Behavior Research paper (International Journal Of Advanced Science and Technology, Vol. 29, No. 12s, (2020), pp. 1046-1057).
5. BARC India Survey About Media Habits Changing as India Enters 5th Week of Lockdown (Edition 6, 30th April 2020).
6. BARC Survey – Impact of Co-Viewing On TV Viewership.(2020, week 37).
7. FCCI– EY Report 2020 (27 March, 2020) <http://www.fcci.in/pressrelease- page.asp?nid=3667>.
8. Financial Express, (06 April 2020)<https://www.financialexpress.com/brandwagon/how-is-coronavirus-impacting-the-streaming-platforms-with-an-increasing-appetite-of-viewers/1919916/lite>.
9. 10.(Maharashtra times,(26 June 2020) <https://maharashtratimes.com/entertainment/entertainment-news/bollywood-news/ott-platforms-see-increased-viewership-during-lockdown-corona-pandemic/articleshow/76645092.cms>.
10. ET Government (04April2020) <https://government.economicstimes.indiatimes.com/news/digital-india/ott-platforms-to-take-over-cinema-due-to-lockdown/74979023>.
11. MoMAGIC<https://www.adgully.com/more-indians-prefer-ott-platforms-than-dth-momagic-survey-87912.html>.
12. Times of India (21 Nov 2019)<https://timesofindia.indiatimes.com/city/hyderabad/india-set-for-the-big-bang-of-ott-media-experts/articleshow/72150048.cms>.
13. Entrepreneur India, (07 May 2020) <https://www.entrepreneur.com/article/350318>
14. (Article-The Mobile Indian Network) <https://www.themobileindian.com/picture-story/top-10-ott-platforms-in-india-1346-14625>.

Effect of DAP (Diammonium phosphate) and Urea on Enzyme Succinate Dehydrogenase Activity (SDH) in Blood of *Barytelphusa guerini*

V. M. Deshmukh

A. R. Jagtap

Assistant Professor, Department of Zoology, Vasantrya Naik College, Vasarni, Nanded, (M S) India

Abstract

The effect of Diammonium Phosphate and Urea on respiratory enzyme i.e. succinic dehydrogenase activity in blood of fresh water crab, *Barytelphusa guerini* was studied. The animals were exposed on acute exposure of the diammonium phosphate and urea for the present study. The amount of succinate dehydrogenase in blood content were observed and compared with control set values obtained. The respiratory enzyme succinate dehydrogenase was found to be declined in both diammonium phosphate and urea exposure. Under normal physiological condition as per the need of animals it is utilized. The diammonium phosphate and urea affects on the respiratory enzyme i.e Succinic dehydrogenase activity in blood of crab. Present investigation deals with acute toxicity of fertilizer like DAP (Diammonium Phosphate) and Urea on freshwater crab, *Barytelphusa guerini*. The obtained results revealed that DAP is more toxic than Urea.

Keywords: *Barytelphusa guerini*, Diammonium Phosphate, Urea, Succinic Dehydrogenase.

Introduction

The wide use of agricultural fertilizers has developed an ecological crisis due to environmental pollution. The fertilizers are washed away by rainwater into rivers. Most of the fertilizers used have long life period, some of them undergo bio degradation on soil water. The results revealed that effects of pesticides, heavy metals and other such toxic chemicals on different aquatic animal but information on the effects of fertilizers on animals is merge. Due to rainfall fertilizers and other agricultural chemicals from widespread area washes away. Natural waters are the ultimate recipients of fertilizer residues used for agricultural purposes which are transferred from land to water (Arti et. al., 2021). The chemical nature of most pesticides and fertilizers results in their accumulation and retention in nature. This will occur in the plants and animals as well as environment itself (Mali, R.P. et.al, 2009). Aquatic organisms can survive in very low concentrations of the pollutants. The increase in concentrations of these pollutants becomes fatal to sensitive organisms (Awasthi et. al., 2008).

Enzymes play an important role in metabolism. The synthesis and final concentration of enzyme is under genetic control and is greatly influenced by small molecules like toxicants. Hence change in enzyme levels is one of the fundamental steps to assess the effect of toxicants (Rana et al., 2002).

Metabolism is sequence of chemical process that take place in the living animals. The reverse process of synthesis of complex compounds from simpler substances is anabolism. Stresses and pesticides generally cause rapid change in respiration and enzyme activities of fish (Tilak et al., 2005). Heavy metal such as copper, mercury and lead inactivate most enzymes. Few enzymes are extremely sensitive to low concentrations of such metals. Singh et al. (1996) reported that aldrin could cause modulation of oxidative enzymes in catfish, *Heteropneustes fossilis*. The organochlorine compounds readily pass through cell membranes and alter the activities of several key enzyme.

Hence the present paper illustrates the enzymes activity alterations with respect to the succinic dehydrogenase in blood of in fresh water crab, *Barytelphusa guerini* on exposure to phosphate fertilizer, Diammonium Phosphate and urea.

Materials and Methods

The fresh water crabs, *Barytelphusa guerini* used for the present research work is available abundantly in the paddy fields of Nanded District, Maharashtra. They were acclimated to the laboratory conditions for a week prior the bioassay tests during which they were maintained in large aquarium. The crabs were maintained in the glass aquarium jars, fed with goat meat and acclimatized to the laboratory conditions. Dead animals were discarded. The healthy and active animals weighed between 50-60 gm were used for the laboratory work. The experimental crabs were kept in starvation condition for one day before the commencement of experiment in order to avoid the difference, if any, due to differential feeding.

To determine the LC₅₀ value of DAP and Urea, the crabs were exposed to different concentrations for 24hrs, 96 hrs and 7 days period of exposure. The static method is used to run the experiment of toxicity evaluation upon 96 hrs as described by Finney, 1971. The bioassay experiment was repeated with control group of animals and mortality was recorded at the end of 96 hrs. No mortality was observed in control group of animals.

Similarly freshwater crabs were exposed to sub lethal concentration (16 mg/l and 10.7 mg/l) for diammonium phosphate and 20 mg/l and 13.4 mg/l for Urea exposed up the period of 24 hours to 7 days. The amount of total amount of succinic dehydrogenase contents in blood were estimated in the fresh water crab, *Barytelphusa guerini*. A control was also maintained. after desired period of treatment, blood was collected by a syringe rinsed with sodium oxalate. Effects of sublethal concentrations of DAP and Urea were studied on activity levels of some enzymes. Activities of Succinate Dehydrogenase (SDH) in blood were determined by Nachlas *et al.* (1960).

The values for total succinic dehydrogenase in blood of crab, *Barytelphusa guerini* expressed as mg/litre. The obtained data were statistically analyzed and plotted in the table 1 and 2.

Results

The freshwater crab, *Barytelphusa guerini* exposed to sub-lethal concentration of diammonium phosphate and urea as a toxicant showed remarkable changes in Succinate Dehydrogenase contents in blood. The succinate Dehydrogenase level in blood declined significantly from 24 hrs to 96 hrs at high concentration. The values obtained for experimental crabs for 24 hrs, 96 hrs and 7 days period of exposure for diammonium phosphate for 16 mg/l were found to be 501, 484 and 460 mg/l and for 10.7 mg/l were 491, 477 and 449 respectively. The amount of succinic dehydrogenase in blood of fresh water crab, *Barytelphusa guerini* was found to be suddenly decreased up to 7 days of period of exposure as compared to control set. The amount of succinic dehydrogenase in blood freshwater crab, *Barytelphusa guerini* for control set were found to be 555, 554 and 553 mg/l for 24 hrs, 96 hrs and 7 days period of exposure respectively.

Under exposure to urea the blood succinic dehydrogenase content of fresh water crab, *Barytelphusa guerini* under stress at 20 mg/l were found to be 519, 501 and 491 mg/l and for 13.4 mg/l were 509, 491 and 481 for 24 hrs, 96 hrs and 7 days period of exposure respectively. The obtained values for control set found to be decreasing trend was observed up to 7 days period of exposure. The values for control set for 24 hrs, 96 hrs and 7 days period of exposure were 555, 553 and 554 mg/l respectively. Animals exposed to low concentration of urea showed an insignificant decrease in SDH level of blood up to 48 hrs and finally it decreased significantly up to 7 days. Blood

SDH level decreased insignificantly up to 24 hrs and then decreases was significant from 48 hrs to 7 days at high concentration.

Table No 1: Effect of DAP (Diammonium phosphate) on Enzyme Succinate Dehydrogenase Activity (SDH) of Blood of *Barytelphusa guerini* in Control and Experimental Set for 24, 96 hours & 7 days period of exposure

Sr. No.	Duration		Control	Sublethal Concentration	
				16 mg/L	10.7 mg/L
1	24 hrs (LC50)		554 ± 12.55	531 ± 12.34	522 ± 12.84
		Student 't' Test		2.52 (S)	3.88 (S)
2	24 hrs		555 ± 11.55	501 ± 16.43	491 ± 18.73
		Student 't' Test		6.16 (S)	5.94 (S)
3	96 hrs		554 ± 16.13	484 ± 20.53	477 ± 19.55
		Student 't' Test		5.38 (S)	5.46 (S)
4	7 days		553 ± 18.42	460 ± 18.53	449 ± 22.42
		Student 't' Test		7.82 (S)	7.62 (S)

S = Significant, IS= Insignificant.

Graphical Representation of Effect of DAP (Diammonium phosphate) on Enzyme Succinate Dehydrogenase Activity (SDH) of Blood of *Barytelphusa guerini*

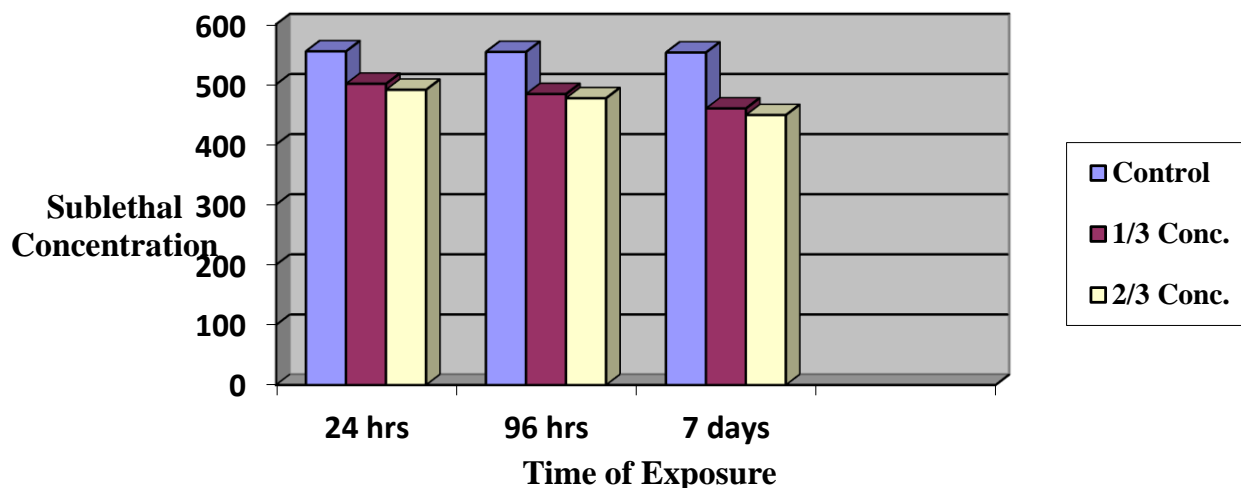
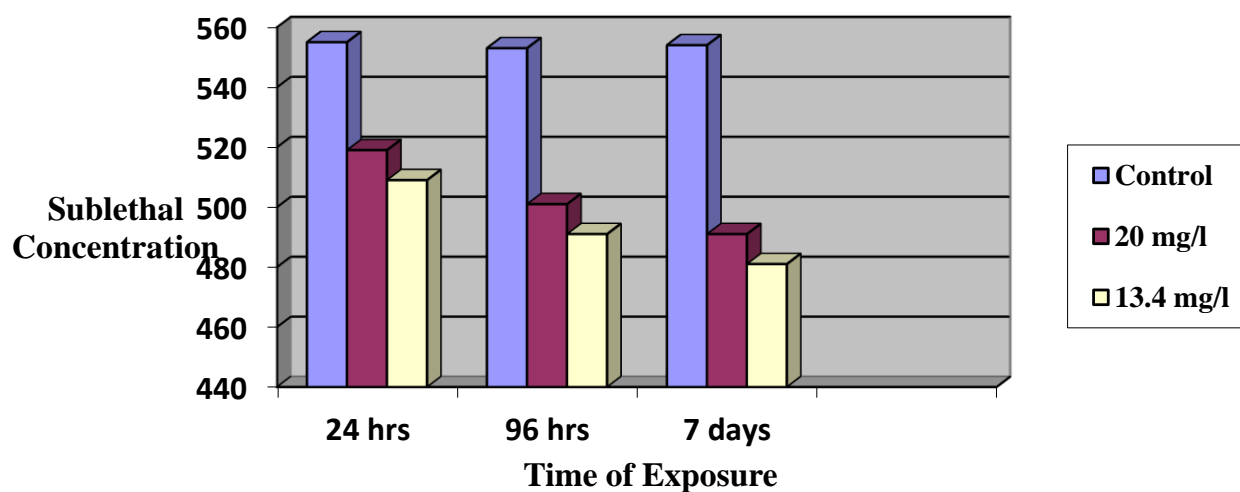

Table No. 2: Effect of Urea on Enzyme Succinate Dehydrogenase Activity (SDH) of Blood of *Barytelphusa guerini* in Control and Experimental Set for 24, 96 hours & 7 days period of exposure

Sr. No.	Duration		Control	Sublethal Concentration	
				20 mg/l	13.4 mg/l
1	24 hrs (LC50)		555 ± 12.50	540 ± 20.51	535 ± 19.85
		Student 't' Test		0.87 (IS)	1.11 (IS)
2	24 hrs		555 ± 12.20	519 ± 18.21	509 ± 16.75
		Student 't' Test		1.49 (IS)	3.09 (S)
3	96 hrs		553 ± 18.85	501 ± 19.94	491 ± 19.50
		Student 't' Test		3.69 (S)	4.50
4	7 days		554 ± 18.52	491 ± 16.92	481 ± 16.02
		Student 't' Test		5.51 (S)	6.47 (S)

S = Significant, IS= Insignificant.

Graphical Representation of Effect of DAP (Diammonium phosphate) on Enzyme Succinate Dehydrogenase Activity (SDH) of Blood of *Barytelphusa guerini*

Discussion

Pollution by nutrients from agriculture causes many problems in the environment. The enormous use of fertilizers of soil carried to the land based and aquatic ecosystems by leaching, surface run off and other processes. The wide use of agricultural fertilizers has developed an ecological crisis due to environmental pollution. The fertilizers are washed away by rainwater into rivers. Most of the fertilizers used have long life period, some of them undergo biodegradation on soil water. Various reports are available on effects of pesticides, heavy metals and other such toxic chemicals on different aquatic animal but information on the effects of fertilizers on animals is meagre.

Succinate dehydrogenase is the key respiratory enzymes in glycolysis and TCA cycle and their alteration under toxic condition could be considered as an indication of the fish showing a shift towards anaerobic metabolism resulting in the depressed oxidation of mitochondria (Shobha Rani *et al.*, 2000). SDH being associated with inner mitochondrial membrane, the decrease in its activity shows rearrangement of mitochondria. The inhibition in the SDH levels indicates decreased mitochondrial oxidation due to dysfunction in mitochondrial integrity and shift towards aerobic metabolism (Ganesh *et al.*, 2006). The inhibition of SDH activity reflects the slow rate of TCA cycle resulting in the decreased synthesis of high energy phosphates like ATP and ADP (Sziniz and Froth, 1988).

Thus, alteration in such parameters can be considered as bioindicators of pollution in the study of aquatic toxicology. The present study was undertaken to analyse the impact of sublethal concentration of DAP and urea on SDH levels of freshwater crab *Barytelphusa guerini*. Present investigation deals with acute toxicity of fertiliser like DAP (Diammonium Phosphate) and Urea on freshwater crab, *Barytelphusa guerini*. DAP is more toxic than Urea. The LC50 values for DAP was observed to be 1.60% i.e. (16 gm/L of water) for 96 hours and for Urea, it was 2% i.e. (20 gm/L of water) for 96 hours.

Stresses and pesticides generally cause rapid change in respiration and enzyme activities of fish (Tilak *et al.*, 2005). Heavy metal such as copper, mercury and lead inactivate most enzymes. Few enzymes are extremely sensitive to low concentrations of such metals. Singh *et al.* (1996) reported that aldrin could cause modulation of oxidative enzymes in catfish, *Heteropneustes fossilis*. The organochlorine compounds readily pass through cell membranes and alter the activities of several key enzyme. Several researchers noted the data on the influence on toxicant on freshwater aquatic animals viz., Mali R. P. *et. Al*, 2009; More 2012; Mukke *et.al.*, 2012, Sawant *et.al.*, 2012.,

References

1. **Albert Lehninger, L., David L. Nelson and Michael M. Cox (2004):** “Principles of Biochemistry”, pp. 1054.
2. **Arti Kumari and Deep Gupta (2021):** Effect of Di-ammonium Phosphate on Histopathology of Some Vital Organs in Climbing Perch *Anabas testudineus* (Bloch.), International Journal of Microbiology and Applied Sciences, Vol. 10 (03), pp. 2008-2016
3. **Awasthi, S., Sriwastwa, V. M.S., Lata, S., Yadawa, A. S. and Yadawa, S. (2008):** Toxicity assay of 8 carpet chemicals. Dayanand J. Sci., 1: 137-143.
4. **Ganesh R., Janaiah, C. and Shobha Rani, V.J. (2006)** Kinetic stud of acetyl choline esterase and dehydrogenase enzymes in *Calarias batrachus* (Linn) on exposure to organophosphorus pesticide. *J. Aqua. Biol.*, 21(2): 200-205.
5. **Mali R. P., Jagtap A. R, Kothole S. D. and Shaikh Afsar (2009):** “Effect of Zinc Sulphate on the oxygen consumption and heart beat in the fresh water female crab, *Barytelphusa guerini*”, Journal of Aquatic Biology, Vol. 24 (1), pp. 1- 6, 2009.
6. **More, A.D. (2012):** “Sub lethal effect of copper sulphate, zinc sulphate and cadmium sulphate on protein content in the tissue of fresh water crab *Barytelphusa guerini*”, International Journal of Pharmacology & Biological Science, Vol. 3, pp. 658-661.
7. **Mukke V. K. and Chinte D. N. (2012):** “Effect of sub lethal concentration of mercury and copper on oxygen consumption of fresh water crab, *Barytelphusa guerini*”, Journal of Recent Research in Science and Technology, Vol. 4 (5), pp. 15-17.
8. **Rana, R.A., S.G. Yegari and V.A. Koli (2002):** Effect of pesticides on alkaline phosphatase activity in mudskipper, *Boliophthalmus dussumier*. *J. Aqua. Bio.* Vol17(1): 59-60.
9. **Sawant P.P., Jagtap A. R. and Mali R. P. (2012):** “Impact of heavy metals cadmium sulphate and mercuric sulphate on protein content in estuarine crab *Scylla serrata*”, The Asian Journal of Animal Science, Vol.7 (2), pp. 159-161.
10. Sziniz, L. and Forth, W. (1988) Effect of AS₂O₃ on gluconeogenesis. Arch. Toxicol. 6: 444-449.
11. **Singh, N.N., V.K. Das and S. Singh (1996):** Effect of aldrin on carbohydrate and protein and ionic metabolism of a freshwater fish, *Heteropneustes fossilis*, Bul. Environ. Ecol. 5: 25-28.
12. **Shobha Rani, A., Sudharsan, Reddy, T.N., Reddy, P.U.M. and Raju, T.N. (2000):** Alteration in the levels of dehydrogenases in a freshwater fish, *Tilapia mossambica* (Peters) exposed to arsenite toxicity. *Ind. J. Environ. Health*, 42(3): 130-133.
13. **Tilak K. Veeraiha and Koteswarao (2005):** Biochemical changes induced by chloropyriphos and organic phosphate compound in sublethal concentration to the freshwater fish *Catla catla* (Ham), *Labeo Rohita* (Ham), *Cirtina mirgal* (Ham), Journal of Env. Biology, 26(2): 341-347.

Love, Ambition and Destiny in Chetan Bhagat's Half Girlfriend

Dr. Sandeep G. Ladkar

Associate Professor & Head, Department of English,
Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar ACS Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded

Abstract:

The present paper exposes the theme of love, ambition and destiny incorporated in the novel *Half Girlfriend*. Chetan Bhagat is a versatile novelist in the modern era. He is regarded as motivational speaker, renowned screenwriter, blog writer, famous TV personality and an iconic personality for young people in India. His novels contain the theme of love, ambition, destiny, friendship, family, gender discrimination, education, religion, politics and social issues. According to Chetan Bhagat, a novel is a way of communication through which he can convey his own message/opinion to the society. His humorous style of depicting stories attracts the readers particularly the youth. After competing his graduation, he had an opportunity to work in one of Asia's biggest investment banks entitled, '*Peregrine Investment Holdings*'. While doing his job as a banker, he was very keen to write something passionate about his experience in the society. He spent many years to write his first novel '*Five Point Someone*' while continuing his job as a banker in '*Goldman Sachs*'. He had decided to migrate in India because he realized he can earn more money by continuing his writing as a novelist. His novels had been transformed into Hindi cinema and became popular at the box-office.

Keywords: Love, Ambition, Destiny, Gender Discrimination, Alienation, Identity Crisis, Divorce etc.

Introduction:

Novel is a fictional prose in which the story is narrated in a simple way. Indian English literature is reflection of customs, rituals and beliefs of traditional Indian society. The female novelists like Kamala Markandaya, Anita Desai, Shobha De, Jhumpa Lahiri etc. revealed various aspects of woman particularly their suffering in the hands of patriarchal dominance. They showed woman characters raising their voice against patriarchal notions and demanding equal rights in the society. Chetan Bhagat is a famous literary writer who reveals the plight and predicament of the youth generations of India. His simple and eloquent style of writings attracts the readers and helps them to understand the social, political background of India. His novels are the real stories of contemporary issues in Indian society.

The central character in the story Madhav, a boy from a village name Dumraon located in the state Bihar comes to complete his degree education at St. Stephens college in Delhi. At the college he meets with Riya Somani and falls in love with her. Madhav is a good basket ball player and loves to spend his lots of time to play this game in the college. Madhav has a rural background and hence he struggles to speak in English with proper accent and correct sentence structure. It makes him very humiliating feeling when he sees other friends' fluency in English. His Bihari accent makes him inferior whenever he wants to communicate with Riya. He appreciated Riya's beauty at first when he says, "I wanted to take a snapshot of her sweaty face and store it in my mind's camera for life." (P.16) Madhav wants to be physically associated with Riya but due to his obscene ultimatum she

refused his proposal. Instead, she revealed him to become his half girlfriend. Both of them are very happy in the company of each other.

Chetan Bhagat has shown the patriarchal dominant society in India. The male psyche in India always considered women as inferior to them women are only meant to satisfy their sensual pleasure. It is the love of Madhav towards to realize him that he was in deeply love with Riya. Madhav revealed his inner feeling to Riya but she responded that they are just friends. One day Madhav visits Riya at her place and finds her suffering from fever. Madhav wants to provide comfort to her by trying to kiss her. Riya becomes tense by this situation and revealed Madhav she is not his girlfriend but only his half girlfriend. Madhav did not understand the meaning of half girlfriend. This shows the female psyche of Riya which reveals that she did not want any physical relationship to continue with Riya. When Rohan slapped Riya in front of her father, her father supports Riya. Dad said, “He seemed so nice,” Dad said at dinner without looking at me.” (P.202). This shows the male domination culture in India in the male psyche.

Chetan Bhagat shows his skills as a novelist and given a new twist to the story. Somehow, Madhav and Riya decide to break their relationship and parted from each other. Madhav returns to his native town and decides to help his mother who is a school teacher in the village. Riya after parted from Madhav decides to marry her childhood friend Rohan and settled down in London. She spends most of her time in music but due to her husband’s hypocritical and uncultured behavior separated her from her passion to music. Then she has a feeling to contact Madhav who will give her solace and comfort in her remaining life. Madhav decided to seek some help from the local MLA Ojha to raise funds to build the school infrastructure. Ojha declined to provide funds but suggested him to seek help from Bill Gates company which will going to visit this place in the coming days. Madhav decided to prepare which will impress Bill Gates and his men. For this task, he decided to get some help from Riya. Riya is now a divorced woman. Madhav’s mother is completely opposite to Madhav’s view of continuing his relation with Riya. Madhav and Riya both prepared the speech and gets succeed in their attempt to raise some funds for the school.

Chetan Bhagat highlights on the issues like poverty, unemployment, lack of proper educational infrastructures of schools particularly in rural areas of India. India is so much behind in raising the life standards of people who mostly lives in rural area. When Madhav come to his village, he realizes that he needs to provide advanced facilities of education to the village students. This shows that the potential is there in the rural students but because of poor infrastructure they failed to achieve their merits in the examination. The dramatist highlights on the poor accent of Madhav by mentioning his Bihari accent which is big threat in communicating with others in English. When he was getting his education at the college, he found it difficult to interact with other because of his inefficiency to speak fluent English.

Chetan Bhagat has shown another change in Madhav and Riya’s relationship. After Madhav’s speech in the presence of Bill Gates, Riya leaves Riya leaves a letter to Madhav in which she revealed him that she is suffering from lungs cancer and she has a very less life to spend. In the letter, Riya revealed Madhav about her love towards him. Madhav decided to search Riya after reading the letter but comes to know that she had left India. She decided to move to New York and spend some time there. After three years, Madhav comes to know that Riya is alive and settled down in New York. Madhav reached New York and searched Riya everywhere and, in the end, he found her in a café.

Both of them wanted to continue their relationship and moved to Dumraon and spend their life in the company of children in the school. This shows the intimacy of the two towards each other. Madhav's mother is a symbol traditional Indian woman. When she hears about Madhav and Riya's relationship, she opposed their relationship. She is against the view that Madhav will not continue his relationship with the divorcee woman like Riya. Riya's behavior in the house changed her opinion and, in the end, she had given the permission because of a woman respecting the feelings of another woman. The story of Madhav and Riya raised some of the issues to the patriarchal mindset in the society. At the end of the story, it is revealed that Madhav's mother had given to their marriage. After five years, the readers come to know that Riya and Madhav are working very hard in the school.

Conclusion:

Chetan Bhagat raised some issues about Indian social background in the novel. Indians are not changing their patriarchal mindset where woman needs to treat equally like men in the society. Woman is not only the object of oppression. He highlighted on issues like patriarchal dominance, gender discrimination, unemployment, lack of proper educational infrastructure etc. in the novel. The characters like Madhav and Riya are the best examples of completeness and incompleteness. Riya's passion to become a good singer completes in the company of her husband, Madhav. Madhav's incompleteness of not satisfying his sensual pleasure gets completed when he transforms Riya from his half girlfriend to life partner. The visit of Bill Gates and his company to rural areas in Bihar reveals the lack of proper educational infrastructure in India.

Works Cited:

1. B. Agarwal. *Chetan Bhagat: A Voice of Seismic Shift in Indian English Fiction*. Hardcover 1 January 2013. ISBN 10- 9382532226.
2. Chetan Bhagat. *Half Girlfriend*. Rupa Publications India Pvt Ltd. ISBN: 978-81-291-3572-8.
3. Dr. R. Vadivelraja. *A Critical Comment on Chetan Bhagat's Selected Novels*. Research Journal of English Language and Literature. Vol.4. Issue 4. 2016 ISSN 2395-2636.
4. Dr. Pandya R. Sachin Kumar. *Chetan Bhagat's Novels: A Critical Study*. Pacific Books International. First Edition 01 January 2017.
5. Ghosh K. Tapan and Others. *Chetan Bhagat: An icon of Popular Fiction*. Pragun Publications. ISBN- 9382186328.
6. P. Krishna Teja, Dr. K. K. Sunalini, D. Vinay Kumar, & Dr. G G Ratnam. *Making the Incomplete to Complete – An Analysis of Chetan Bhagat's Half Girlfriend*. Journal of Positive School Psychology. 2022, Vol. 6, No. 6, 6636 – 6640.
7. Reena Sablok. *The Emergence of the Indian Best-Seller Chetan Bhagat and his Metro Fiction*. Atlantic Publication 2013. ISBN- 9788126918539.

रीति कालीन कवि भूषण की राष्ट्रीय भावना

शोधार्थी

परमेश्वर पाण्डेय

शोध निर्देशक

डॉ० रमाशंकर यादव

गुलाबों देवी स्नातकोत्तर महाविद्यालय, सिद्धीकपुर, जौनपुर

राष्ट्रीयता एक सामूहिक भाव है, एक प्रकार की साहचर्य भावना है या आपसी सहानुभूति है जो एक स्वदेश विशेष से सम्बन्धित होती है। हमारे अन्तस्तल में उदात्त भावनाओं का एक विशाल कोश है। उन उदात्त भावनाओं से सबसे महिमामयी भावना राष्ट्रीयता की होती है। सम्भवतः इसीलिए कहा गया है कि— जो भरा नहीं जो भावों से बहती जिसमें रसधार नहीं। वह हृदय नहीं पत्थर है, जिसमें स्वदेश का प्यार नहीं।

इस भाव के उदय के लिए यदि अन्तस्थितियों को जनक मान लें तो बाह्य स्थितियाँ समतुल्य जननी होंगी। इन दोनों के संयोग से ही अन्तर्मन में अपनी सभ्यता, संस्कृति, साहित्य एवं जन्मभूमि के प्रति अटूट श्रद्धा एवं सम्मान के भाव का उदय होता है। एक राष्ट्रीय कवि अपनी रचनाओं द्वारा देश व समाज के उत्थान का मार्ग प्रशस्त करता है, साथ ही सभ्यता, संस्कृति, साहित्य, जन्मभूमि के प्रति सद्विचार व्यक्त करता है। वह अपने राष्ट्र के उन जननेताओं या जननायकों का यशोगान भी करता है जो राष्ट्र विरोधी तत्त्वों को निर्मूल करने में प्राण-प्रण से जुटे रहते हैं। एक तरफ ऐसे जननायक अन्याय, दमन और शोषण का विरोध करते हुए राष्ट्रमंगल की कामना में तत्पर रहते हैं, दूसरी तरफ एक राष्ट्रकवि अपनी रचनाओं द्वारा ऐसी भावभूमि का निर्माण करता है जो जननायक द्वारा किये जा रहे कार्य को सुगम बनाने में सहयोगी होती है।¹

हिन्दी साहित्य के राष्ट्रीय कवियों में महाकवि भूषण का नाम विशेष आदर व सम्मान से लिया जाता है। उनकी राष्ट्रीय भावना का कुछ आलोचक उलटा अर्थ लगाकर उन्हें साम्प्रदायिक कवि की संज्ञा देते हैं। उनके अनुसार भूषण को अधिकाधिक जातीय कवि, हिन्दू जाति का कवि या हिन्दू कवि कहा जा सकता है, उनका उद्देश्य आश्रयदाताओं की चाटुकारिता थी, जबकि ऐसा नहीं था। हर कवि अपने समय की उपज होता है अतः उसकी रचनाओं की समीक्षा उसके परिवेश को ध्यान में रखकर करना चाहिए। आज के परिवेशानुसार समीक्षा करने पर वे जातीय कवि लग सकते हैं, क्योंकि आज परिस्थितियाँ बदल चुकी हैं। पर यदि उस युग की ओर ध्यान दिया जाय, जब भूषण ने अपने वीर काव्य लिखे हैं तो स्वाभाविक रूप से उन्हें राष्ट्रीय कवि की संज्ञा दी जा सकती है। ऐसा करना ही उनके साथ न्याय करना होगा। इस प्रकार महाकवि भूषण की राष्ट्रीय भावनाओं को निम्नवत् बिन्दुओं को आधार पर समझ सकते हैं।

महाकवि भूषण ने अपनी रचनाओं के माध्यम से अपने युग के जननायकों का प्रशस्ति गान किया है। जिनमें छत्रपति शिवाजी और छत्रसाल विशेष है। मुगल शासक औरंगजेब के द्वारा किये जा रहे अत्याचार, आदि, का विरोध इन दोनों ही वीर जननायकों ने किया। छत्रपति शिवाजी और छत्रसाल दोनों ही स्वदेश और धर्म की रक्षा करने वाले, जनजीवन का हित साधन करने वाले और जननी जन्मभूमि को स्वर्ग के समान गरिमा एवं महिमामयी मानकर, अपने प्राणों की आहुति देकर भी उसकी रक्षा करने वाले आदर्श जननायक हैं। इन दोनों ने समय-समय पर भारतीय संस्कृति एवं सभ्यता की रक्षा के लिए मुगल शासकों से लोहा लिया और उन्हें लोहे के चने चबवा दिये। इस सम्बन्ध में आचार्य रामचन्द्र शुक्ल का निम्नवत् कथन उचित प्रतीत होता है—शिवाजी और छत्रसाल की वीरता के वर्णनों का कोई कवियों की झूठी खुशामत नहीं कर सकता। वे आश्रयदाताओं की प्रशंसा की प्रथा के अनुकरण मात्र नहीं है। इन वीरों का जिस उत्साह के साथ सारी जनता स्मरण करती है, उसी की व्यञ्जना भूषण ने की है।²

कविवर भूषण ने वीर शिवाजी का प्रशस्ति गायन पूरी तन्मयता के साथ किया है। शिवाजी के महत्त्व, यशोगान, गुणगान सम्बन्धी विविध रचनाएँ उनके काव्य में संकलित हैं। एक उदाहरण निम्नवत् है।

इन्द्र जिमि जम्भ पर बाड़व सुअम्भ पर
रावन सदम्भ पर रघुकुल राज है।
पौन वारिबाह पर सम्भु रतिनाह पर,
ज्यों सहस्रबाहु पर राम द्विजराज है।
दावा द्रुम दुण्ड पर, चीता मृगझुण्ड पर,
भूषण वितुण्ड पर जैसे मृगराज है।
तेज तम अंस पर, कान्ह जिमि कंस पर
त्यो म्लेच्छ बंस पर सेर सिवराज है।³

छत्रसाल की तलवार अद्भुत है, बरछी कृपाण, तीर गोली आदि की तो बात ही क्या; वह तोप के बड़े गोलों को तिरस्कृत कर देती है। उनकी तलवार शत्रुओं के लिए काल स्वरूप है।

बरछी कृपान गोली तीर केते मान जोरावर,
गोला बान तिनहू कौ निदरत है।
तेरो करवाल भयो जगत की ढालू अब सोई हाल,
म्लेच्छन के काल को करत है।

कविवर भूषण की भारतभूमि की संस्कृति एवं सभ्यता तथा सनातन धर्म के प्रति बड़ी आस्था थी। मुगल शासक औरंगजेब के द्वारा चलाये जा रहे मुहिम के अन्तर्गत भारत की सांस्कृतिक एवं धार्मिक क्षति हो रही थी। एक मात्र शिवाजी ही ऐसे व्यक्तित्व थे जो अपनी संस्कृति एवं धर्म की रक्षा के लिए कटिवद्ध थे। भारतीय संस्कृति की प्रशंसा में कवि लिखता है कि—

मच्छहु कच्छ मैं कोल नृसिंह
मैं बावन में मनि भूषण जो है।
साहस—भूमि आधार सोइ,
अब सरसा सिवराज मैं सोहै।

डॉ० सत्यदेव चौधरी ने लिखा है कि भूषण शिवाजी के इस महत्त्व का प्रदर्शन करते नहीं अघाते कि उसने प्राचीन आर्य संस्कृति को नवचेतना प्रदान की है, उसने लुप्त हो रही वेद मर्यादा का पुनरुद्धार किया है। अपने गौरवपूर्ण इतिहास (पुराण) के प्रति अभिरुचि जागृत की है। संस्कारों का प्रचलन किया है और देवपूजन को शाश्वत रखा है। जो शक्ति इन पुण्य कार्यों और सांस्कृतिक पर्वों में बाधा डाल रही थी, शिवाजी ने उसका सर्वांशतः संहार किया है।" यथा भूषण ने लिखा है कि—

वेद राखे विदित पुरान राखे सारयुत,
रामनाम राख्यो आनि रसना सुघर में।
हिन्दुन की चोटी, रोटी राखी है सिपाहिन की,
काँधे में जनेऊ राख्यो, माला राखी गर में।
मीड़ि राखौ मुगल मरोरि राख्ये पातसाह,
वैरी पीसि राखौ वरदान राख्यो कर में।
राजन की हद्द राखी तेगबल सिवराज,
देव राख्ये देवल स्वधर्म राख्यो घर में।।

महाकवि भूषण ने अपने काव्य के माध्यम से पौराणिक कथाओं की ओर संकेत किया है। राम—कृष्ण पौराणिक पुरुष है। इन्होंने भी सामाजिक विषमता, अत्याचार आदि को दूर करने के लिए अत्याचारियों का दमन किया था। शिवाजी भी ठीक उसी तरह राम—कृष्ण के अवतार स्वरूप ही लगते हैं। वे भी मुगलबादशाह की कुत्सित योजनाओं को निर्मूल कर देने की शक्ति रखते हैं। महाभारत कालीन पाण्डवों की अपेक्षा शिवाजी श्रेष्ठ हैं, क्योंकि पाण्डव संख्या में पाँच होते हुए भी लाक्षागृह से बड़े यत्न के बाद निकले, जबकि शिवाजी अकेले ही सख्त पहरे के बीच से बच निकले थे। यथा—

लाख भौन ते कढ़े वै पाँच राति में जु
द्यौस लाख चौके अकेले आयो कढ़िकै।

कविवर भूषण ने शिवाजी को राम—कृष्ण और बुद्ध की पंक्ति में लाकर बिठा दिया है—

ते गाहि कै भेटै जौन राकस मरद जानै,
सरजा शिवाजी राम ही कौ अवतारु है।⁶

तुम शिवराज ब्रजराज अवतार आजु। तुम ही जगत काज पोषत भरत हो। इन्द्र को अनुज तै उपेन्द्र अवतार या तै, तेरो बाहुबल लै सलाह साधियतु है।

अन्यत्र भूषण ने वर्णित किया है कि शिवाजी के हाथ की तलवार भवानी का अवतार है। उसे अपने भृत्यों की चिन्ता है, तथा अपने स्वामी भूतनाथ के सिर को नरमुण्डों से सजाने की अभिलाषा है—

भाषत सकल शिवजी को करवाल पर
भूषण कहत यह करिकै विचार को।
लीन्ह्यो अवतार करतार के कहे तै
काली म्लेच्छन हरन उद्धरन भुक्भार को।
चण्डी है घुमण्डी अरि चण्ड—मुण्ड चाबि
करि पीवत रुधिर कछु लखखत न बार को।
निज भरतार नृत्य भूतन की भूख मेटि,
भूषित करत भूतनाथ भरतार को ।।⁷

उपर्युक्त विवरण के आधार पर स्पष्ट हो जाता है कि महाकवि भूषण देश-प्रेमी एवं राष्ट्रकवि हैं। उन्होंने अपने युग की भारतीय जनता का प्रतिनिधित्व किया है। मुगल शासकों द्वारा किये जा रहे हिन्दुओं के प्रति बर्बरतापूर्ण अत्याचार का दमन करने में शिवाजी ही समर्थ थे। उनका प्रशस्तिगान, उनके द्वारा भयभीत मुगल सल्तनत, मुगल बादशाहों का वर्णन, सांस्कृतिक एवं धार्मिक भावना, पौराणिक वीर भावों का उल्लेख आदि को यदि भूषण ने वर्णन का विषय बनाया तो कोई आपत्ति नहीं होनी चाहिए। यह तो उस युग की आवश्यकता थी। भूषण ने शिवाजी के शौर्य, युद्धवीरता, निर्भीकता का बार-बार वर्णन किया है। छत्रपति शिवाजी के कारण मुगल बेगमों के मन में भी आतंक व्याप्त हो चुका था। इसी को लेकर कुछ आलोचकों ने भूषण को ज्ञातीनता के विरुद्ध और साम्प्रदायिकता को भड़काने वाला माना है। अपने मत के समर्थन में प्रायः आलोचकों ने निम्नवत अंशों को उद्धृत किया है—

आगरे अगारन हवै फांदती कगारन छवै,
बाँधती न बारन मुख कुम्हलानियाँ।
कीबी कहें कहा और गरबी गहे भागी जाय,
बीबी गहे सूथनी औ नीबी गहे रानियाँ।

आलोचकों में श्री विनोद बिहारी ने तो यहाँ तक कह डाला कि 'वीर रस की आड़ में भूषण ने तत्कालीन कामुक हिन्दू समाज के सामने मुगल-राजवंश की सुकुमार सुन्दरियों को नंगी करके खूब यश और धन लूटा है। खेद है कि उनकी इस गन्दी मनोवृत्ति को आज भी हम वीर रस की पवित्र मन्दाकिनी समझते और उसी रूप में आदर करते हैं। शिवा-बावनी धोखे की टट्टी है।' श्री विनोद बिहारी का यह तर्क कहीं से भी उचित प्रतीत नहीं होता। यदि श्री बिहारी जी उस परिवेश का अध्ययन कर लिये होते तो सम्भवतः ऐसा नहीं कहते। जहाँ पर मुगल शासकों के द्वारा हिन्दू जनता पूर्णतया त्रस्त हो उनके अत्याचारों का शिकार हो रही थी, हिन्दुओं की सांस्कृतिक एवं धार्मिक मर्यादा नष्ट हो रही थी। भूषण का काव्य ही उनमें नवजीवन एवं नवस्फूर्ति देने में सहायक रहा और जहाँ तक उन पर कामुकता का आरोप है तो भूषण को यदि ऐसा ही करना होता तो सम्भवतः रीतिकालीन अन्य शृंगारिक प्रवृत्तियों नख-सिख वर्णन, नायिका भेद आदि को अपनाते। जबकि ऐसा नहीं था। भूषण के द्वारा 'म्लेच्छ' शब्द के प्रयोग पर भी कुछ आलोचकों का आरोप है जबकि भूषण ने यह शब्द दुष्ट एवं आततायी शासक के लिए ही प्रयुक्त किया है, क्योंकि भूषण ने मुगल सम्राट औरंगजेब के पूर्वजों अकबर, बाबर, हुमायूँ की प्रशंसा भी की है।

अकबर बब्बर हुमाउँ साह सासन सों,
स्नेह तें सुधारी हेम-हीरन ते सगरी।

स्पष्ट है कि महाकवि भूषण ने अपने काव्य द्वारा जिस राष्ट्रीय भावना का प्रचार-प्रसार किया वह उस युग के अनुकूल था। जैसा कि बाबू गुलाबराय ने लिखा है कि—'प्रत्येक कवि या साहित्यकार अपने

समय की उपज हुआ करता है। उसे देशकाल-परिस्थिति रूपी जैसा खाद-पानी उपलब्ध हो जाता है ठीक वैसी ही उसकी रचना रूपी फसल होती है।

उस समय मुगल शासन था, वह हमारे देश में ही, हमारे लोगों के साथ बर्बरतापूर्ण व्यवहार कर रहा था, उसका विरोध करना संकीर्ण मानसिकता का नहीं बल्कि उदात्त भावना द्योतक माना जायेगा। भूषण ने अपने काव्य के माध्यम से जो कुछ भी किया वह राष्ट्र एवं देश के प्रति उनका कर्तव्य था। इसलिए उन्हें साम्प्रदायिक या जातीय कवि नहीं, बल्कि राष्ट्रीय कवि की संज्ञा से विभूषित करना ही उनके साथ न्याय करना है।

डॉ० रामविलास शर्मा कहते हैं कि उस सहृदय कवि को जो अपने भाइयों पर निरन्तर अत्याचार तथा उनकी अवधिहीन दासता को देख व्याकुल हो उठा है, एक तिनका भी पर्वत के समान लगता है। चाहे वह महाराज शिवाजी हों चाहे छत्रसाल, या अन्य कोई छोटा सरदार। भूषण के लिए वही राम और कृष्ण हैं, कवि उनके लिए अपने काव्य- भण्डार को खोल देगा, दलितों के लिए उन्होंने तलवार पकड़ी है। उनको महान सिद्ध करने के लिए वह अपनी ओर से कुछ उठान रखेगा।

उपर्युक्त विवेचन एवं विद्वानों के मतों के आधार पर कहा जा सकता है कि महाकवि भूषण सच्चे अर्थों में राष्ट्रीय कवि सिद्ध होते हैं। उन्होंने अपने युग की त्रस्त, पीड़ित जनता का प्रतिनिधित्व किया। ऐसी स्थिति में उन पर जातीयता का आरोप लगाना उनके साथ ही नहीं वरन् 'साहित्य' शब्द के साथ अन्याय करना होगा। क्योंकि साहित्य शब्द की जो परिभाषा जिसमें हित की भावना निहित हो वही साहित्य है। वह इनके काव्य में अक्षरशः चरित्रार्थ होता है। दूसरी ओर हम ध्यान दें तो ज्ञात होता है कि जितने भी विदेशी आक्रान्ता शासक बनकर समय-समय भारत में आये, देशवासियों द्वारा उनका विरोध हुआ। देशवासियों का नेतृत्व करने वाला जननायक या राष्ट्रनायक के नाम से प्रसिद्ध हुआ उसमें महाराणा प्रताप, महात्मागांधी, शिवा आदि का नाम आता है। महात्मागांधी के गीत गाने वाला यदि राष्ट्र प्रेमी है, प्रताप की यश फहराने वाला देशभक्त गायक है तो शिवाजी के गुणों का उद्घोषक महाकवि भूषण भी राष्ट्र कवि है। यह अत्युक्ति नहीं है।

सन्दर्भ

1. हिन्दी साहित्य का इतिहास, डॉ० अम्बा प्रसाद सुमान, पृ० 32
2. हिन्दी साहित्य का इतिहास, डॉ० राम चन्द्र शुक्ल, पृ० 54
3. छत्रसाल द०-14
4. शिवाबावनी-8
5. वही-10
6. छत्रसाल-8
7. वही-9
8. हिन्दी साहित्य का इतिहास-गुलाबराय, पृ० 59

अनुसूचित जनजाति महिलाओं के सामाजिक-आर्थिक सशक्तिकरण में आजीविका मिशन का योगदान

आरती रनसोरे

पीएच. डी. शोधार्थी, समाजकार्य, डॉ. बी. आर. अंबेडकर सामाजिक विज्ञान विश्वविद्यालय, डॉ. अंबेडकर नगर (महू) जिला इंदौर
(म.प्र.)

डॉ. दीपक कारभारी

रिसर्च एसोसिएट एवं असिस्टेंट रजिस्ट्रार, डॉ. बी. आर. अंबेडकर सामाजिक विज्ञान विश्वविद्यालय, डॉ. अंबेडकर नगर
(महू) जिला इंदौर (म.प्र.)

सारांश:

यह शोध पत्र मध्यप्रदेश के धार जिले में अनुसूचित जनजाति महिलाओं के सामाजिक-आर्थिक सशक्तिकरण पर आजीविका मिशन के प्रभाव का अध्ययन करता है। अध्ययन का मुख्य उद्देश्य ग्रामीण आजीविका मिशन के अंतर्गत स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता के माध्यम से ग्रामीण महिलाओं के आर्थिक और सामाजिक सशक्तिकरण पर पड़ने वाले प्रभाव का मूल्यांकन करना था। शोध में पूर्व-पश्चात शोध प्रारूप का उपयोग किया गया, जिसमें 300 अनुसूचित जनजाति महिलाओं से एसएचजी में शामिल होने से पहले और बाद में डेटा एकत्र किया गया। कॉकरन के Q परीक्षण का उपयोग करके आंकड़ों का विश्लेषण किया गया। परिणामों ने दर्शाया कि एसएचजी में सहभागिता ने महिलाओं के वित्तीय नियंत्रण, बचत, आर्थिक आत्मनिर्भरता, सामाजिक पहचान और सामुदायिक सम्मान में महत्वपूर्ण सुधार किया। कॉकरन के Q परीक्षण ने इन परिवर्तनों की सांख्यिकीय महत्वपूर्णता की पुष्टि की। निष्कर्षतः, अध्ययन ने प्रदर्शित किया कि आजीविका मिशन और एसएचजी अनुसूचित जनजाति महिलाओं के सामाजिक-आर्थिक सशक्तिकरण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। यह शोध नीति निर्माताओं और कार्यक्रम प्रबंधकों के लिए महत्वपूर्ण अंतर्दृष्टि प्रदान करता है, जो ग्रामीण महिलाओं के सशक्तिकरण के लिए इस तरह के कार्यक्रमों के विस्तार और सुधार में मदद कर सकता है।

मुख्यबिन्दु: आजीविका मिशन, महिला सशक्तिकरण, अनुसूचित जनजाति, सामाजिक-आर्थिक विकास, ग्रामीण विकास

प्रस्तावना:

कुल 32,87,263 वर्ग कि. मी. के भौगोलिक क्षेत्र और 130 करोड़ से अधिक की आबादी वाला भारत क्षेत्रफल के हिसाब से सातवाँ सबसे बड़ा देश और जनसंख्या के हिसाब से दूसरा सबसे बड़ा देश है। यह दक्षिण एशिया में है, पाकिस्तान, बांग्लादेश, नेपाल, भूटान, चीन और अफ़गानिस्तान जैसे पड़ोसी देशों के साथ सीमा साझा करता है और दक्षिण में हिंद महासागर पर एक विस्तृत तटरेखा है। यह दुनिया की सबसे पुरानी सभ्यताओं में से एक है और कई प्रमुख धर्मों का घर है। क्रय शक्ति समता (पीपीपी) के हिसाब से यह दुनिया की तीसरी सबसे बड़ी अर्थव्यवस्था है और 2032 तक चीन को पीछे छोड़कर सबसे बड़ी अर्थव्यवस्था बनने की उम्मीद है। अनुसूचित जनजातियाँ (एसटी) भारत के सबसे शुरुआती निवासियों का गठन करती हैं। आदिवासी उप-योजना (टीएसपी) और सामुदायिक भागीदारी (टीईपी) के माध्यम से आदिवासी सशक्तिकरण

सहित विभिन्न नीतियों और कार्यक्रमों की शुरुआत की गई, लेकिन उनका अपेक्षित प्रभाव नहीं हुआ। इसलिए, प्रत्येक ग्रामीण परिवार को एक वित्तीय वर्ष में कम से कम 100 दिनों के मजदूरी वाले रोजगार की कानूनी गारंटी प्रदान करने के लिए 2005 में महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गारंटी अधिनियम (MGNREGA) लागू किया गया था। स्वयं सहायता समूह (एसएचजी) का गठन ग्रामीण गरीबों को बैंक ऋण और क्षमता निर्माण के माध्यम से सामुदायिक-सहभागितापूर्ण तरीके से स्वरोजगार के अवसर प्रदान करने के लिए किया गया था। ये समूह दुनिया में सबसे बड़े माइक्रोफाइनेंस कार्यक्रम हैं। (बोधि और दारोकर, 2023) राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका मिशन (एनआरएलएम) सरकार द्वारा जून 2011 में स्वरोजगार आधारित दृष्टिकोण के माध्यम से ग्रामीण गरीबी को कम करने के लिए शुरू किया गया था। इसका उद्देश्य 2014 तक लगभग 70 मिलियन गरीब परिवारों को एसएचजी बैंक ऋण लिंकेज में लाना और उन्हें बैंकिंग प्रणाली से वित्तीय सेवाओं तक पहुंच बनाने में सक्षम बनाना है। इसे ध्यान में रखते हुए, एनआरएलएम एनजीओ, बैंकों और अन्य हितधारकों को शामिल करते हुए चरणबद्ध तरीके से उपयुक्त क्षमता निर्माण व्यवस्था के माध्यम से एसएचजी और उनके संघों को बढ़ावा देना चाहता है। 2011 की जनगणना के अनुसार, भारत में 701 जनजातियाँ थीं, जिनमें से 19 राज्यों में 227 जनजातियाँ थीं, जिनकी जनसंख्या 0.85 मिलियन थी। (मौर्य 2022) उल्लेखनीय रूप से, 62% एसटी महिलाएँ कृषि गतिविधियों में शामिल थीं, और यह अनुमान है कि लगभग 55 मिलियन एसटी महिलाएँ कृषि में लगी हुई हैं। SHG कार्यक्रम 1996 में NABARD द्वारा शुरू किए गए थे, और NRLM, SGSY का दूसरा चरण, 25 सितंबर 2011 को "गरीबी मुक्त भारत" के दृष्टिकोण के साथ शुरू किया गया था। (देवरापल्ली एवं अन्य 2020)

ग्रामीण आजीविका मिशन (RLM) की पृष्ठभूमि:

भारत में गरीबी उन्मूलन कार्यक्रम मुख्य रूप से ग्रामीण और शहरी गरीब परिवारों को रोजगार प्रदान करने, महिलाओं को सशक्त बनाने, स्वयं सहायता समूहों को मजबूत करने और स्थायी आजीविका विकल्पों को बढ़ावा देने पर केंद्रित रहे हैं। 1980 के दशक के उत्तरार्ध में, गरीबी को लक्षित करने वाले कार्यक्रमों पर ध्यान केंद्रित किया गया और एक सहभागी दृष्टिकोण पर निर्भर किया गया, जिसमें बैंकिंग और बचत संस्थानों ने स्वयं सहायता समूहों (SHG) के माध्यम से महिलाओं की भागीदारी को बढ़ावा दिया। नाबार्ड द्वारा प्रस्तुत एसएचजी-बैंक लिंकेज मॉडल ने बचत और बचत जुटाने पर जोर देते हुए एसएचजी के माध्यम से ग्रामीण गरीब परिवारों को बैंकों से जोड़ा। ग्रामीण क्षेत्रों में गरीबी कम करने और सतत सामुदायिक विकास के लिए कौशल विकास, रोजगार और आजीविका सहायता प्रदान करने के लिए भारत सरकार ने 2011 में राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका मिशन (एनआरएलएम) शुरू किया। 2011 में, ग्रामीण विकास मंत्रालय ने स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना (एसजीएसवाई) को एक अधिक केंद्रित कार्यक्रम - राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका मिशन (एनआरएलएम) में पुनः डिजाइन किया। एनआरएलएम का विजन कौशल विकास और रोजगार के अवसर प्रदान करने के लिए ग्रामीण गरीबों को स्वरोजगार और स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में संगठित करना है। मिशन आत्मनिर्भरता, स्वशासन और आत्म-सशक्तिकरण के आधार पर बहु-क्षेत्रीय दृष्टिकोण के माध्यम से ग्रामीण गरीबों के लिए विविध आजीविका विकल्पों को बढ़ावा देकर गरीबी को कम करना चाहता है। एनआरएलएम का लक्ष्य गरीबी रेखा से नीचे के सभी परिवारों को स्वयं सहायता समूहों, कौशल विकास के प्रावधान और विविध आजीविका को बढ़ावा देने के माध्यम से स्वरोजगार और मजदूरी

रोजगार के दायरे में लाना है। एनआरएलएम (पंचायत स्तर) के अनुसार, भारत में 281.34 लाख ग्रामीण गरीब परिवार (बीपीएल) हैं, और वे अपनी आजीविका के लिए मुख्य रूप से कृषि पर निर्भर हैं। अधिकांश ग्रामीण गरीब दलित, आदिवासी और पिछड़े समुदाय हैं। भारत में इन 281.34 लाख बीपीएल परिवारों में से 129.20 लाख परिवारों को अब तक विभिन्न योजनाओं के तहत कवर किया गया है, मुख्य रूप से एसजीएसवाई के तहत, और 152.14 लाख (54%) बीपीएल परिवार अभी भी कवर नहीं हुए हैं। कवर नहीं किए गए परिवारों की जरूरतों को पूरा करने के लिए एनआरएलएम को लागू किया जा रहा है। अधिकांश ग्रामीण गरीब बैंकिंग सुविधाओं और बैंकिंग आदतों के बारे में नहीं जानते हैं

साहित्यों का अवलोकन:

अनुसूचित जनजाति महिलाएं भारत में सबसे कमजोर और वंचित समूहों में से एक हैं। इन्हें आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक और राजनीतिक रूप से पिछड़ा माना जाता है। आजीविका मिशन एक पहल है जो इन महिलाओं के सामाजिक-आर्थिक सशक्तिकरण पर ध्यान केंद्रित करती है। खण्डवाल एवं अन्य (2019) ने अध्ययन किया कि आजीविका मिशन कार्यक्रम ने अनुसूचित जनजाति महिलाओं के आत्मविश्वास, आर्थिक स्वायत्तता और सामुदायिक प्रतिष्ठा में महत्वपूर्ण सुधार किया है। उन्होंने पाया कि इस कार्यक्रम ने महिलाओं को प्रशिक्षण, कौशल विकास और उद्यमशीलता के अवसर प्रदान करके उन्हें आत्मनिर्भर बनाया है। मंडल एवं अन्य (2021) ने रिपोर्ट किया कि आजीविका मिशन के माध्यम से गठित स्व-सहायता समूहों (एसएचजी) ने अनुसूचित जनजाति महिलाओं को सामाजिक रूप से सशक्त बनाया है। उन्होंने पाया कि इन समूहों ने महिलाओं को एक मंच प्रदान किया है जहां वे अपनी आवाज उठा सकती हैं और अपने अधिकारों के लिए लड़ सकती हैं। राजेश एवं अन्य (2022) ने अपने अध्ययन में दिखाया कि आजीविका मिशन ने अनुसूचित जनजाति महिलाओं की आय और जीवन-स्तर में महत्वपूर्ण सुधार किया है। उन्होंने पाया कि इस कार्यक्रम ने महिलाओं को कृषि, पशुपालन और छोटे व्यापार जैसी गतिविधियों में शामिल किया, जिससे उनकी आर्थिक स्थिति मजबूत हुई। अध्ययनों से यह स्पष्ट है कि आजीविका मिशन ने अनुसूचित जनजाति महिलाओं के सामाजिक-आर्थिक सशक्तिकरण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। यह कार्यक्रम उन्हें आत्मविश्वास, आर्थिक स्वायत्तता और सामुदायिक प्रतिष्ठा प्रदान करके उनके जीवन-स्तर में सुधार करता है।

अध्ययन का उद्देश्य एवं उपकल्पना:

प्रस्तुत अध्ययन का मुख्य उद्देश्य ग्रामीण आजीविका मिशन से स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता के द्वारा ग्रामीण क्षेत्रों की महिलाओं के आर्थिक एवं सामाजिक सशक्तिकरण पर होने वाले प्रभाव का अध्ययन करना है। इस हेतु प्रस्तुत अध्ययन में परीक्षण हेतु शामिल की गई उपकल्पना इस प्रकार है:

उपकल्पना: “स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता ग्रामीण क्षेत्रों की महिलाओं के आर्थिक एवं सामाजिक सशक्तिकरण पर सकारात्मक प्रभाव डालती है।”

शोध प्रविधि:

अध्ययन मध्यप्रदेश के धार जिले में आयोजित किया गया है। यह एक पूर्व-पश्चात शोध प्रारचना पर आधारित शोध है। शोध में अनुसूचित जनजाति महिलाओं से दो विभिन्न समय बिंदुओं पर तथ्यों का

संकलन किया गया है। इस हेतु महिलाओं से ग्रामीण आजीविका मिशन से जुड़ने के पूर्व एवं पश्चात के तथ्यों का संकलन साक्षात्कार अनुसूची के माध्यम से संकलित किए गए हैं। शोध हेतु मध्यप्रदेश के धार जिले की 300 महिलाओं का चयन सरल देव निदर्शन पद्धति से किया गया। शोध में उपकल्पनाओं के सांख्यिकीय परीक्षण हेतु कॉकरन के Q परीक्षण का प्रयोग किया गया है। कॉकरन के Q परीक्षण एक सांख्यिकीय प्रक्रिया है जो समूह अध्ययनों में उपयोगी है। यह परीक्षण विभिन्न समूहों के बीच एक से अधिक द्वि-धर्मीय (बाइनरी) मानदंडों पर सांख्यिकीय महत्वपूर्ण अंतरों का पता लगाने में मदद करता है। इस परीक्षण का उपयोग करके, हम यह निर्धारित कर सकते हैं कि क्या किसी विशिष्ट हस्तक्षेप या उपचार ने विभिन्न समूहों के प्रतिशतों में कोई महत्वपूर्ण अंतर पैदा किया है।

परिणाम एवं विश्लेषण:

अध्ययन में, स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता की ग्रामीण क्षेत्रों की महिलाओं के आर्थिक और सामाजिक सशक्तिकरण पर प्रभाव का परीक्षण किया है। इस परीक्षण हेतु शोध में पाँच मानदंड शामिल किए गए हैं। इन पाँच मानदंडों में वित्तीय संसाधनों पर नियंत्रण, बचत में वृद्धि, आर्थिक रूप से आत्मनिर्भर, समाज में अच्छी पहचान एवं समुदाय में मान सम्मान शामिल है। इन पाँच मानदंडों पर स्वयं सहायता समूहों से जुड़ी महिलाओं से जानकारी प्राप्त की गई। यह जानकारी दो समय बिंदुओं पर की गई प्रथमतः जब महिलायें समूह से नहीं जुड़ी थीं एवं दूसरी बार जब उन्होंने स्वयं सहायता समूह से जुड़ कर स्वयं की आजीविका की शुरुआत की उसके पश्चात उनसे इन्हीं बिंदुओं पर जानकारी प्राप्त की गई। इन मानदंडों के लिए, महिलाओं के स्वयं सहायता समूह में सहभागिता से पूर्व और पश्चात् के आँकड़े एवं प्रतिशत दिए गए हैं।

उपकल्पना: " स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता ग्रामीण क्षेत्रों की महिलाओं के आर्थिक एवं सामाजिक सशक्तिकरण पर सकारात्मक प्रभाव डालती है।"

- **शून्य परिकल्पना:** स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता ग्रामीण क्षेत्रों की महिलाओं के आर्थिक एवं सामाजिक सशक्तिकरण पर कोई सकारात्मक प्रभाव नहीं हुआ है।
- **वैकल्पिक परिकल्पना:** स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता ग्रामीण क्षेत्रों की महिलाओं के आर्थिक एवं सामाजिक सशक्तिकरण पर सकारात्मक प्रभाव डालती है।

परीक्षण: कॉकरन क्यू परीक्षण (Cochran's Q Test):

तालिका 1 स्वयं सहायता समूह से जुड़ने पूर्व एवं पश्चात की स्थिति

क्र.	मानदंड	SHG से जुड़ने के पहले		SHG से जुड़ने के पश्चात	
		300 उत्तरदाताओं में से सहमत महिलाओं की संख्या	प्रतिशत	300 उत्तरदाताओं में से सहमत महिलाओं की संख्या	प्रतिशत
1	वित्तीय संसाधनो पर नियंत्रण	133	44.3	189	63
2	बचत में वृद्धि	155	51.7	280	93.7
3	आर्थिक रूप से आत्मनिर्भरता	136	45.3	223	74.3

4	समाज में अच्छी पहचान प्राप्त	202	67.3	233	77.7
5	समुदाय में मान सम्मान में वृद्धि	198	66	225	75

तालिका 01 में स्वयं सहायता समूह (SHG) से जुड़ने के पूर्व और पश्चात की स्थिति का तुलनात्मक विश्लेषण प्रस्तुत किया गया है। यह 300 उत्तरदाताओं के आधार पर पांच मानदंडों पर आधारित है। वित्तीय संसाधनों पर नियंत्रण के मामले में, SHG से जुड़ने से पहले 44.3% महिलाएं इससे सहमत थीं, जबकि जुड़ने के बाद यह प्रतिशत बढ़कर 63% हो गया। बचत में वृद्धि के संदर्भ में एक महत्वपूर्ण सुधार देखा गया, जहां पहले 51.7% महिलाएं सहमत थीं, वहीं बाद में यह आंकड़ा 93.7% तक पहुंच गया। आर्थिक रूप से आत्मनिर्भरता में भी उल्लेखनीय वृद्धि हुई, जो 45.3% से बढ़कर 74.3% हो गई। समाज में अच्छी पहचान प्राप्त करने के मामले में, पहले 67.3% महिलाएं सहमत थीं, जो बाद में बढ़कर 77.7% हो गई। अंत में, समुदाय में मान-सम्मान में वृद्धि के संदर्भ में, पहले 66% महिलाएं सहमत थीं, जो बाद में 75% तक पहुंच गई। इस प्रकार प्राप्त तथ्यों के आधार पर उपकल्पना का परीक्षण का परिणाम नीचे दिया जा रहा है:

कॉकरन क्यू सांख्यिकीय गणना $Q = (k - 1)[k\sum(L_j^2) - (\sum L_j)^2] / [k\sum L_i - \sum(L_i^2)]$

तालिका 02 परीक्षण तालिका

मापदंड	Q मूल्य	क्रांतिक मूल्य (Critical Value)	सार्थकता स्तर	k	degrees of freedom
मान	256.11	9.49	0.05	5	4 (k-1)

गणना के बाद, हमने Q मूल्य 256.11 प्राप्त हुआ जो 0.05 महत्वपूर्णता स्तर पर कोई-वर्ग तालिका में क्रांतिक मूल्य 9.49 है। गणना में पाया गया कि Q मूल्य (256.11) कोई-वर्ग तालिका के क्रांतिक मूल्य (9.49) से अधिक है। इसका अर्थ है कि हम 0.05 सार्थकता स्तर पर शून्य परिकल्पना को अमान्य किया जा सकता है। Q मूल्य क्रांतिक मूल्य से बहुत अधिक है, जो दर्शाता है कि एसएचजी में शामिल होने के बाद इन सशक्तिकरण संकेतकों में उल्लेखनीय परिवर्तन हुए हैं। अतः, शून्य परिकल्पना (H0) को अस्वीकार कर दिया गया और वैकल्पिक परिकल्पना (H1) स्वीकार की गई।

यह स्पष्ट है कि स्वयं सहायता समूहों में शामिल होने के बाद महिलाओं के विभिन्न सशक्तिकरण संकेतकों में सकारात्मक परिवर्तन दिखाई देते हैं। इससे यह संकेत मिलता है कि एसएचजी में भागीदारी वास्तव में ग्रामीण महिलाओं के आर्थिक और सामाजिक सशक्तिकरण को बढ़ावा देती है। इसका अर्थ है कि स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता ग्रामीण क्षेत्रों की महिलाओं के आर्थिक एवं सामाजिक सशक्तिकरण पर सकारात्मक प्रभाव डालती है।

कॉकरन के Q परीक्षण के परिणामों ने स्पष्ट रूप से प्रदर्शित किया कि स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता ने ग्रामीण क्षेत्रों की महिलाओं के आर्थिक और सामाजिक सशक्तिकरण पर महत्वपूर्ण और सकारात्मक प्रभाव डाला है। यह परिणाम सांख्यिकीय रूप से महत्वपूर्ण है और यह दर्शाता है कि एसएचजी कार्यक्रम एक प्रभावी हस्तक्षेप है।

परीक्षण के परिणाम से यह भी स्पष्ट होता है कि एसएचजी में सहभागिता का प्रभाव महत्वपूर्ण है। डेटा से देखा गया कि महिलाओं के कई महत्वपूर्ण मानदंडों जैसे वित्तीय संसाधनों पर नियंत्रण, बचत में वृद्धि, आर्थिक रूप से आत्मनिर्भरता, समाज में अच्छी पहचान और समुदाय में बढ़ता मान-सम्मान में उल्लेखनीय सुधार हुआ है। यह परीक्षण स्पष्ट रूप से दर्शाता है कि एसएचजी में सहभागिता का कारण-प्रभाव संबंध है। इसका मतलब है कि एसएचजी कार्यक्रम में सहभागिता ही महिलाओं के आर्थिक और सामाजिक सशक्तिकरण के लिए प्रमुख कारक है। यह कुछ अन्य सह-चर या व्यक्तिगत विशेषताओं के कारण नहीं है।

इस परीक्षण के परिणामों का व्यावहारिक महत्व भी है। यह दर्शाता है कि एसएचजी कार्यक्रम एक प्रभावी हस्तक्षेप है जो ग्रामीण महिलाओं के जीवन में सकारात्मक परिवर्तन ला सकता है। इस प्रकार, नीति निर्माताओं और कार्यक्रम प्रबंधकों के लिए यह एक महत्वपूर्ण सूचना है कि वे इस तरह के कार्यक्रमों का और अधिक प्रचार और विस्तार कर सकते हैं।

कुल मिलाकर, कॉकरन के Q परीक्षण के परिणाम ने स्पष्ट रूप से प्रदर्शित किया है कि स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता ग्रामीण क्षेत्रों की महिलाओं के आर्थिक और सामाजिक सशक्तिकरण पर सकारात्मक प्रभाव डालती है। यह परीक्षण एक प्रभावी और विश्वसनीय तरीका है जो किसी भी हस्तक्षेप या उपचार के प्रभाव का आकलन करने में मदद करता है। इस विश्लेषण से प्राप्त निष्कर्ष नीति निर्माण और कार्यक्रम प्रबंधन के लिए महत्वपूर्ण हैं।

निष्कर्ष:

प्रस्तुत शोध अध्ययन से यह स्पष्ट होता है कि स्वयं सहायता समूहों (एसएचजी) में सहभागिता ग्रामीण क्षेत्रों की अनुसूचित जनजाति महिलाओं के आर्थिक एवं सामाजिक सशक्तिकरण पर सकारात्मक प्रभाव डालती है। उपकल्पना परीक्षण के परिणामों ने इस तथ्य की पुष्टि की है। एसएचजी में शामिल होने के बाद महिलाओं के विभिन्न सशक्तिकरण संकेतकों जैसे वित्तीय संसाधनों पर नियंत्रण, बचत में वृद्धि, आर्थिक आत्मनिर्भरता, समाज में पहचान और सम्मान में उल्लेखनीय सुधार देखा गया। यह परिणाम दर्शाता है कि आजीविका मिशन के अंतर्गत चलाए जा रहे एसएचजी कार्यक्रम ग्रामीण महिलाओं, विशेषकर अनुसूचित जनजाति की महिलाओं के सशक्तिकरण के लिए एक प्रभावी हस्तक्षेप है। इस अध्ययन के निष्कर्ष नीति निर्माताओं और कार्यक्रम प्रबंधकों के लिए महत्वपूर्ण हैं, क्योंकि यह इस तरह के कार्यक्रमों के और अधिक प्रचार और विस्तार की आवश्यकता को रेखांकित करता है। समग्र रूप से, यह शोध आजीविका मिशन और एसएचजी की भूमिका को ग्रामीण महिलाओं के जीवन में सकारात्मक परिवर्तन लाने में महत्वपूर्ण साबित करता है।

संदर्भ ग्रंथ

1. A Maurya (2022), Schedule Tribe in India: A Critical Study, International Journal of Law Management and Humanities, 5 (06), 207
2. Bodhi, S. R. & Darokar, S. S. (2023). Becoming a Scheduled Tribe in India: The History, Process and Politics of Scheduling. Contemporary Voice of Dalit. <https://doi.org/10.1177/2455328X231198720>
3. Devarapalli, S. S. K., Kallakuri, S., Salam, A., & Maulik, P. K. (2020). Mental health research on scheduled tribes in India. Indian Journal of Psychiatry, 62(6), 617-630.
4. खण्डवाल, ए., एवं अन्य. (2019). आजीविका मिशन का अनुसूचित जनजाति महिलाओं के सशक्तिकरण पर प्रभाव: एक अध्ययन. भारतीय सामाजिक विज्ञान समीक्षा, 14(2), 45-60.
5. मंडल, एस., (2021). आजीविका मिशन द्वारा गठित स्व-सहायता समूहों का अनुसूचित जनजाति महिलाओं पर सामाजिक प्रभाव. राष्ट्रीय विकास समीक्षा, 17(3), 72-89.
6. राजेश, के., एवं अन्य (2022). आजीविका मिशन का अनुसूचित जनजाति महिलाओं के आर्थिक सशक्तिकरण पर प्रभाव. आर्थिक और राजनीतिक साप्ताहिक, 57(4), 23-34.

“आहारातील घटक व समतोल आहार”

प्रा. डॉ. फड एल. एच.

शा.शि. संचालक, कै.सौ. शेषाबाई सी. मुंदे, कला महाविद्यालय, गंगाखेड, जि.परभणी. पिनकोड-४३१५१४

प्रस्तावना :

उदर भरणे नोहे जाणजे यज्ञ कर्म या युक्तीप्रमाणे यज्ञ आणि कर्म यांच्यापुढे आहाराला समजण्यात आले आहे. तर काही ठिकाणी असे सांगण्यात आले की 'अन्नमयः प्राणः प्राणमयः पराक्रम.' म्हणजे अन्नाचे सेवन केल्यानंतर त्यांचे खूप चर्वण केल्यामुळे अन्नातील विजेसारखी शक्ती मोकळी केली जाते. व त्या शक्तीचे शोषण शरीराकडून होते व ते झालेले शोषण म्हणजे आपल्या शरीरातील प्राण होय. यावरून असे स्पष्ट होते की अन्नामुळे प्राण आहे, प्राणामुळे पराक्रम आहे. खेळाच्या दृष्टीने ऊर्जा हा अत्यंत आवश्यक घटक आहे विविध प्रकारच्या हालचाली करित असताना ऊर्जा ही आवश्यक असते व अशी ऊर्जा ही प्राप्त अन्नातून केल्या जाते.

आहार :

मानवाला जगण्यासाठी फक्त तीन गोष्टीची आवश्यकता असते. हवा, पाणी, अन्न. आहार आणि आरोग्य आहार आणि रोग यांचा अत्यंत निकटचा व घनिष्ठ असा संबंध आहे आरोग्य हा जीवनाचा आणि आहार हा आरोग्याचा पाया आहे. म्हणजे आहारच अयोग्य असेल तर आरोग्य तरी कोठून प्राप्त होणार, अन्न हे योग्य प्रकारचे, योग्य प्रमाणात, योग्य पद्धतीने व योग्य वेळी घेतल्यास सर्व व्याधी सहज टाळता येतात. म्हणून आहाराविषयी संपूर्ण माहिती असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

म्हणजे युक्त आहार, विहार, कर्म किंवा कार्य करित असताना योग्य तो दृष्टिकोन, योग्य ती विश्रांती व काम करित असताना जो सजग असतो, अशा योग्याला दुःख स्पर्श करू शकत नाही. मनुष्य आहाराचे सेवन करताना तो स्वास्थ्यापेक्षा स्वादालाच महत्त्व देतो. तो जगण्यासाठी खाण्यापेक्षा खाण्यासाठी जगत आहे, खाणे आणि तेही काहीही केव्हाही व कितीही खाणे हा त्याचा स्वभाव बनू लागला आहे. त्यामुळे मनुष्याला रोगाने व व्याधीने नेहमी ग्रासलेले दिसून येते.

मानवी शरीर हे पंचमहाभूतांपासून बनलेले आहे. आप, तेज, वायू, आकाश, पृथ्वी या सर्व घटकांचे पृथःकरण केले की, त्यामध्ये नायट्रोजन, ऑक्सिजन, हायड्रोजन, कार्बन आणि निरनिराळे क्षार व निरनिराळे घटक आढळतात. सृष्टीत अनेक रासायनिक घटक आहेत, पण त्यातील काही निवडक घटकांचा समावेश आहारात होतो. प्रत्येक जीव हा पेशीमधून बनलेला असतो. पेशी ही जीवद्रव्याची बनलेली असते. जीवद्रव्य हे अनेक रासायनिक पदार्थांचे बनलेले असते. त्यात प्रामुख्याने पाणी, प्रथिने, कार्बोदके, स्निग्ध पदार्थ आणि क्षार हे पदार्थ असतात.

मानव आहाराशिवाय फार तर तीस ते चाळीस दिवस जगू शकतो व आहारामुळेच मनुष्याच्या जीवनाचे सातत्य टिकून आहे अपुऱ्या आहाराने शरीराची झीज होते.

आहाराची व्याख्या :

“पचनास सुलभ असणाऱ्या व शरीराची झीज भरून काढणाऱ्या घटकाला अन्न असे म्हणतात.” “नैसर्गिक पद्धतीने जगण्यासाठी बाहेरून आपण आत ज्या कमीत कमी पण आवश्यक वस्तू घेतो त्यालाच आहार असे म्हणतात. “आपण जे खातो पचनास सुलभ असते किंवा हलके असते त्याला आपण आहार असे म्हणतो.” “घेतलेले अन्न म्हणजे आहार होय.”

समतोल आहार :

“शरीराला ज्या अन्नातून सर्व प्रकारचे घटक योग्य प्रमाणात मिळतात तो आहार म्हणजे समतोल आहार होय.”

“ज्या आहारातून खर्च झालेल्या कॅलरी व घटकांचे प्रमाण भरून निघते असे अन्न म्हणजे समतोल आहार होय.” खर्च झालेल्या कॅलरी आणि प्राप्त केलेल्या कॅलरी यांचे प्रमाण जर योग्य असेल तर त्याला समतोल आहार असे म्हणतात.

अभ्यास विषयाची निवड :

माणसाला आपले शरीर पूर्णपणे तंदुरुस्त आरोग्यदायीरीतीने ठेवण्यासाठी आपली रोजची दिनचर्या व्यवस्थित ठेवावी लागते. आधुनिक युगात व्यक्तीच्या जीवनामध्ये धावपळीचे प्रमाण वाढले आहे. त्यामुळे त्यांच्या विचारात, आचारात, आहारात सदैव गोंधळ झालेला पहावयास मिळतो. इतकेच नव्हे तर व्यक्ती सदैव कार्य करताना तणावग्रस्त झालेला दिसून येतो त्यामुळे तो चालताना कार्यकर्त्यांना किंवा बसलेले असते ते सुद्धा विचार करीत असलेला दिसून येतो त्यामुळे त्याच्याकडून आहाराविषयी कळत नकळत चुका होण्याची शक्यता असते म्हणून अभ्यासासाठी हा विषय घेण्यात आलेला आहे

आहाराची आवश्यकता :

शरीर, इंद्रिय, मन आणि आत्मा यांच्या संयुक्तीकरणाने जीवन बनत असते. मनुष्याचे जीवन म्हणजे स्थूल स्वरूपात दिसणारे शरीर आणि सूक्ष्म स्वरूपात मन आणि आत्मा यांच्या समसमान संयोगाने बनत असते. यामधील एक धारा जरी बिघडली तरी जीवन धारेचा प्रभाव वेडावाकडा होऊ शकतो. म्हणून दोन्ही गोष्टीला सतत क्रियाशील ठेवले पाहिजे. शरीर, मन आणि आत्मा सुरळीत असण्यासाठीच सुयोग्य आहाराची आवश्यकता असते. मनुष्याचे शरीर म्हणजे सृष्टीतील एक आश्चर्य आहे. जिवंत राहण्यासाठी व पोट भरण्यासाठी मानवाची अविरत धडपड सुरू असते. पोट भरण्यासाठी व जिवंत राहण्यासाठी त्याला अन्नाची आवश्यकता असते. व्यक्ती सदैव कोणते ना कोणते कार्य करीत असतो व ते कार्य करण्यासाठी त्याला ऊर्जेची आवश्यकता असते. व ऊर्जाही त्याला अन्नद्वारे प्राप्त होऊ शकते. मानवाला केवळ ऊर्जा मिळवण्यासाठीच नव्हे तर त्याच्या शरीराची झीज भरून काढण्यासाठी व शरीराची वाढ करण्यासाठी आहाराची आवश्यकता लागत असते. त्याला वेगवेगळी धान्य, कडधान्य, भाज्या, दूध असे पदार्थ असावयास पाहिजेत. जितक्या प्रमाणात विविध पदार्थ आहारात असतील तितक्या प्रमाणात तो समतोल आहार असतो.

आहाराचे महत्त्व :

आहार व्यक्तीला जीवन देऊ शकते त्याचप्रमाणे आहार व्यक्तीला विष सुद्धा आहे. आज विकसित देशात 40 वर्षावरील 60% जनता स्थूल आहे. स्थूल व्यक्तीमध्ये हृदयविकार, रक्तदाब, मधुमेह, सांधेदुखी यांचे प्रमाण जास्त असलेले दिसून येते, तर कमी आहार घेतलेल्यांना सुद्धा अशक्तपणा, रक्तक्षय सारखे आजार जडतात.

- 1) दैनंदिन कार्यासाठी ऊर्जा तयार करणे
- 2) जीवनातील उद्दिष्ट परिपूर्ण करण्यास मदत करणे.
- 3) रोग प्रतिबंधक शक्तीची निर्मिती व संवर्धन करणे.
- 4) उत्सर्जन क्रिया सुलभ करणे.
- 5) शरीराची वाढ करणे.
- 6) रक्तातील पी.एच. रे रक्षण करणे.
- 7) नवीन पेशींची निर्मिती करणे.
- 8) विद्युत चुंबकीय लहरींची निर्मिती करणे.
- 9) शरीराची झीज भरून काढणे.

आहार आणि जीवन यांचा अतिशय जवळचा संबंध आहे. ज्याप्रमाणे हवेशिवाय व्यक्ती जिवंत राहू शकत नाही त्याचप्रमाणे आहाराशिवाय व्यक्ती जिवंत राहू शकत नाही व कार्य सुद्धा करू शकत नाही.

आहारातील घटक :

आहार आणि आरोग्य, आहार आणि व्याधी आपल्या आरोग्यासाठी कोणता आहार हितावह आहे हे माहित असणे गरजेचे आहे. भूक रोग आहे आणि अन्न हे त्याचे औषध आहे. अन्न खाताना जिभेला काय आवडते यापेक्षा जठराला काय योग्य आहे? याचे भान ठेवले पाहिजे. व्यक्तीच्या आयुष्यात अन्नाचा जर विचार केला तर अन्न तारी, अन्न मारी, अन्न नानाविकारी अशा स्वरूपाचे आहे.

1) कार्बोदके :

रासायनिकदृष्ट्या यांचा समावेश सेंद्रिय रासायनिक शाखेत करतात. जीवनसत्व हे सेंद्रिय संयुगे आहेत व ती ऑक्सिडीकरणाला मदत करतात. पण क्षार आणि पाणी यांचा समावेश निरिंद्रिय रासायनिक शाखेत होतो. अन्नातील कोणती सत्वे किती प्रमाणात आहेत ह्याचे मोजमाप करण्याच्या प्रमुख दोन पद्धती आहेत.

- 1) रासायनिक पद्धत- या उष्णतेच्या साह्याने बाष्पीभवन करून यांचे मोजमाप करतात.
- 2) जीवशास्त्रीय पद्धत- या प्रामुख्याने प्रयोग शाळेत प्राण्यांना विशिष्ट अन्नाचा पुरवठा करून त्यांचे संशोधन करतात.

कार्बोदके हा ऊर्जेचा प्रमुख घटक आहे. मानवाला व इतर प्राणिमात्राला आवश्यक असणाऱ्या कार्यशक्तीचा मुख्य पुरवठा कार्बोदकापासून होतो. सामान्यतः आहारामध्ये 50 ते 70% कार्बोदकाचे प्रमाण असावे.

2) स्निग्ध पदार्थ :

आपल्या शरीरात अत्यंत महत्वाचा घटक स्निग्ध पदार्थ आहे. आपल्या शरीरातील 17% भाग फॅट मुळे बनला आहे. आहारातील काही पदार्थात स्निग्ध पदार्थ दृश्य रूपात लोणी, तूप, तेल तर काही पदार्थात स्निग्ध पदार्थ प्रच्छन्न स्वरूपात असतात. दूध, अंडे, मास, मच्छी, सुकी फळे इत्यादी व प्राणवायूचे प्रमाण हे कमी असते. चरबीत कार्बवायू हायड्रोजन, ऑक्सिजन यांचे प्रमाण असते.

3) प्रथिने :

प्रथिनांमध्ये कार्बन, हायड्रोजन आणि प्राणवायू हे घटक असतात. प्रथिने अत्यंत गुंतागुंतीची सेंद्रिय संयुगे आहेत.

4) जीवनसत्वे :

आहार आणि आरोग्याच्या संबंधी गेल्या अनेक शतकांपासून संशोधनाचे कार्य चालू आहे. आहारामुळे विविध रोगावर उपचार करण्यात येत आहे. बऱ्याच शास्त्रज्ञांनी जीवनसत्वाचा शोध लावला. आतापर्यंत निरनिराळ्या 15 जीवनसत्वाचा शोध लागला आहे. त्याचे मुख्य दोन भाग पडतात. पाण्यात विरघळणारी व चरबीत विरघळणारी जीवनसत्वे होत. हे सर्व जीवनसत्व निसर्गनिर्मित फळे, फुले, भाज्या, धान्य, दूध व सूर्यप्रकाशाच्या साह्याने मिळत असतात.

5) क्षार :

क्षार म्हणजे खनिजे होय, जे कॅल्शियम आणि फॉस्फरस यांच्यापासून तयार झालेल्या घटकास क्षार असे म्हणतात. तृणधान्य, कडधान्य, डाळी, कठीण कवचाची फळे, सुकी फळे, दूध व दुधाचे पदार्थ, अंडी तसेच सागरी अन्न इत्यादींमध्ये क्षाराचे प्रमाण जास्त प्रमाणात आढळून येतात

6) पाणी :

सामान्यतः माणसाला दर दिवशी 2.5 ते 3 लिटर पाणी हे पिण्यासाठी आवश्यक आहे. द्रव्य पदार्थांचे शरीरातील वहन सुरळीत होण्यासाठी पाणी हे आवश्यक आहे. शरीराचे तापमान नियंत्रित करणे, वय, लिंग, वातावरण, शारीरिक प्रकृती, खेळाचा प्रकार, शारीरिक क्षमता आणि विविधत्व अशा प्रकारातून शरीराला पाण्याची नितांत आवश्यकता असते.

समतोल आहार :

प्रत्येक दिवशी माणसाच्या शरीरातून 6 पौंड पाणी व 2 पौंड इतर घटकद्रव्य शरीराबाहेर टाकले जातात. त्यामुळे शरीराची झीज होत असते. ही झीज भरून काढण्याचे कार्य अन्नाद्वारे केले जाते. अन्न खाणे म्हणजे केवळ पोट भरणे असे नव्हे, तर होणारी झीज भरून काढणे हे होय. घेतलेल्या अन्नामुळे शरीरात नवीन पेशींची निर्मिती होऊन अंगात शक्ती यावी लागते. यासाठी पोटातील तसेच समतोल आहाराचे सेवन करावे लागते. आपल्या रोजच्या आहारातून स्निग्ध पदार्थ, पिष्टमय पदार्थ, क्षार, पाणी व इतर जीवनसत्वे मिळावी लागतात व असे घटक ज्या अन्नातून मिळतात त्या अन्नाला समतोल आहार असे म्हणतात. व समतोल आहारासाठी रोजच्या जेवणामध्ये ज्वारी, तांदूळ, गहू, मोडाची धान्य, भाजीपाला, दही, दूध व ताजी फळे इत्यादींचा समावेश असावा.

संशोधन लेखाचे उद्दिष्टे :

- 1) राष्ट्राच्या विकासात आरोग्यवान समाजाची उभारणी करणे.
- 2) सशक्त भारताच्या निर्मितीत चांगल्या समाजाचे विचार रुजविणे.
- 3) राष्ट्रीय एकात्मता जोपासणे.
- 4) राष्ट्र व देश आरोग्य संपन्न बनविणे.
- 5) आहाराचे महत्त्व पटवून सांगणे.
- 6) चांगल्या आहारासाठी सामाजिक प्रबोधन करणे.
- 7) उत्तम आहार, उत्तम आरोग्य राखणे.
- 8) राष्ट्रात व देशात मदतीची भावना विकसित करणे.

संशोधन लेखाचे गृहितके :

- 1) आरोग्यभिमुख शिक्षण, कौटुंबिक पाठबळ आणि राजकीय दबावमुक्त प्रशासकीय वातावरण अनिवार्य आहे.
- 2) मानवी विकासाबाबत आपली वाटचाल कायदा निर्मितीत पुढे व अंमलबजावणीत मागे आहे.
- 3) मानवी विकासाचे मूळ उदारमतवादी विचार व सुधारणा परंपरेत दडले आहे.

निष्कर्ष :

- 1) राष्ट्राला व देशाला समृद्ध बनविण्यासाठी.
- 2) राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर चांगले संबंध प्रस्थापित होतात.
- 3) सामाजिक विकास साधला जातो.
- 4) शारीरिक गरजांची पूर्तता होते.
- 5) अधिक कार्यक्षमतेने कार्य करण्यासाठी.
- 6) मानसिक विकास योग्य तऱ्हेने करण्यासाठी.
- 7) शरीराची वाढ योग्य होण्यासाठी.
- 8) रोगापासून समाजाला मुक्त ठेवण्यासाठी.
- 9) स्वतःचे व राष्ट्राचे रक्षण करण्यासाठी.
- 10) आहाराच्या माध्यमातून कुपोषण टाळण्यासाठी.

संदर्भ :

- 1) प्रा. के.एन. गंदगे, प्रा. मारतळे- आरोग्य शिक्षण, योग व प्रथमोपचार- समर्थ पब्लिकेशन नांदेड.
- 2) के.के. वर्मा- स्वास्थ्य शिक्षण.
- 3) रमेशचंद्र कंवर- स्वास्थ्य शिक्षण.
- 4) प्रा. मोहनकुमार सरपाते- शारीरिक शिक्षणाचा इतिहास आणि पाया- हर्षद पब्लिकेशन, जंगमवाडी, नांदेड.
- 5) प्रा. शिलेदार, प्रा. परिहार- खेळ संचलन व क्रीडा मार्गदर्शन- अभय प्रकाशन, 112 नंदादीप, विवेक नगर, नांदेड.

बंजारा समाजातील स्त्रियांची वेशभूषा एक वेगळेपण

डॉ. लक्ष्मण पवार

मराठी विभाग प्रमुख,

ह. जयवंतराव पाटील महाविद्यालय हिमायतनगर.

आपल्या भारत देशात अनेक जाती धर्माचे लोक राहत असतात. त्यांची भाषा, संस्कृतिक जीवन, राहणीमान आणि काम करण्याची पद्धत या बाबी भिन्न भिन्न स्वरूपांच्या आहेत. यापैकीच बंजारा समाज एक आहे. बंजारा समाज आणि आदिवासी समाज यामध्ये थोड्याफार प्रमाणात बदल दिसून येतो. परंतु बऱ्याचशा चालीरीती रूढी परंपरा या सारख्याच प्रमाणात आढळून येतात. एकंदरीत दोघातही साम्य आहे असे वाटते. दोन्ही जाती परकीय आक्रमणे, दुष्काळ, युद्ध इत्यादी गोष्टींचा सामना करून जंगलांचा आश्रय घेतलेला आहे. आज गावापासून दूर आपली वस्ती करून या जाती एकत्र राहतात. त्यामुळे एकमेकांच्या संस्कृतीचा, वेशभूषेचा आणि जीवनशैलीचा प्रभाव त्यांच्यावर आहे. प्राचीन काळापासून बंजारा समाज कशी आणि कुठे कुठे अस्तित्वात होती याचा अभ्यास अभ्यासाने केलेला आहे. थेट हडप्पा संस्कृती ते राजस्थान या संस्कृतीशी त्यांचा अगदी निकटचा संबंध आहे असे आज सिद्ध झालेले आहेत. या संदर्भात या समाजाचे अभ्यासक प्रा. मोतीराज राठोड व डॉ. यशवंत जाधव यांनी बंजारा समाजाचा इतिहास शोध काढलेला आहे. त्यांच्या अभ्यासात हा समाज थेट सिंधू संस्कृतीशी आपलं साधर्म्य साधणारा आहे असे स्पष्ट होते. त्या दोन्ही प्रांतातील संस्कृती पाहिली तर आजची बंजारा संस्कृती यात काही भेद नाही. आजही त्यांची जीवनशैली, शिकार करण्याची पद्धत, गोपालन व्यवस्था भाषा आणि वेशभूषा या सर्व बाबीवरून या संस्कृती एकच होत्या असे स्पष्ट होते.

भारताच्या विशाल भूमीवरच बंजारा समाजाचे वास्तव्य आहे असे नाही तर युरोप खंडातही त्यांचे वास्तव्य आहे. संपूर्ण जगात आज बंजारा समाज व्यापार हा दृष्टिकोन समोर ठेवून विखुरला गेलेला आहे. तेथील बंजारे आणि भारतातील बंजारे आजही भाषिकदृष्ट्या एकच आहे. त्यांच्या पद्धती, चालीरीती या समान आहेत या देशातील वेगवेगळ्या कानाकोपऱ्यामध्ये पसरलेल्या बंजारांना भाषिक दृष्ट्या वेगळे करता येत नाही. ही त्यांची वैभव संपन्न संस्कृतीच सक्षम म्हणता येईल. कित्येकाने त्यांच्यावर आक्रमण केले परंतु त्या आक्रमणाचा प्रभाव फारसा झालेला दिसत नाही. प्राचीन काळी बंजारा समाजाचा व्यवसाय व्यापार होता. त्याबरोबरच ते भारत देशाचे प्रथम आणि प्रमुख व्यापारी होते. व्यापार करीत असताना त्यांच्या मार्गात जे अडथळे आले त्यासाठी त्यांनी युद्धही केले आहे. ती एक व्यापारी जमाती बरोबर शासन करती जमात होती. यांचा उल्लेख आपल्याला इतिहास संशोधनात सापडते ते क्षत्रिय होते यांच्याही पुरावा आज सापडलेला आहे. त्यांच्या राजा पृथ्वीराज चव्हाण यांच्यावर जेव्हा आक्रमणे झाले ते पराजित झाले त्यावेळी त्यांनी राजाची अब्रू वाचविण्यासाठी जंगलाचा आश्रय घेतला. त्यापूर्वी "मिठाचा आणि गव्हाचा व्यापार करणारी प्रसिद्ध जमात म्हणून ती ओळखली जात होती. 16 व्या व 17 व्या शतकात मोगल सैन्यात धान्य पुरवठा करणे, युद्ध सामग्री वाहून नेणे, वेळप्रसंगी युद्ध करणे अशी तिहेरी भूमिका त्यांना पार पाडावी लागत असे"(१)

परंतु जेव्हा भारतात इंग्रजांच्या आगमन होऊ लागले, रेल्वेचे जाळे पसरू लागले तेव्हा भारतातल्या तमामत छोट्या छोट्या राज्यांना पराजित करून आपले वर्चस्व प्रस्तावित करीत होते. याच वेळेस आपल्या राज्याच्या पराभवाहूनंतर व्यापार बुडाला आणि इंग्रजापासून जीव वाचविण्यासाठी त्यांनी जंगलाचा आश्रय घेतला.

आपली उपजीविका करण्यासाठी, बदला घेण्यासाठी टोळी टोळीने इंग्रजांवर आणि रेल्वेवर आक्रमणे केलीत. इंग्रजांना सळोकी पळो करून सोडले. 1872 ला इंग्रजांनी गुन्हेगारी कायदा आणला त्यानुसार जे दिसेल त्या निरापराध बंजारांना तारेच्या कुंपणात डांबून ठेवले. अशा वेळी जीव वाचविण्यासाठी बंजारा आणि आपली वेगळी संस्कृती निर्माण केली. भाषा, वेशभूषा, जीवनशैली सर्व स्वतंत्र निर्माण केल्या परंतु हिंदू धर्माचा तो एक प्रमुख घटक असल्यामुळे; धर्मातील सण उत्सव परंपरा या बाबी तो आजही नित्यनियमाने पाळतोच. फक्त बदल एवढाच झाला की बहुतेक ठिकाणी तांड्यात इतर लोकांना राहण्याची परवानगी नाही. आपले जीव वाचविण्यास आपण काय बोलतो ते इतरांना कळू नये आणि आपली माणसे लवकर ओळखू यावीत यासाठी वेशभूषेत असो की इतर परंपरेत असो ते स्वतःहून बदल केलेले आहेत त्यांचा परिचय आपल्याला पुढील प्रमाणे देता येईल.

बंजारा संस्कृतीमध्ये स्त्री वेशभूषाला अत्यंत महत्त्व आहे. वेशभूषामुळेच प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत या भारतातील बंजारे एकसारखे आहेत. ते लवकर उठून दिसतात वेशभूषा ही बंजारा संस्कृतीची ओळख आहे. ती त्यांची बाह्य सौंदर्य आहे. यामुळे आपली वेशभूषा, राहणीमान आणि रंग रूपामुळे आजही बंजारा समाज इतर जातीपेक्षा वेगळे आहेत हे सिद्ध होते. संपूर्ण भारतात भ्रमण केल्यानंतरही आज त्यांच्यात कोणतेही बदल झालेला नाही. या समाजातील वेशभूषा रूढीपरंपरेनुसार चालत आलेली आहे. आज राजस्थानातील व्यापारी बंजारे आणि संपूर्ण भारतातील बंजारी सारखेच आहेत याचा ठोस पुरावा म्हणजे वेशभूषा भाषा. आज इतर संस्कृतीच्या संपर्कामुळे त्यांच्या जीवनशैलीत बदल झालेला पाहावयास मिळतो. वेशभूषेतही बदल काही प्रमाणात झालेला आहे हे नाकारता येत नाही परंतु तांड्यातील 60% स्त्रिया ज्या वयोवृद्ध आहे. त्या साठीच्या जवळ पोहोचले आहेत अशांमध्ये फासा बदल झालेला पाहावयास मिळत नाही. त्यांना बदलायला सांगितले तरी त्या अभिमानाने सांगतील की ही आमची संस्कृती आहे. 'कोर'च्या अर्थात दुसऱ्याच्या संस्कृतीच्या आम्हाला काही देणे घेणे नाही. आम्ही सेवाभया, रामराव बापू यांनी सांगितलेल्या पेहरावतच धन्यता मानेल. आमची गोरसंस्कृती बुडविणार नाही. असे विश्वासाने आज त्या सांगतात त्यामुळे ही प्राचीन गोर संस्कृती टिकविण्यासाठी बंजारा स्त्रियांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. आज संपूर्ण भारतात वेगवेगळ्या समाजाच्या संघटना निर्माण झाल्या. त्यात गोरसेना ही एक संघटना आहे. या संघटनेच्या माध्यमातून संस्कृतीचे जतन आणि संवर्धन होताना दिसते. त्यांच्यामुळे तांड्या तांड्यात सेवालाल महाराज, सामका याडी यांचे पूजा होते तर गोर रूढी परंपरेनुसार त्यांच्या वेशभूषेत विवाह होत असतात. त्यामुळे संस्कृती संवर्धनाचे अनमोल कार्य त्यांच्याकडूनही होत आहे असे विश्वासाने सांगता येईल.

बंजारा स्त्री रंगीबेरंगी कपडे वेशभूषेसाठी पसंत करते. वेगवेगळ्या रंगाचे कपडे तिला आवडतात. भडक लाल रंगाचा कपडा तिला सर्वात जास्त आवडतो. ओढणी, फेटूया काचळी, आठी चोटला, घुंगटो इत्यादीसाठी रंगीबेरंगी कपड्यांचा वापर केला जातोय. कपड्यांना सजविण्यासाठी काचेचे छोटे छोटे आरसे, पारा रुपये यांचा वापर त्या करतात त्यांच्या या काचळीसाठी शिवून घेण्यासाठी शिंपीकडे फार कमी जातात. घरीच त्या शिवतात. त्यामुळे हाताने केलेल्या कामाचे नक्षीकाम खूप सुंदर दिसते. या भडक रंगाच्या कापडाचे आकर्षण म्हणजे राजधानी. परंपरेचे मूळ सूचक आहे. आजही पोशाख स्पर्धेत बंजारा समाजाचा पोशाख हा प्रथम स्थानी आहे. असे दिसून येते त्यांची कलाकुसर ही आगळी वेगळी आहे.

१) ओढणी :-

ओढणीचा अर्थ बंजारा त 'पामडी' असा होतो. बंजारा समाजातील स्त्रिया विविध रंगाने सजविलेल्या ओढणी वापरतात. त्यामुळे त्यांची वेशभूषा अधिक उठावदार होते. ओढणी बंजारा समाजाची ओळख आहे. बाजारातून ती पाच सहा मीटरचा कपडा विकत आणते. तो कपडा खास पद्धतीने शिवून घेते. कधी कधी

हातानेच ती शिवते. अभ्यासकांच्या मते"ओढणीचे दोन भाग असतात घुंगट आणि पाटा. पाटाच्या खालच्या बाजूला वेगवेगळ्या रंगाच्या पट्ट्या लावल्या जातात .त्यामुळे ओढणीचा आकर्षणपणा वाढतो ती अधिक उठावदार दिसते. घुंगट हा हिंदी शब्द .यावरून घुंगटो हा बंजारा समाज जातील शब्द रूढ झाला .ज्या स्त्रिया विवाहित आहेत अशांचा घुंगटोक काढल्या जातात .प्राचीन काळी या पद्धतीत खूप महत्त्व होते. याला त्या सौभाग्याचा प्रतीक म्हणतात .लग्नानंतर काही दिवसांनी डोक्यावरचा घुंगट हळूहळू मागे पडतो आणि ती स्त्री सर्वसामान्य स्त्री सारखी राहू लागते"

(2) घुंगटो च्या संदर्भातकाही लोकगीत प्रचलित आहे,

"खलरो ये ओरो माथे पर"

नळद ओरो घुंगटो,

आना, पावली रो घुंगटो,

काटे आरसारो घुंगटो

(3) हे स्तुती गीत आहे. जेव्हा वधू परिधान करते त्यावेळी इतर स्त्रिया तिच्याकडे पाहून कौतुक करतात. त्यावर लावलेले शिक्के, पैशाचे 'आणे आरसे हे किती शोभून दिसतात याचे वर्णन त्या करतात. रंगीबेरंगी काचेचे तुकडे लावल्यामुळे ओढणीचे सौंदर्य अधिकच उठावदार होते. तिचे सौंदर्य सर्वांना खुलवते. त्यामुळे ती ओढणे अधिकच आकर्षित होऊन जाते याचे वर्णन पुढील प्रमाणे,

"छोरी तारे मातेम लाल लाल पामडी

ओ पामडीनआरसीरो घुंगटो,

काही खलरो चये तौन उ घुंगटो,

मन आये दो ये झूरले म भाटेती, मन ही नाचे दोये झोकेती" (4)

प्रस्तुत गीतातून स्त्रीच्या ओढणीच्या सौंदर्याचे वर्णन आलेले आहे. या वेशभूषेमुळेच तिचे सौंदर्य तर वाढते परंतु त्याद्वारे संस्कृतीची ही ओळख होते. पूर्वीच्या काळी ओढणी असा शब्द आहे तर आज ओढणीची जागा स्कार्फ यांनी घेतली. आजची स्कार्फ संस्कृती ही पूर्वीच्या बंजारा संस्कृतीची ओढणीची देणूच आहे. लग्न असो की रोजचे जीवन असो आज स्कार्फ शिवाय स्त्रिया कोणत्याही समाजाच्या घराबाहेर पडत नाहीतच. पूर्वी बंजारा स्त्रिया ओढणी अंगावर घेऊन नृत्य करायच्या. त्यामुळेत्या अधिकच आकर्षक व्हायच्या नृत्याच्या खेळ पाहण्यास मोठ्या संख्येने तांड्यातील पुरुष मंडळी जमा व्हायचे. त्यावेळेला ओढणीचे महत्त्व कसे होते ते कळल्याशिवाय राहत नाही.

2) फेटिया :-

फेटियायाचा अर्थ 'लेहंगा' असा होतो. हा लेंगा तयार करण्यासाठी आठ नऊ मीटर कापड लागतो. हा कापड रेशमासारखा मऊ चकाकणारा चमकदार असतो. पूर्वीच्या काळी लेंगा शिवण्यासाठी तीन-तीन नमुन्याचे रंगीबेरंगी कापड आणले जायचे. त्यात लाल रंगाचा अत्यंत महत्वाचा कापड असायचा. लेंगा तीन विभागात विभागलेला असायचा. पहिला भाग कमरेचा खालचा .त्याला 'लेपो' असे म्हणायचे. आजच्या काळात त्याचे वर्णन करायचेच झाले तर कंबरपट्टा असे म्हणता येईल. हा भाग कमरेवर बांधल्या जातो. या भागासाठी स्त्रिया लाल रंगाच्या कापडांचा वापर करतात. त्यावर वेगवेगळे नक्षीकाम करतात. त्यामुळे लेपो अधिक उठावदार दिसतो. लेपो शिवण्यासाठी विशेष कौशल्य प्राप्त करावे लागते. दर्शनी भाग असल्यामुळे वेगवेगळ्या कलाकुसरी त्यावर काढल्या जातात. शिवण्यासाठी आठ आठ दिवस लागायचे लागते. त्यावर वापरला जाणारा दोरा हा उलनचा असायचा. वेगवेगळ्या कलरचा उलनचा धागा वापरामुळे तो अधिकच उठावदार दिसायचा. त्यामुळे स्त्री सौंदर्यात भरच पडायची.

लेपोच्या खाली घेरा असायचा. अर्थात भेटण्यासाठी घेतलेल्या नऊ मीटर कापडाचा वेगवेगळ्या रंगाच्या कापडांचा हा घेरा असायचा. हा घेरा लेपोला शिवला जायचे. त्याला घागराही म्हटल्या जायचे. आधुनिक काळात या प्रकाराला पेटिकोट हा शब्द वापरला जातो. परंतु पेटिकोट हा नक्षीदार नसतो. आधुनिक काळातील स्त्रियांनी पेटिकोटच्या वरे साडी परिधान केलेले आहे. म्हणून आज पेटिकोट शिवाय साडीला महत्त्व नाही. त्याप्रमाणे प्राचीन काळातील स्त्रियांनी आपल्या जीवनामध्ये दिले आहे त्यामागे पुरुषी संस्कृतीचा ही स्वार्थीपणा दडलेला दिसतो. हा समाज जंगल खोऱ्यात जीवन घालविणारा असल्यामुळे आपल्या स्त्रीच्या हालचालींना वेग येऊ नये, त्यांना ज्या ठिकाणी ठेवण्यात आले त्या जागेपासून दूर जाऊ नये, म्हणून पुरुषांनी संस्कृतीचा 'बांध' वापरून हा फेट्या निवडलेला असावा असे वाटते.

फेटीयाचा तिसरा भाग झालर. झालर याचा अर्थ 'गोठ' असा होतो. लेंगाचे सौंदर्य वाढविण्यासाठी आणि विशिष्ट आकारामध्ये बांधून ठेवण्यासाठी झालर लावली जाते. ही लावण्याची एक टेक्निक आगळीवेगळी पद्धत आहे. विशिष्ट प्रकारच्या घड्या करून त्या लावतात झालरचाही रंग हात लेपोच्या रंगाचा असतो. दोन्ही रंगामुळे फेट्या उठावदार दिसतो. कधी कधी यासाठी चमकदार काळा रंग कापडाची पट्टी लावतात. त्यामुळे लेंगा विविध रंगी होतो. या संदर्भात लोकगीत पाहण्यासारखे आहे.

**"चारोळी पाटेर तांडरी फेटिया सिडरी,
फेटीयां न झालं र लगारी मारोळी,**

भाई और नखरार कतराक करू चकरार" (5)

काही वर्षांपूर्वी तांड्यातील सर्व स्त्रिया आपले सौंदर्य वाढवण्यासाठी लेंगाची वेशभूषा वापरत होत्या. आजही वापरतात परंतु त्याचे प्रमाण मात्र फार कमी आहे. त्या बदललेल्या दिसतात. लेंगा शिवण्यासाठी कपडा अधिक लागतो अशावेळी त्यांना त्रासही होतो. अधिक किमतीचे कपडे आणल्यामुळे पैसाही अधिक लागतो. त्यामुळे त्यांना वैतागही येतो. अशावेळी तो त्याविषयी खंत व्यक्त करतात. हे परंपरेने चालत आलेले आहे. त्यामुळे लेंगा हा मूल्यवान कापडामधून एक असावा. या संदर्भात डॉ. यशवंत जाधव म्हणतात "पाटाच्या फेटीयात काच टाकलेले असतात. त्यांना दुंगोअसे म्हणतात. साधारण पेटी याची शिलाई कलाकुसरीने केली नसते. पाट्या फेट्याला विधवा स्त्री परिधान करीत नाही सौभाग्यवती याला सण उत्सवात परिधान करते. (6)

3) चोळी :-

वेगवेगळ्या रंगाच्या शिवलेल्या कापडाला चोळी म्हणतात. याला या समाजात काचळी असेही म्हणतात या स्त्रिया लेंग्यावरे चोळी टाकतात. ही चोळी राजस्थान मधील स्त्रियांच्या पोशाख यासारखी आहे. बंजारा स्त्री चोळीवर वेगवेगळ्या प्रकारची कलाकुसर करते. तिला सुंदर बनवण्यासाठी त्यावर वेगवेगळ्या रंगाचे तुकडे लावले जातात. त्याबरोबर वेगवेगळ्या धातूचे तुकडेही लावतात. छातीवर आणि बाजूवर आरशाचे तुकडे लावल्या जाते. त्यामुळे कितीही लांबून ही चमक दिसते. चोळीचा पुढचा भाग जो बेंबीवर लटकलेला असतो. त्याला काचळीवर पेटी असे म्हणतात. या पेटीवर गोलाकार मध्ये काच बसविल्या जाते. खालच्या बाजूने पैशाची शिष्याची झालर ही लावल्या जाते. काचळी बांधण्यासाठी पाठीमागून दोन बंध बांधलेले असतात. त्यामुळे तिच्या सौंदर्यात अधिकच भर पडते परंतु आज हळूहळू या सर्व प्रकारात बदल होत चाललेला दिसून येतो. त्यामुळे येणाऱ्या काळात या संस्कृतीचे अवशेष शिल्लक राहतील काय अशी शंका येते.

एकंदरीत बंजारा समाजातील स्त्री, तिची वेशभूषा यांचा अवलोकन केले तर असे सांगता येईल की, पूर्वीच्याकाळी या समाजाने आपल्या संरक्षणासाठी आणि वेगळे अस्तित्व दाखविण्यासाठी एक आगळीवेगळी संस्कृती निर्माण केलेली आहे. या संस्कृतीला ऐतिहासिक परंपरा आहे. राजस्थानात वाढलेले आणि संपूर्ण भारतभर पसरलेल्या या संस्कृतीने अनेक संकटाचा सामना करीत करीत आज आपल्या अस्तित्व आबादीत

ठेवलेले आहे. म्हणूनच भाषा असो की त्यांची स्त्रियांची वेशभूषा असो, आजही ती जिवंत आहे. आज जागतिकीकरणामुळे तांडे शहरांच्या जवळ आलेत. इतर लोकांच्या संस्कृती संपर्कात आलेत. त्यामुळे नकळत का होईना त्यांच्या संस्कृतीवर परिणाम झालेला दिसतोच. भाषेवरी परिणाम झालेला आहे परंतु त्याहीपेक्षा मोठा बदल झाला तो वेशभूषेतच या संस्कृतीतील वयोवृद्ध स्त्रिया सोडल्या, तर आधुनिक काळातील स्त्रिया सहावारी मध्ये आलेल्या आहेत. लेंगां -काचळी यांचे अस्तित्व फक्त आज केवळ वयोवृद्ध स्त्रीकडेच राहिलेले आहे. एक शोभेची किंवा कधीतरी फोटो काढण्यासाठी ती बंजारा स्त्री तिचा वापर करते. आमची वेशभूषा अशी आहे हे दाखवण्यासाठी ती आपल्या पारंपारिक वेशभूषा व त्या आठवणीच्या वस्तू पेटित बंद करून ठेवते आणि या वेशभूषेचा फायदा मात्र आज चलचित्रपटामध्ये व इतर समाजाने घेतलेला आहे. एवढी अनमोल संस्कृती आज संपते की काय असे वाटायला लागते. म्हणून अलीकडे विविध संघटनांच्या माध्यमातून संस्कृती संवर्धनाचे कार्य झालेले आहे. असे वाटते काचळी, फेट्या या पोशाखामध्ये ते लग्न लावून देत आहेत. इतर समाजातील वेशभूषेपेक्षा कितीतरी अधिक पटीने सौंदर्य या वेशभूषित आहे. म्हणून इतरांनीही चल चित्रपटांमध्ये किंवा ठराविक प्रसंगी ही वेशभूषा स्वीकारलेली आहे. त्यामुळे या संस्कृतीचे वैभव वाढवणारी ही आगळी वेगळी वेशभूषा बंजारा समाजाने व स्त्रियांनी अबाधित ठेवावी हीच अपेक्षा.

संदर्भ सूची :-

- 1) बंजारा लोकजीवन पद्धती -डॉ. रुखिमणी पवार पृ . 37
- 2) बंजारा लोकगीतो का सांस्कृतिक अध्ययन -डॉ. गणपत राठोड. पृ 23
- 3) संकलित गीत
- 4) उ. नि.
- 5) उ. नि.
- 6) बंजारा जनजाती का इतिहास - डॉ. यशवंत जाधव पृ . 87
- 7) बंजारा समाज संस्कृती आणि स्त्री -डॉ. लक्ष्मण पवार
- 8) बंजारा समाज जंगल आणि जीवन -डॉ. लक्ष्मण पवार

गीत निळ्या आकाशाचे मधील चिंतन

डॉ. विजयकुमार शिवदास ढोले

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभागप्रमुख, संजीवनी महाविद्यालय, चापोली, ता. चाकूर, जि. लातूर.

विलास सिंदगीकर हे मराठवाड्यातील महत्वाचे कथाकार, कवी आहेत. विविध पुरस्कारांनी सन्मानित साहित्यिक म्हणून ते परिचित आहेत. प्रत्यक्ष कथाकथन ही त्यांची साहित्यिक वर्तुळातील ओळख उल्लेखनीय आहे. ग्रामीण परिप्रेक्षातील विविध जीवन जाणिवांचे अनेक पदर त्यांच्या लेखनातून उलगडता येतात. विशेषतः दलित जीवनाचे वास्तव चित्रण त्यांच्या समग्र साहित्यातून उमटते. प्रस्तुत गीत निळ्या आकाशाचे या कवितासंग्रहात त्यांनी समकालीन वास्तवाचे अतिशय तटस्थपणे आणि तितक्याच जाणिवेने चित्रण केल्याचे लक्षात येते. माणुसकीला धाब्यावर बसवून केवळ धर्माधशक्ती आपली पाळेमुळे अजून घट्ट करीत असलेले पाहून कविमन व्यथित होते. येथील सामान्य जनतेच्या मनातील भाबडेपणाचा गैरफायदा घेऊन त्यांना अंधश्रद्धेच्या नादी लावले जात असल्याची खंत कवी व्यक्त करतो. तर लोकशाही शासन प्रणालीत भ्रष्टाचाराचे वाढलेले रूप पाहून कवीच्या मनाला वेदना होतात. ज्या उद्धात हेतूने संसदीय लोकशाही शासन व्यवस्था नव्याने स्वतंत्र झालेल्या भारताने स्वीकारली, त्या लोकशाही मूल्यांची जपणूक करण्याचे भान आजच्या शासकांना राहिले नाही याबाबतही कवी खंत व्यक्त करतो. पुढीलप्रमाणे प्रस्तुत काव्यसंग्रहातील आशयाचे स्वरूप संक्षेपाने विचारात घेऊ.

उद्दिष्टे -

1. विलास सिंदगीकर मराठवाड्यातील महत्वाचे कवी, कथाकार असून समग्र ग्रामीण जीवन त्यांच्या लेखनाच्या केंद्रस्थानी आहे.
2. समकालीन समाजवास्तवाचे भान आणि जाण असणारी अभिव्यक्ती त्यांच्या लेखनाचे वैशिष्ट्य आहे.
3. प्रस्तुत काव्यसंग्रहात आंबेडकरी विचार आणि नव समाज निर्मिती अशी दुहेरी भूमिका व्यक्त होते.
4. आजच्या तरुण पिढीस प्रेरणा देण्याचे सामर्थ्य प्रस्तुत काव्य संग्रहातील कवितेत आहे.

गृहितके -

1. विलास सिंदगीकर यांच्या लेखनातील जीवनमूल्यांचा शोध आणि बोध घेणे.
2. प्रस्तुत काव्य संग्रहातील कवितेचे वेगळेपण समजून घेणे.
3. समकालीन जीवनानुभव आणि काव्य निर्मिती याचे स्वरूप प्रस्तुत काव्य संग्रहाच्या आधारे समजून घेणे.
4. कोणतेही साहित्य त्या त्या काळाचे अपत्य असते, हे तत्व समजून घेणे.

अ) 'गीत निळ्या आकाशाचे' आणि दलित जीवन -

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा उदय होणे ही अत्यंत निर्णायक, क्रांतिकारक घटना होती. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राज्यघटनेच्या निमित्ताने भारतातील दलित बहुजन वर्गाच्या सर्वांगीण विकासाचे सूत्र डॉ. आंबेडकरांनी देशासमोर ठेवले. शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खुली करून दिली. परिणामी 1960 नंतर मराठीत साहित्यात दलित साहित्य निर्मितीस सुरुवात झाली, याचे श्रेय आंबेडकर विचारात

दयावे लागते. "डॉ. बाबासाहेबांनी अडाणभोळ्या, दुबळ्या नि मुक्या माणसांना वाचा दिली. माणुसकीने जगण्याची शक्ती, आत्मविश्वास व आत्म प्रतिष्ठेचे भान त्यांच्यात निर्माण केले. डोळस केले. आत्मविकासाची व आविष्काराची डोळस जाणीव दिली. दलितांच्या काळापासून काळवंडलेल्या, मेलेल्या इच्छा व आशा आकांक्षांना सर्वस्पर्शी परिवर्तनाचा साजिवांत आकार प्राप्त करून दिला आणि त्यांची मेलेली मोडलेली मने अशी त्यांनी नव्यानं घडविली. समाज क्रांतीची डोळस प्रबळ जाणीव आणि मानसिकता दलितांत निर्माण केली."¹ डॉ. आंबेडकर यांचे विचार आणि कार्य दलित साहित्य निर्मितीची प्रेरणा असल्याचे डॉ. योगेंद्र मेश्राम यांनी नमूद केले आहे. डॉ. आंबेडकरांना दलितांचे न्याय हक्क मिळविण्यासाठी शिक्षण, संघटन आणि संघर्ष गरजेचे वाटत असे. विलास सिंदगीकर यांना समन्वयाची भूमिका महत्त्वाची वाटते. एकविसाव्या शतकात जीवन जगताना प्रत्येकाला समतेचा अधिकार आहे. आपले जीवन अधिक सुंदर करण्याच्या हेतूने माणुसकीचा स्वीकार करून सर्वांनी सहकार्यातून जीवन जगावे, एकमेकांना प्रगतीच्या वाटा सहज उपलब्ध करून द्याव्यात असे मत ते व्यक्त करतात.

"अरे, मनुगावच्या गाव कुसातल्यांनो s!

तुम्ही माणसावानी जगा...

अंधश्रद्धेला देवून मूठमाती

एक तृतिअंश गावकुसाबाहेरील

निष्पाप जीवांना जगू द्या आणि

तुम्ही नव्याने घडून आम्हालाही घडू द्या."²

वरील 'खबरदार' कवितेमधील समन्वयवादी भूमिका अनुकरणीय आणि तितकीच महत्त्वाची आहे. याचे कारण सद्या कायद्याने दलित समाजाला आरक्षणाच्या माध्यमातून राजकीय प्रतिनिधित्व दिले आहे. मात्र प्रस्थापित उच्चवर्गीय, उच्चवर्णीय समाज दलितांना त्यांचे हक्क सहजपणे देण्यास तयार नाही. पिढ्यान् पिढ्या समाजजीवनात प्रचलित असलेली वर्णव्यवस्था अजूनही मूळ धरून असल्यामुळे समतेचे सामूहिक जगणे सहज शक्य होत नाही. कामाच्या सोयीसाठी तयार झाली असली वर्णाची चौकट पुढे जन्माधिष्ठित झाल्याने समतेचे मूल्य केवळ बोलण्यापुरतेच उरले. अशास्थितीत संघर्ष होणे अटळ होऊन जाते. मात्र कवी इथे असा संघर्ष न करता समन्वयाची भूमिका घेऊन प्रत्येकाला आपापल्या ठिकाणी प्रगती करणे अधिक सोईचे ठरेल असा अनुकरणीय विचार मांडतो. केवळ वादाशी वाद करून कोणाचेही भले होणार नाही उलट समाजाला त्याचे दुष्परिणाम अधिक भोगावे लागतील असा विचार इथे कवी मांडताना दिसतो. येणाऱ्या पिढ्यांना शांत, सुंदर जीवन द्यायचे झाल्यास प्रत्येकानी संयम धरणे आवश्यक असल्याचे इथे कवीने सुचविले आहे, हे लक्षात घेतले पाहिजे.

ब) लोकशाही मूल्ये आणि वास्तवाचे स्वरूप -

भारतीय संविधान भारतीय लोकशाहीचा आत्मा आहे. त्यात मूलभूत अधिकाराबाबत चर्चा करून समानतेचा अधिकार, स्वातंत्र्याचा अधिकार, शोषणाविरुद्ध अधिकार, धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार, सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार सर्वांना बहाल केले गेले आहेत. कायद्याचे राज्य निर्माण करताना कोणावरही अन्याय होणार नाही याची काळजी संविधानकर्त्यांनी घेतली. संविधानकर्त्यांचा हेतू कितीही निर्मळ असला तरी त्याचा वापर करणारे हात मात्र अतिशय निस्वार्थ असायला हवेत. भारतीय लोकशाही

मूल्य संबंध जगाला दिशा देणारे असले तरी वास्तवात मात्र याच कायद्याचा आधार घेऊन इथे भ्रष्टाचार मोठ्याप्रमाणात केला जात असल्याचेही नाकारता येत नाही.

"माणुसकीचा खून करून,
प्रेत सरणावर जाळते आहे.
देशप्रेमींच्या अबुवरती,
भ्रष्टाचारी जगतो आहे."³

सद्यकालीन लोकशाहीची स्थिती कवी 'लोकशाही' या कवितेतून व्यक्त करतो. सर्वांगीण स्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा आत्मा असल्याचे वरवर दिसत असले तरी प्रत्यक्ष वास्तव मात्र अतिशय वेगळे आहे. वास्तविक स्वातंत्र्य आणि समता परस्परांवर अवलंबून असल्याकारणाने याबाबत भारतीय मन सजग असणे अपेक्षित होते मात्र असेही घडलेले दिसत नाही. संविधानामुळे केवळ राजकीय लोकशाही अस्तित्वात येणे अपेक्षित नव्हते. उलट सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक समृद्धतेची सुरुवात देशात होणे गरजेचे होते आणि आहे याकडे फारसे गांभीर्याने पाहिले जात नाही, हेही दुर्दैवाने मान्यच करावे लागते. लोकशाहीच्या आडून माणुसकीला काळीमा फासणारी व्यवस्था सद्या निर्माण झाली आहे. सत्ता घराणेशाहीच्या दावणीला बांधली गेली आहे. मूठभर लोकांच्या हाती लोकशाही एकवटली असल्याचे कवी इथे व्यक्त करतो. राजकारण, अर्थकारण यांचा अधिकाधिक प्रभाव देशात निर्माण झाल्याचेही कवी इथे व्यक्त करतो. कवी म्हणून सिंदगीकर यांनी व्यक्त केलेले चिंतन वास्तवाभिमुख आहे, हे मान्य करावे लागते.

क) 'गीत निळ्या आकाशाचे' मधील शेतकरी -

कृषीप्रधानता हा भारतीय जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे. अनादी काळापासून शेती हाच येथील मुख्य व्यवसाय राहिलेला आहे. आजही एकूण लोकसंख्येपैकी 60 ते 70 टक्के जनता शेती तसेच शेतीपूरक व्यवसायावर अवलंबून आहे, हे नाकारता येत नाही. आजची स्थिती ही यापेक्षा वेगळी नाही. पावसावर अवलंबून असलेली शेती, निसर्गाचा लहरीपणा, शेती कसण्याची पारंपारिक पद्धत, शेतीसाठी आवश्यक मजुरांची वानवा, सर्व अर्थ केंद्रित शासकीय धोरणे ही भारतीय शेतीची अविभाज्य अंग आहेत, हे नाकारता येत नाही. शेती आणि शेतकरी भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असूनही तोच हलाखीत जीवन जगतो हे वास्तव कवी आपल्या कवितेतून मांडतो.

व्यक्तिगत तसेच सामूहिक तसेच अस्मानी संकटाशी दोन हात करणारे ग्राम्य जीवन हा ग्रामीण कवितेचा आत्मा आहे. ग्रामजीवनात शेती आणि शेतकरी तसेच त्यावर अवलंबून असलेल्या इतर घटकांचे सर्वांगीण जगणे ग्रामीण कवितेत येणे अपेक्षित असते. सिंदगीकर यांची कविता वरील वास्तवाशी आपली नाळ जोडते. शेतीवर अवलंबून असलेले संबंध ग्रामीण जीवन प्रस्तुत कवितेने येते. इथे कवी अतिवृष्टी, आवर्षण आणि भूकंप अशा महाभयंकर नैसर्गिक आपत्तीचा ग्रामजीवनावर होणारा परिणाम चित्रित करतो. 1993 साली किल्लारी येथे झालेल्या भूकंपाचा आणि त्यानंतर निर्माण झालेल्या बिकट स्थितीचे कवी साक्षीदार आहेत.

"गावशिवारात अतिवृष्टी झाली
भूकंपाच्या धक्याने गावाचे ढिगारे झाली
वेळ माणसावर भयंकर आली

कागदावाणी गावे चुरगळली
दुभंगली घरे, खचलेली मने
रक्तबंबाळ झाले निष्पाप पांगुळ
पण दुःखात जोगवा मागणाऱ्या
नव्याने टेकोळ्या उगवल्या."4

'पुनर्वसन' कवितेतील वरील चित्रण भूकंपाच्या वेदना कथन करणारे आहे. भूकंपामुळे घराच्या भिंती आणि घरातील माणसांची मनेही दुभंगून गेली. याकाळात भूकंप पीडितांच्या दुःखावर फुंकर घालून स्वतःची पोळी भाजून घेणाऱ्यांची नवी वृत्ती उदयाला आली. राजकीय लोकांनी या स्थितीचा स्व स्वार्थासाठी फायदा करून घेतला. राज्यकर्त्यांची दुटप्पी वृत्ती विलास सिंदगीकर यांच्या नजरेतून सुटली नाही. भूकंपाच्या खुणा मनात सतत ठसठसत असताना त्यांचे सुंदर शब्दचित्र सिंदगीकर यांनी प्रस्तुत कवितेतून रेखाटले आहे.

भूकंपानंतर घडलेली दुसरी त्रासदायक गोष्ट म्हणजे भूकंपग्रस्तांचे पुनर्वसन होय. पुनर्वसनाच्या नावाखाली नवीन समस्या उदयाला आल्या. मनातील वेदना तशाच ठेवून पुन्हा उभारी घेण्यासाठी धडपडणाऱ्या लोकांचा आपल्या स्वार्थासाठी वापर करणारे राज्यकर्ते सिंदगीकर यांच्या नजरेतून सुटले नाहीत.

समारोप -

साहित्यातून समाजाचे प्रतिबिंब अपरिहार्यपणे उमटते. समाज आणि साहित्य याचा जवळचा संबंध असतो. ज्या समाजात लेखक लहानाचा मोठा होतो तेथील घटना, प्रसंगाचे त्याच्या मनावर परिणाम होत असतात. डॉ. सदा कऱ्हाडे यांच्या "साहित्य हे जीवनसापेक्ष आणि समाजसापेक्ष असते. त्याचप्रमाणे कालसापेक्ष असते,"⁵ या मताचा प्रत्यय प्रस्तुत कवितेतून येतो हे आवर्जून लक्षात घ्यायला हवे.

सिंदगीकर समकालीन वास्तवाचे चित्रण तितक्याच प्रत्ययकारीतेने करतात. समकालीन सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, शेती, पर्यावरण अशा विविध मूलभूत विषयांचे संदर्भ प्रस्तुत कवितेतून शोधता येतात. भूकंप आणि पुनर्वसनाच्या वेदना. राजकारण, राजकारणातील घराणेशाही आणि त्यातील भ्रष्टाचार याबाबी सर्वसामान्य जनतेच्या आवाक्या बाहेर गेल्या आहेत. दिल्ली ते गल्लीपर्यंत सारखीच परिस्थिती हे आजचे समकालीन वास्तव आहे.

विलास सिंदगीकर यांची कविता समकालीन सर्वांगीण जीवनाचे चिंतन रेखाटते. विशेषतः मराठवाड्याच्या मातीतील सर्वांगीण जीवन त्यांचे लेखन सूत्र आहे. त्यांच्या लेखनाच्या मुळाशी असलेला दुर्दम्य आशावाद आंबेडकरी विचारधारेतून आला आहे. एक कवी म्हणून त्यांची त्यावर निष्ठा आहे. भविष्यात समाजाचे चित्र अधिक सुंदर होण्यासाठी हीच आंबेडकरी विचारधारा उपयोगी पडेल असा विश्वास कवी प्रस्तुत कवितेतून व्यक्त करतो. एका बाजूला राजकारण, अर्थकारण, धर्मकारण यातील एकाधिकारशाही तर दुसऱ्या बाजूला संविधान असा वैचारिक संघर्ष समोर उभा असताना कवी सामान्यतः समन्वयाची भूमिका घेतो. समतेचा स्वीकार सर्वांनी केल्यास नक्कीच सुंदर, सुदृढ आणि सक्षम समाज निर्माण होईल यावर कवीचा विश्वास आहे. गीत निळ्या आकाशाचे म्हणत असताना उदयाच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी सम्यक, लोकशाही मूल्यांची स्वीकार करणेच अधिक फायद्याचे ठरेल असे सांगायलाही कवी विसरत नाही.

एकूण प्रस्तुत कविता ही आजची कविता असून त्यातील सर्व समावेशक चिंतन अनुकरणीय उपायाची पेरणी करते, असे म्हटल्यास वावगे ठरत नाही. मूळ पिंड एका कथाकाराचा असूनही विलास सिंदगीकर कवितेच्या प्रांतात विशेष उल्लेखीले गेले याचे खरे मर्म त्यांच्या उदार भूमिकेत आहे, हे इथे लक्षात घ्यायला हवे.

संदर्भ सूची -

1. दलित साहित्य उद्गम आणि विकास - डॉ. योगेंद्र मेश्राम - श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर - प्र. आ. 2011 - पृ. 7.
2. गीत निळ्या आकाशाचे - विलास सिंदगीकर - संगत प्रकाशन, नांदेड - प्र. आ. 6 डिसेंबर 2009 - पृ. 51.
3. तत्रैव - पृ. 38.
4. तत्रैव - पृ. 73.
5. समाज आणि साहित्य - डॉ. सदा कऱ्हाडे - लोकवाङ्मयगृह प्रकाशन, मुंबई - द्वि. आ. एप्रिल 1999 - पृ. 117.

“तालुका कृषि अधिकारी मंठा जिल्हा जालना मार्फत MAHA – DBT पोर्टलवर राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनेचा विकासात्मक आढावा”

संगीता भगवान आसोले

अर्थशास्त्र विभाग, डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ. संभाजीनगर

गोषवारा :-

कृषि विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना या स्वतंत्रपणे कार्यालयामार्फत अर्ज भरून घेऊन ऑफलाईन पद्धतीने राबविण्यात येत होत्या. परंतु त्यामुळे बरेच शेतकरी लाभापासून वंचित राहत होते. शेतकऱ्यांनी ऑफलाईन अर्ज कार्यालयामध्ये दाखल केल्यानंतर त्रुटीच्या अभावी किंवा अर्ज अपूर्ण असल्यामुळे शेतकऱ्यांना अपात्र करण्यात येत होते. अशा आशयाबाबत तक्रारी कार्यालयाकडे प्राप्त होत असल्याने सदर बाब शासनाच्या निदर्शनास आल्यामुळे, त्याचप्रमाणे बऱ्याच शेतकऱ्यांची अशा प्रकारची तक्रार होती की, कृषि विभाग अल्पभुधारक, गरीब शेतकऱ्यांना जाणीवपूर्वक लाभापासून वंचित ठेवत आहेत. त्यामुळे शेतकऱ्यांचा रोषास सामोरे जावे लागत होते.

राज्य शासनाने उपाययोजना म्हणून कल्याणकारी योजनेची जलद गतीने व पारदर्शक पद्धतीने अंमलबजावणी करण्याकरिता तसेच शेतकऱ्यांना सर्व शासकीय विभागाच्या विविध योजनांचा लाभ एकाच पोर्टलद्वारे देण्याच्या हेतूने महाराष्ट्र शासनाने सन २०२०-२१ पासून कृषि विभागाच्या योजनासाठी महा-डी.बी.टी पोर्टलद्वारे चालू केलेले आहे.

प्रस्तावना :-

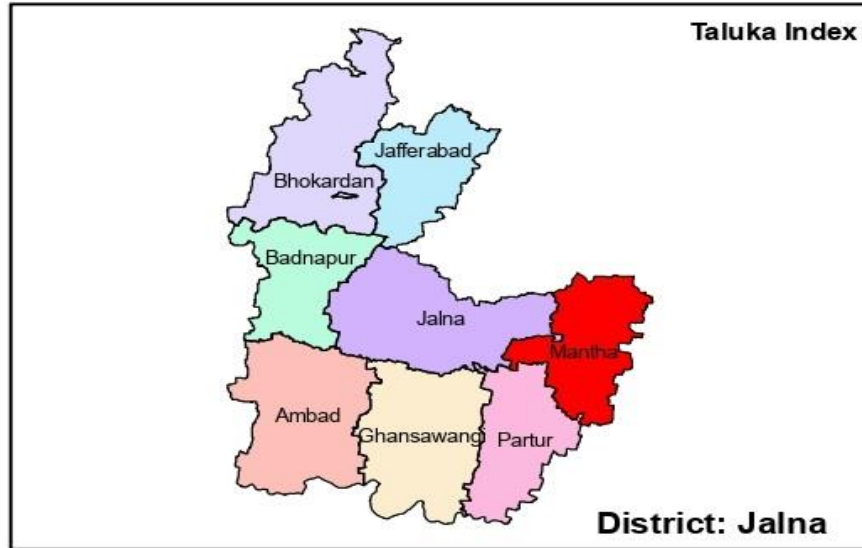
१५ ऑगस्ट १९९२ रोजी मानता या तालुक्यात निर्मिती जालना जिल्ह्यामध्ये करण्यात आलेली आहे. सदर तालुक्याचे क्षेत्रफळ ८२२.८३ चौ.कि.मी एवढे आहे, ११४ गावे या तालुक्यामध्ये येतात. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार मंठा तालुक्याची लोकसंख्या १६७०२२ आहे. या मध्ये ५१ टक्के पुरुष व ४९ टक्के महिला असे प्रमाण आहे. तर अनुसूचित जाती १६ टक्के व अनुसूचित जमाती फक्त ३ टक्के व इतर ८१ टक्के प्रमाण आढळून येते.

मंठा तालुक्यामध्ये एकूण भौगोलिक क्षेत्र ८२२८३ हेक्टर एवढे असून, त्यातील ६१६.२ हे वणव्यात क्षेत्र आहे. तर पडीत जमीन ४६३५.७१ हे ऐवढी जमीन लागवड न करता येणारे क्षेत्र आहे.

६३६.५७ हे लागवड करता येते परंतु सदर क्षेत्र अद्याप लागवड करण्यात आलेली नाही असे क्षेत्र आहे. लागवडी खालील एकूण क्षेत्र ७३६६३.५३ हेक्टर एवढे असून प्रती वर्षी या क्षेत्रावर लागवड केली जाते. सदर मंठा तालुक्यामध्ये ३६७४२ शेतकरी खातेदार असून २९९७९ एवढे शेतमजूर म्हणून काम करतात. तालुक्यातील ३६७४२ शेतकऱ्यांसाठी कृषि विभागामार्फत महा-डीबीटी पोर्टलवर राबविल्या जाणाऱ्या विविध योजनेचा लाभ मिळविण्यासाठी ऑनलाईन पद्धतीने अर्ज सादर करू शकतात.

या साठी महाराष्ट्र शासनाच्या कृषि विभागाचे तालुका कृषि अधिकारी मंठा यांच्या मार्फत सर्व योजना राबविल्या जातात. ११४ गावांसाठी ०३ मंडळे कार्यरत असून त्याची विभागणी मंठा, तळणी, पांगरी गोसावी या प्रकारे ०३ मंडळामध्ये केलेली आहे. त्या करिता स्वतंत्रपणे मंडळ कृषि अधिकारी कार्यरत आहे. गाव निहाय सज्जासाठी एका मंडळामध्ये ०२ कृषि पर्यवेक्षक व १२ कृषि सहाय्यक याप्रमाणे यंत्रणा

ग्रामिणभागापर्यंत कामकाज पाहते. या प्रमाणे तालुक्यामध्ये ४६ क्षेत्रीय अधिकारी व कर्मचारी कृषि विभागामार्फत महा-डीबीटी या पोर्टलचे शासनाने प्रदान केलेल्या आर्थिक अधिकाराप्रमाणे कामकाज पाहत असतात.

उद्दिष्टे :-

१. शेतकऱ्यांचे कृषि उत्पादकतेत वाढ करणे.
२. शेतकऱ्यांचे कृषि उत्पन्न वाढविण्यासाठी कृषि मुल्य साठवणीमध्ये सहभाग वाढविणे.
३. प्रगतशील शेतकरी होण्याकरिता शासनाने योग्य ते प्रयत्न करणे.
४. लघुसंदेशामुळे छाननी अंती किंवा अपात्र होणार्या शेतकऱ्यांना पात्र होण्यासाठी संधी उपलब्ध करून देणे.
५. सर्व प्रणाली संगणकीय झाल्यामुळे योजनेचा अमलबजावणी मध्ये अधिक पारदर्शकता आणणे.
६. नवीन तंत्राद्वारे शेतीचे आधुनिकरण करणे.
७. अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांपर्यंत कृषि यांत्रिकीकरणचा लाभ पोहोचविणे.

महा-डीबीटी पोर्टलद्वारे राबविण्यात आलेल्या योजना :-

सन २०२०-२१ पासून कृषि विभागाच्या प्रमुख योजनांची अमलबजावणी महा-डीबीटी पोर्टलद्वारे करण्यात आली असून दि. ०६ जुलै २०२० रोजी मा. मुख्यमंत्री महोदयांच्या हस्ते या पोर्टलवर अर्ज स्वीकृतीचा शुभारंभ करण्यात आला होता. मागील तीन वर्षांपासून कृषि विभागाच्या प्रमुख योजना महा-डीबीटी पोर्टलद्वारे अमलबजावणी करून उर्वरित योजना टप्प्या-टप्प्यात कालबद्धरित्या या पोर्टलद्वारे राबविण्यात आलेल्या आहेत त्या योजना पुढील प्रमाणे आहेत.

अ क्र	योजनेचे नाव
१	प्रधानमंत्री कृषि सिंचन योजना प्रती थेंब अधिक पिक (PMPKSY-PDMC)
२	मुख्यमंत्री शाश्वत कृषि सिंचन योजना
३	कृषि यांत्रिकीकरण उप अभियान (SMAM)
४	राज्य पुरस्कृत कृषि यंत्रिकरण योजना
५	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान – अन्नधान्य पिके (भात, गहू, कडधान्य पोषक धान्य, भरडधान्य) (NFSM-FoodGrains)
६	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान तेलबिया पिके (NFSM-oilseeds)
७	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान वाणिज्येक पिके (कापूस व ऊस)
८	एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान (MIDH)
९	भाऊसाहेब फुंडकर फळबाग लागवड योजना
१०	बिरसा मुंडा कृषि क्रांती योजना (आदिवासी उप योजना क्षेत्रातर्गत)
११	बिरसा मुंडा कृषि क्रांती योजना (आदिवासी उप योजना क्षेत्राबाहेरील)
१२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषि स्वावलंबन योजना
१३	राष्ट्रीय कृषि विकास – रफ्तार योजनेअंतर्गत (RKVY) मंजूर होणारे प्रकल्प

संदर्भ स्रोत :- महाराष्ट्र शासन निर्णय परिपत्रक

टीप :- तक्तातील अन क्र. १०, ११ व १२ योजना जिल्हा स्तरीय योजना असून त्याचे कामकाज हे तालुका कृषि अधिकारी मंठा यांच्या मार्फत न होता ते कृषि अधिकारी पंचायत समिती मंठा या जिल्हा परिषदेच्या कृषि विभागामार्फत राबविण्यात येते.

महा-डीबीटी पोर्टलद्वारे राबविल्या जाणाऱ्या योजनेमध्ये विविध बाबीचा समावेश केला आहे. त्याचा बाबनिहाय तपशील पुढीलप्रमाणे

योजनेचा बाबनिहाय तपशील दाखविणारा तक्ता

क्र	योजना	समाविष्ट बाब
१	प्रधानमंत्री कृषि सिंचन योजना- प्रतीथेंब पिक (PMKSY-PDMC).	सूक्ष्म सिंचन (ठिबक व तुषार सिंचन शेततळे, शेततळ्यास प्लास्टिक अस्तीकरण, पाईप पंपसेट इंजीन इ.
२	कृषि यांत्रिकीकरण उपभियान (SMAP). राज्य पुरस्कृत कृषि यांत्रिकरण	ट्रक्टर, पावरटिलर, मनुष्य व बैल चलीत औजारें स्वयंचलीत यंत्र व औजारें प्रक्रिया युनिट व पाँवरटिलर चलीत यंत्र व औजारें सेवापुरवठा

	योजना.	केंद्राची उभारणी इ.कृषि यंत्र व औजारे.
३	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान – अन्नधान्य पिके (भात, गहू, कडधान्य पोषक धान्य, भरडधान्य) (NFSM-Food Grains). राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान तेलबिया पिके (NFSM-oilseeds) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान वाणिज्येक पिके (कापूस व ऊस)	बियानेवितरण, एकात्मिक कीड व्यवस्थापन (सूक्ष्ममुलद्रव्ये), एकात्मिक कीड व्यवस्थापन (पिक संरक्षण औषधे व जैविक घटक, तणनाशक वैयक्तिक शेततळे, पंपसंच, पाईप, विविध कृषि अवजारे इ. बाबीचा समाविष्ट केले आहे.
४	एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान (MIDH) भाऊसाहेब फुंडकर फळबाग लागवड योजना	फळबाग लागवड, काढणी पश्चात व्यवस्थापन, रोपवाटिका, कांदाचाळ, संरक्षितशेती (हरित गृह शेड नेट गृह) एकात्मिक शीत साखळी प्रकल्प प्रक्रिया प्रकल्प इ. फलोत्पादन विषयक सर्व बाबी.
५	बिरसा मुंडा कृषि क्रांती योजना (आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतगत व क्षेत्राबाहेरील	नवीन विहीर, जुनी विहीर दुरुस्ती, इनवेल बोअरिंग, पंपसंच, वीज जोडणी आकार, शेततळ्याचे प्लास्टिक अस्तीकरण व सूक्ष्म सिंचन संच, ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन, पीव्हीसी पाईप, परसबाग, इ. बाबी समाविष्ट आहेत.
६	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर कृषि स्वावलंबन योजना	नवीन विहीर, जुनी विहीर दुरुस्ती, इनवेल बोअरिंग, पंपसंच, वीज जोडणी आकार,शेततळ्याचे प्लास्टिक अस्तरीकरण व सूक्ष्म सिंचन संच , ठिबक सिंचन ,तुषार सिंचन ,पीव्हीसी पाईप , परसबाग, इ. बाबी सामाविष्ट आहेत.
७	राष्ट्रीय कृषि विकास योजना रफ्तार योजनेअंतर्गत (RKVY-RAFTAAR) मंजूर होणारे कृषि विभागाचे विविध प्रकल्प	कांदाचाळ, यांत्रिकरण शेततळे अस्तरीकरण इ.

संदर्भ स्रोत :- महा-डीबीटी पोर्टलचे संकेतस्थळ

वरील ताकतामध्ये नुमूद केल्या प्रमाणे महा-डीबीटी पोर्टलद्वारे शेतकऱ्यासाठी या विविध योजना राबविल्या जातात व त्या योजनेमध्ये वरील नमूद केलेल्या बाबीचा समावेश केला जातो. जेणे करून शेतकरी लाभार्थ्यांना त्या योजनेचा लाभ पुरेपूर घेता यावा. तसेच राज्य शासनाने या योजनेच्या माध्यमातून

शेतकरी लाभधारकांना अर्थसहाय्य केले आहे व त्या विविध योजनेचा बाब निहाय खर्चाचा तपशील पुढीलप्रमाणे मांडण्यात येईल.

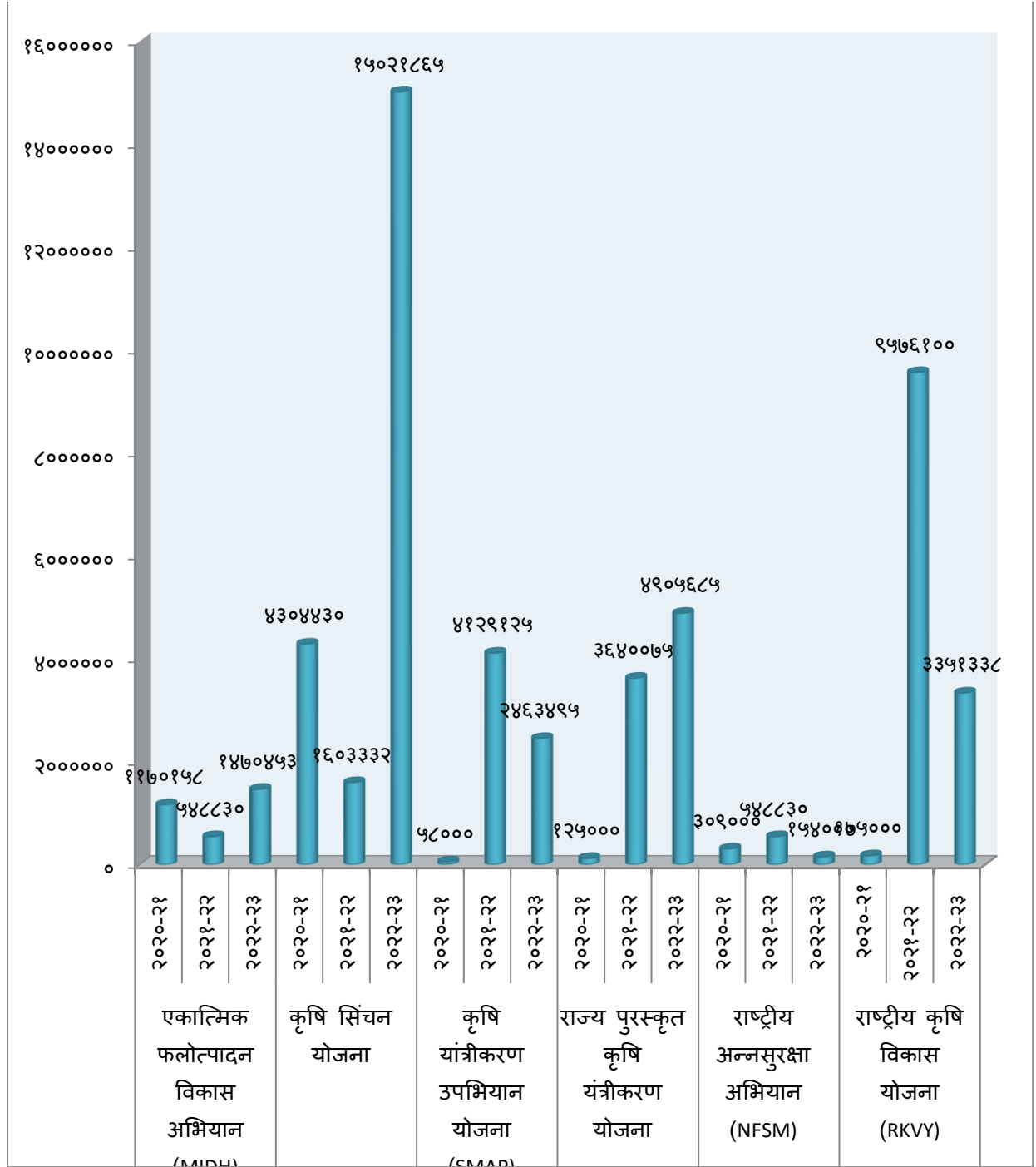
तालुका कृषि अधिकारी मंठा यांच्यामार्फत राबविण्यात आलेल्या महा-डीबीटी पोर्टल वरील विविध योजनेचा खर्च निहाय तपशील दाखविणाऱ्या तक्ता

क्र	योजना	वर्ष	लाभार्थी संख्या	खर्च
१.	एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान (MIDH)	२०२०-२१	१४	११७०१५८
		२०२१-२२	०६	५४८८३०
		२०२२-२३	१६	१४७०४५३
		एकुण	३६	३१८९४४१
२.	कृषि सिंचन योजना	२०२०-२१	२९९	४३०४४३०
		२०२१-२२	१०२८	१६०३३३२
		२०२२-२३	१३४४	१५०२१८६५
		एकुण	२६७१	२०९२९६२७
३	कृषि यांत्रिकरण उपभियान योजना (SMAP)	२०२०-२१	०२	५८०००
		२०२१-२२	५९	४१२९१२५
		२०२२-२३	४६	२४६३४९५
		एकुण	१०७	६६५०६२०
४	राज्य पुरस्कृत कृषि यंत्रिकरण योजना	२०२०-२१	०१	१२५०००
		२०२१-२२	६१	३६४००७५
		२०२२-२३	५७	४९०५६८५
		एकुण	११९	८६७०७६०
५	राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान (NFSM)	२०२०-२१	८	३०९०००
		२०२१-२२	१८	५४८८३०
		२०२२-२३	५	१५४०००
		एकुण	३१	१०११८३०
६	राष्ट्रीय कृषि विकास योजना (RKVY)	२०२०-२१	०२	१७५०००
		२०२१-२२	१४०	९५७६१००
		२०२२-२३	६५	३३५१३३८
		एकुण	२०७	१३१०२४२८

महा-डीबीटी पोर्टल अंतर्गत लाभार्थी निहाय सन २०२०-२०२३ तीन आर्थिक वर्षांचा वर्षनिहाय गोषवारा

वर्ष	लाभार्थी संख्या	खर्च
२०२०-२१	३२६	६१४१५८८
२०२१-२२	१३३२	३४१८४८०४
२०२२-२३	१५३३	२७३६६८३६
एकूण	३१७१	६७६९३२२८

तालुका कृषि अधिकारी मंठा यांच्यामार्फत राबविण्यात आलेल्या महा-डीबीटी पोर्टल वरील विविध योजनेचा खर्च निहाय तपशील दाखविणाऱ्या आलेख

संदर्भ स्रोत :-

1. तालुका कृषि अधिकारी कार्यालय मंठा जिल्हा जालना यांच्या महा-डीबीटी योजना निहाय खर्चाचा तपशील.
2. तालुका कृषि अधिकारी कार्यालय मंठा येथील महा – डीबीटी पोर्टलचा योजना निहाय वार्षिक खर्चाचा अहवालाचा आलेख.

कृषि विभागामार्फत महा-डीबीटी पोर्टलद्वारे राबविण्यात आलेल्या विविध योजनेमार्फत मंठा तालुक्यातील शेतकऱ्यांना केलेल्या अर्थसहाय्य विश्लेषण पुढीलप्रमाणे.

1. **एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान (MIDH) :-** सदर लेखा शिर्षाखाली फळबाग लागवड, कांदाचाळ इ. बाबीसाठी सन २०२० ते २०२३ या तीन वर्षांचा कालावधीमध्ये ३६ लाभार्थीची निवड करण्यात आलेली होती. व त्यांना ३१८९४४१ ऐवढी रक्कम अर्थसहाय्य म्हणून PFMS या प्रणाली द्वारे वितरीत करण्यात आलेली आहे. मंठा तालुक्यातील एकुण शेतकऱ्यांना तुलनेमधून ०.०९८ टक्के शेतकऱ्यांनी सदर योजनेचा लाभ घेतलेला आहे.
2. **कृषि सिंचन योजना :-** प्रधानमंत्री कृषि सिंचन योजना-प्रतीथंब अधिक पिक या योजनेमध्ये सूक्ष्मसिंचन, ठिबक सिंचन, शेततळे प्लास्टिक अस्तीकरण, पाईपपंपसेट इ. बाबीसाठी सन २०२० ते २०२३ या तीन वर्षांमध्ये २६७१ शेतकरी लाभार्थीची निवड करण्यात आलेली आहे. मंठा तालुक्यातील एकुण शेतकऱ्यांच्या तुलनेमध्ये ७.२६ टक्के शेतकऱ्यांनी सदर योजनेचा लाभ घेतलेला आहे.
3. **कृषि यांत्रिकरण उपभियान योजना :-** या योजनेमध्ये ट्रक्टर, पॉवर टिलर, स्वयंचलित यंत्रे व औजारे भाडे तत्वावर कृषि यंत्र व औजारे सेवा पुरवठा केंद्राची उभारणी इ. बाबीसाठी सन २०२०-२३ या तीन वर्षांमध्ये १०७ शेतकऱ्यांची निवड करण्यात आली होती आणि त्यांना ६७५०६२० रु ऐवढी रक्कम अर्थसहाय्य म्हणून वितरीत केली आहे. मंठा तालुक्यातील एकुण शेतकऱ्यांच्या तुलनेत ०.२९ टक्के शेतकऱ्यांनी सदर योजनेचा लाभ घेतलेला आहे.
4. **राज्य पुरस्कृत कृषि यांत्रिकरण योजना :-** या योजनेमध्ये ट्रक्टर, पॉवर टिलर, स्वयंचलित यंत्रे व औजारे भाडे तत्वावर कृषि यंत्र व औजारे सेवा पुरवठा केंद्राची उभारणी इ. बाबीसाठी सन २०२०-२३ या तीन वर्षांमध्ये ११९ ऐवढे शेतकऱ्यांची लाभधारक म्हणून निवड करण्यात आली होती. व त्यांना ८६७०७६० रु अर्थसहाय्य म्हणून अदा करण्यात आलेली आहे. तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या तुलनेत ०.५४ टक्के शेतकऱ्यांनी योजनेची लाभ घेतला आहे.
5. **राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान (NFSM):-** बियाणे वितरण, एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापन (सूक्ष्ममूलद्रव्ये), एकात्मिक कीड व्यवस्थापन (पिक संरक्षण औषधे व जैविक घटक, तणनाशके इ. बाबीसाठी अर्थसहाय्य केले जाते. सन २०२०-२३ या तीन वर्षांमध्ये ३१ शेतकऱ्यांना लाभार्थी म्हणून निवड करण्यात आली होती. त्यांना १०११८३० रु ऐवढी रक्कम अनुदान म्हणून अदा करण्यात आलेली आहे. मंठा तालुक्यातील एकुण शेतकऱ्यांच्या तुलनेमध्ये ०.०८ टक्के शेतकऱ्यांनी सदर योजनेचा लाभ घेतलेला आहे.
6. **राष्ट्रीय कृषि विकास योजना (RKVY):-** या योजनेमध्ये कांदाचाळ, यांत्रिकरण, शेततळे, अस्तीकरण इ. बाबीसाठी अर्थसहाय्य केले जाते सन २०२०-२३ पर्यंत २०७ ऐवढे शेतकरी लाभधारक म्हणून

निवडण्यात आलेले आहे व त्यांना १३१०२४२८ रु एवढा खर्च करण्यात आला आहे. मंठा तालुक्यातील एकुण शेतकऱ्यांचा तुलनेत ०.५६ टक्के शेतकऱ्यांनी सदर योजनेचा लाभ घेतला आहे.

सन २०२०-२१, २०२१-२२ व २०२२-२३ या तीन वर्षा मध्ये वरील योजनेमध्ये एकुण रु ६७६९३२२८ / - एवढे रक्कमेचा अर्थसहाय्य मंठा तालुक्यातील शेतकऱ्यांना महा-डीबीटी योजने मार्फत करण्यात आलेले आहे. एकुण तीन वर्षांमध्ये मंठा तालुक्यातील ३६७४२ शेतकऱ्यांच्या तुलनेत फक्त ३१७१ एवढ्याच शेतकऱ्यांनी सदर योजनेचा लाभ घेतलेला आहे सदर शेतकऱ्यांचे प्रमाण हे केवळ ८.६३ टक्के शेतकऱ्यांनी सदर योजनेमध्ये लाभ घेतलेला आहे.

निष्कर्ष :-

1. मंठा तालुक्यातील फळबागाचे पाहिजे तेवढ्या प्रमाणात विकसित झालेली नाही.
2. महा-डीबीटी पोर्टल वरील योजनेचा लाभ घेणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण खूप कमी आढळून आले.
3. मराठवाडा आर्थिकदुरस्थ्या मागासलेला असल्यामुळे पाहिजे तेवढा कृषि क्षेत्राचा विकास झालेला नाही.
4. मंठा तालुक्यातील उत्पादन कमी असल्यामुळे मुळ कारण म्हणजे आधुनिक शेती तंत्रज्ञानाचा प्रत्यक्ष प्रमाणात कमी वापर.
5. मंठा तालुक्यातील साक्षरतेचे प्रमाण कमी असल्यामुळे शेतकरी बांधवांना या योजनेचा लाभापासून वंचित राहावे लागत आहे.

शिफारशी

1. महा-डीबीटी पोर्टल या योजनेचा लाभ जास्तीत जास्त लाभार्थ्यांना मिळावा या साठी योजनेचा विस्तृत आराखडा मांडावा.
2. शेतकऱ्यांना अनुदान पद्धतीने जास्तीत जास्त अर्थसहाय्य विनाविलंब मिळावे.
3. गरीब शेतकरी जास्तीत जास्त योजनेत सहभागी व्हावेत म्हणून शासनाने प्रत्यत्न करावेत.
4. शेतकऱ्यांना पिक पद्धतीने बदल करण्याबाबत प्रोत्साहित करावे.
5. राबविल्या जाणाऱ्या योजना यांची अधिक प्रचार व प्रसिद्धी होणे गरजेचे आहे. जेणे करून शेतकऱ्यांना योजनेचा लाभ घेणे सोईचे होईल.
6. भूमिहीन शेतकऱ्यांना स्थैर्य प्राप्त होण्यासाठी अर्थसहाय्य बाबत योजना राबवावी.
7. महा-डीबीटी पोर्टलद्वारे योजना राबविताना असताना भ्रष्टाचार होऊ नये याबाबत योग्य ते धोरण राबविण्यात यावे

संदर्भ सूची :-

1. महाराष्ट्र शासन परिपत्रक क्र. संकीर्ण प्र.क्र.२२१/१४-अ दिनांक ०५ नोव्हेंबर २०२०.
2. <https://mahadbt.maharashtra.gov.in> संकेतस्थळ
3. Jalna.gov.in संकेतस्थळ.
4. Wikipediya /Mantha Taluka माहितीकोष.
5. तालुका कृषि अधिकारी मंठा जि. जालना यांचा महा-डीबीटी पोर्टलचा वर्ष निहाय, लाभार्थी संख्या निहाय योजना निहाय खर्चाचा तपशील.
6. जिल्हा सांख्यिकी अधिकारी जालना यांचा जिल्हा माहिती कोष सन २०११.

मराठी साहित्य व पर्यावरण यांचा परस्पर सहसंबंध

डॉ. रंजना ज्योतीराम महाजन

मराठी विभाग

सारांश :

मानव आणि निसर्ग यांचा जवळचा संबंध आलेला दिसून येतो. मनुष्य आपल्या भोवतीच्या पर्यावरणाशी असलेल्या संबंधाविषयीचे प्रश्न प्राचीन काळापासूनच विचारीत आलेला आहे. आपल्या निसर्गविषयक आकलनावर, पर्यावरणाच्या सांस्कृतिक रचितावर साहित्याचा निश्चितच प्रभाव झालेला आहे. मानव, तंत्रज्ञान व पर्यावरण यांचा पारस्परिक संबंध पर्यावरणाच्या एकूण व्यक्तिमत्त्वात प्रतिबिंबित होतो. मानवी ज्ञान जसे विकासाच्या मार्गावर वाटचाल करू शकते. तसेच त्यांचा वापर हा पर्यावरणाच्या निकोप आरोग्यासाठी करता येतो याचे भान आधुनिक मानवी समाजाने जोपासले पाहिजे. साहित्यातून भौगोलिक, प्राकृतिक व निसर्ग पर्यावरणाचे दर्शन घडत असते.

पारिभाषिक शब्द : आंतरक्रिया, तंत्रज्ञान, जीवसमाज, समायोजन, सांस्कृतिक पर्यावरण, प्राण्यांचे वस्तीस्थान, जीवसंहिता, परिसंस्था, परिस्थितिक आवरण,

प्रस्तावना :

मानव आणि पर्यावरण यांचा एक अन्योन्य संबंध आहे. आजच्या विज्ञान ,तंत्रज्ञान ,माहिती , संगणक व इंटरनेटच्या युगात देशा - देशांच्या सीमा पुसट होऊन जग फार जवळ आलेले आहे. साहित्य आणि पर्यावरण या दोन ज्ञान शाखेचा शोध घेतला तर आपल्या समोर काही निरीक्षणे येतात. मानव आणि निसर्ग यांच्यातील क्रिया प्रतिक्रियांचा प्रभाव साहित्यामध्ये उमटतांना दिसून येतो. निसर्गातील या बदलांना मानवच कारणीभूत असल्याने निसर्ग व पर्यावरणावर परिणाम होतो. त्यामुळे पर्यावरण समतोल राहतो अथवा विषमता निर्माण होते.

सतराव्या शतकात विशेषतः रेनी देकार्त यांच्या विचारांच्या प्रभावातून मनुष्य हा निसर्गाहून वेगळा आणि स्वतंत्र आहे. निसर्गाचे वस्तूकरण झाले, निसर्ग हा चैतन्याने सळसळणाऱ्या जिवंत गोष्टीऐवजी शोषण करण्यायोग्य वस्तू बनला. मानव हा निसर्गाच्या एक घटकच आहे. साहित्यातील निसर्गचित्रणाचे विश्लेषणाचे कार्य महत्त्वाचे आहे. निसर्गात भूप्रदेशाला विशेष महत्त्व दिले जाते. लेखक आणि स्थल, पात्रे आणि स्थल, यांच्यातील परस्पर संबंधाचा विचार केला जातो. भूप्रदेश म्हणजे दगड, माती, झाडे, झुडपे, नद्या, प्राणी, हवा, भूकंप, सुनामी आणि या सर्व विषयीची मानवी समज मराठी साहित्यातील पर्यावरण, ग्रामीण साहित्यातील पर्यावरण ,आदिवासी साहित्यातील पर्यावरण, लोकसाहित्यातील पर्यावरण, आधुनिक साहित्यातील पर्यावरण, इत्यादी साहित्यकृतीमधील पर्यावरणीय जाणीवांचा शोध घेतलेला आहे.

मराठीत निसर्गविषयक कविता पुष्कळच आहेत. बऱ्याच कवितांमध्ये निसर्गविषयक कल्पना व्यक्त झालेल्या आहेत. निसर्ग प्रतिमा, प्रतिकांची योजनाही बऱ्याच कवितांतून आढळते. वृक्ष, आकाशातील ग्रह ,उपग्रह ,नक्षत्र अशी विविध प्रकारची निसर्ग प्रतिमाने त्यांच्या प्रतिभेने निसर्गाच्या व्यापक क्षेत्रातून टिपून घेतलेली आहे. आपला आशय ह्या नैसर्गिक पर्यावरणाद्वारे प्रगट केला आहे.

मराठी शब्दबंधातील पर्यावरण या शब्दांच्या व्याख्येनुसार :

"सजीवांच्या नैसर्गिक परिसरास पर्यावरण असे म्हणतात." "वैज्ञानिक पारिभाषिक कोशानुसार पर्यावरण या संज्ञेस वनस्पती अथवा प्राणी ज्या नैसर्गिक परिसरात राहतात, जगतात, वाढतात तेथील हवा, जमीन, पाणी, इतर सजीव, पर्जन्यमान, उंची तापमान इत्यादीचा समावेश होतो त्यास पर्यावरण असे म्हणतात."

"पर्यावरण म्हणजे शिलावरण, जलावरण, जीवावरण व वातावरण या मुख्य भूवैज्ञानिक घटकातील सतत चालू असणाऱ्या प्रक्रिया व आंतरक्रिया यांचा परिणाम होय."

प्राचीन साहित्यापासून ते आधुनिक साहित्यापर्यंत मराठी साहित्यात पर्यावरणीय जाणीवा प्रगट झालेल्या आहेत. प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ प्रा. बर्नार्ड नोबेल यांच्या मते "पर्यावरणशास्त्र म्हणजे विविध परिसंस्था प्रणालीच्या परस्पर संबंधाचे संतुलन तत्वाचे शास्त्रीय अध्ययन होय. पर्यावरणातील नैसर्गिक व सांस्कृतिक घटकाचा मानवी जीवनावर जीवन पद्धतीवर होणाऱ्या प्रभावांचा पद्धतशीर व शास्त्रीय दृष्टिकोनातून केलेला अभ्यास म्हणजे पर्यावरणशास्त्र होय."

मराठी साहित्यातील पर्यावरणीय संवेदन शोधत असताना अशाप्रकारे निसर्ग परिसंस्था म्हणजे हवा, पाणी, मृदा, प्राणी, पक्षी, खनिजे, वनस्पती, पाने, फुले, पर्वत, नद्या, समुद्र, जलचर, भूकंप, त्सुनामी, अवर्षण, शेती, शेतकरी ग्रामसंस्कृती इत्यादी पर्यावरणातील घटकांचे साहित्यात पडणारे प्रतिबिंब मराठी साहित्यात शोधणे महत्त्वाचे आहे.

संत तुकाराम महाराज :

तुकाराम महाराजांनी आपल्या अभंगगाथेत निसर्ग प्रतिमांची पाखरण करून पर्यावरण संवर्धनाचा मोलाचा संदेश दिला आहे. निसर्ग नियमांचे काटेकोर पालन करून आपले जगणे निर्भळ, प्रदूषणरहित राहावे, तसेच शुद्ध हेच वातावरण असणे ही आपली मूलभूत गरज आहे. संतानी निसर्ग नियमांचे पालन करून त्यांना आपलेसे करून घेतले आहे. संत तुकारामनी वृक्षवेलींना आपले सगेसोयरे मानले आहे .

"वृक्षवल्ली आमहा सोयरी वनचरे ।

पक्षीही सुस्वरे आळविती ॥

तेणें सुखे रुचे एकांताचा वास ।

नाही गुणदोष अंगा येते ॥

आकाश मंडप पृथ्वी आसन ।

रमे तेथे मन क्रीडा करी ॥

कथा कमंडलू देह उपचारा ।

जाणवितो वारा अवसरू ॥

हरीकथा भोजन परवडी विस्तार ।

करोनि प्रकार सेवू रुचि ॥

तुका म्हणे होय मनाशी संवाद ।

आपुलाची वाद आपणासी ॥

मोकळ्या नैसर्गिक वातावरणात रमणे हे निसर्ग मित्रांचे आणि दृढ भक्तीचे लक्षण मानले जाते. पर्यावरणाबाबतच्या अभियानातील संत तुकारामांचे योगदान अतिशय महत्त्वाचे आहे. शेती, पाणी, वृक्षवेली

याबाबत मांडलेले विचार निसर्ग तत्वांच्या मूळ गाभ्याला स्पर्श करणारे आहेत . त्यातूनच पर्यावरण याची जाणीव झालेली आहे.

निसर्गप्रेमी कवी ना.धो.महानोर " रानातल्या कविता " या कवितेतील निसर्गविषयक ओळी पहा.

"हिरव्या पानांत पानांत काही चावळ चालते
भर ज्वानीतली ज्वार अंग मोडीत बोलते
शेत गव्हाचे पिवळे जरा नशेत झुलते
आणि साळीचे उगाच अंग शहारून येते
पोटऱ्यातल्या गव्हाचे हसू आंब्यांत दाटते
केळ कातीव रुपाची छाया पाण्यात शोधते
हिरव्या पानांत पानांत काही चावळ चालते
कशी बोलता बोलता अवेळीच सांज होते".

अशा काळात ज्वारी, बाजरी, कापूस, चवळी, तूर यासारख्या पिकामध्ये मोसंबी, केळी, डाळिंब, इतर वनश्री एकजीव झालेले घनदाट झाडीत नदीनाल्यांना एकरूप होऊन शेतात पेरतांना झाडा - पिकांशी बोलतांना, पाखरांशी मैत्री करतांना कवी म्हणतो. निसर्गाला स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व आहे. त्याकडे मानवी नजरेतून बघता येतो. निसर्गाच्या हिरव्या गर्दीत बहकून जाणारा कवी महानोरांना रानातल्या कवितेतील निसर्ग हा तारुण्याने, मुसमुसलेला, तजलेला आहे. जेव्हा तो प्रतिमा रूप घेऊन येतो आणि त्यात शृंगार भावना व्यक्त न झाल्या तरच नवल असे शृंगारचे सुचक क्षण महानोरांच्या कवितेतून आपल्याला दिसून येतात.निसर्गाच्या बहरलेपणाच्या कविता शृंगारले पणाच्या कविता निसर्गाच्या व शेतकऱ्यांच्या ऋणानुबंधातून नाते जपणारी कविता आहे. यामधूनच महानोरांच्या कवितेत शेतकरी निसर्ग हा एकरूप झालेला असतो आणि निसर्गाच्या सानिध्यातच शेतकरी आपले ऋणानुबंध कशाप्रकारे रेखाटतो यांचे चित्रण ह्या रानातल्या कवितेतून कवी निसर्गाशी एकरूप होऊन बोलतांना दिसून येतो.

रजनी परुळेकर यांच्या "नाद" या कवितेतील निसर्ग विषयक ओळी पहा.

"जंगलात झाड तोडले जात असताना
काडकन आवाज येतो
फांदी तुटून पडताना
त्यावेळी दोन विलग झालेले भाग
काय बोलत असतील ?
आतल्या आत विव्हळत असतील ?

मराठी कवितेत निसर्ग म्हणजे झाडे, फुले, पाणी, निर्झर नदी, समुद्र, माती, पक्षी, फुलपाखरे असे समीकरण आढळते. शिवारात आणि रानात वेगवेगळे प्राणी, पशु, पक्षी, कीटक असतात. काटेरी राने असतात. हिंस्त्र म्हटली जाणारी स्वापदे असतात. निसर्गात मातीशिवाय दगडधोंडेही असतात. घोडा, गाय, बैल अशासारखे पाळीव प्राणीही आपल्या भावना कवितांतून व्यक्त होतांना दिसून येतात. कोकीळ, पोपट, मैना, कावळा, चिमणी, मोर हे पक्षी येतात. रूपके, प्रतीके म्हणून झाडे, पाखरे, प्राणी येतात. तर मानवी भावना अधोरेखित करण्यासाठी निसर्गातील जीवसृष्टीचा अवलंब केला जातो. निसर्गाचे आंतरिक व बाह्यचित्रण 'नाद' या कवितेतून रजनी परुळेकर यांनी अत्यंत मार्मिकपणे रेखाटले आहे.

दुर्गा भागवत : यांच्या "ऋतुचक्र " या ललित लेखनातील निसर्गविषयक ओळी पहा.

निसर्गाच्या विविध ऋतूत बदलणाऱ्या रूपाचे वर्णन केले आहे. प्रत्येक ऋतूमध्ये निसर्गात घडणारे बारीक सारीक बदल अतिशय समर्पक उपमा देऊन निसर्गाचे सुंदर वर्णन केले आहे.

जैसे ऋतुपतीचे द्वार । वनश्री निरंतर

वोळगे फळभार लावण्येसी ॥

ऋतुपतीच्या द्वारी वनश्रीचे म्हणजे नवपल्लवांनी गर्द झाकलेल्या फुलांनी डवरून गेलेल्या वृक्षवेलीचे दर्शन, हे दर्शन फाल्गुनातच घडत असते. फुलांतून, फळांतून, मधुररस वाहत असतो. माधुर्यची प्रचीती मनामनाला होत असते. पानाफुलांची शोभा उत्कटतेने प्रगट होत असते. पक्ष्यांचे रत्युत्सुक कंठ स्वच्छंद गाणी गात असतात. संयमाची बतावणी निसर्ग झुगारून देतो आहे. उन्मत प्रेमाची उकळी जीवजंतूच्याही अंगातून फुटते. नटूनथटून दुसऱ्याला आकर्षित करायचे आणि परस्परांच्या सहकारातून स्वतःचे चिमुकले, क्षुद्र जीवनही विश्वाच्या भव्य नियतीत एकरूप होऊन प्रकृतीचे तंत्र सारी सजीव सृष्टी कशी मुक्त हस्ताने वापरीत आहे. ऋतुराज वसंताचे स्पंदन पावणारे हृदय आहे. चैत्र, वसंत महिन्यांत परागांवर वसंत खरोखर लोळत असतो. निसर्गाच्या चित्रलिपीचे रहस्य उलगडणाऱ्या लेखिका म्हणजेच दुर्गा भागवत यांचे नाव समोर येत.

निष्कर्ष :

1. भौगोलिक व सामाजिकदृष्ट्या साहित्यातील विविध पैलूंचे विवेचन केले जाते.
2. मराठी कवितामधून निसर्गाचा व त्यातील प्रतिमा, प्रतिकांचा वापर खूप मोठ्या प्रमाणावर झाला आहे
3. वर्ग, वंश, जात, लिंगभाव, धर्म यानुसार बदलत्या निसर्ग चित्रणाचा व निसर्ग प्रतिमांचा वापर केला आहे.
4. निसर्ग व स्त्री यांचा जवळचा सहसंबंध आहे. व त्याचा विचार पर्यावरणीय स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून केला जातो.
5. मानव आणि निसर्ग यांचा जवळचा संबंध असलेल दिसतो.
6. संस्कृती व पर्यावरण यांचाही जवळचा संबंध आहे. मराठी कवितेतून निसर्ग व संस्कृतीचे चित्रण झालेले आहे.
7. बदलत्या पर्यावरणीय समस्यांचे चित्रणही मराठी कवितेतून मोठ्या प्रमाणावर झाले असल्याचे दिसून येते .
8. मानवनिर्मित विषमतावादी पर्यावरणाचे वाटप व त्यांच्या शोषणांचे चित्रण मराठी साहित्यातून दिसून येते.
9. नैसर्गिक पर्यावरणाच वैशिष्ट्यपूर्ण संवेदन निर्माण करणाऱ्या कवीला निसर्गकवी म्हटल्या जाते.
10. नैसर्गिक पर्यावरणाशी आमचे नाते जैविक गरजा भागविण्यासाठी असतात.

संदर्भ ग्रंथ :

१. पर्यावरणीय प्रबोधन आणि साहित्य , १९९६
२. ना. धो. महानोर, रानातल्या कविता - पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पहिली आवृत्ती १९६७
३. ग्रेस, संध्याकाळच्या कविता, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९७२
४. प्रा. शिल्पा कुलकर्णी, पर्यावरण व समाज

“मराठवाड्यातील ज्योतिर्लिंग”

प्रा. डॉ. संजय भाऊराव गिरे

इतिहास विभाग प्रमुख, वसंतराव नाईक महाविद्यालय, वसरणी नांदेड

प्रस्तावना :

भारतात मंदिर बांधकामाचा प्रारंभ प्राचीन काळात झाला संपूर्ण भारतात शंकराची 12 महत्त्वाची मंदिरे आहेत त्यांना आपण ज्योतिर्लिंग म्हणतो भारतातील 12 ज्योतिर्लिंग मंदिरांपैकी 5 ज्योतिर्लिंग मंदिरे हे महाराष्ट्रात आहे त्यापैकी 3 ज्योतिर्लिंग मंदिरे मराठवाड्यात आहेत हे तीन ज्योतिर्लिंग मंदिर म्हणजेच परळी येथील वैजनाथ मंदिर, वेरूळ येथील घृष्णेश्वर मंदिर आणि औंढा येथील नागनाथ मंदिर हे आहेत. भारतीय कला आणि वास्तुकलेत मंदिर स्थापत्य, गुहा स्थापत्य आणि मूर्ती शिल्पाला महत्त्वाचे स्थान आहे. विशेषतः मौर्य काळापासून भारतात गुहा मंदिरे निर्माण करण्यात आली शिलालेखांमध्ये इ.स. पूर्व पहिल्या शतकापासून देवदेवतांचे उल्लेख आढळतात परंतु इ.स. चौथ्या शतकात प्रत्यक्ष मंदिर सापडते. भारतातील प्राचीन देवळांमध्ये महाराष्ट्रातील उस्मानाबाद जिल्ह्यातील तेर येथील त्रिविक्रम हे मंदिर होय. देवगिरीच्या यादव सम्राटांनी अनेक कलाकारांना आश्रय दिला. त्यामुळे मराठवाड्यात मोठ्या प्रमाणात यादव शैली मंदिराची निर्मिती झाली नंतरच्या काळात कल्याणीचे चालुक्य राजे हिंदू धर्माचे कडवे उपासक होते त्यांनी शिव आणि विष्णूचे अनेक मंदिरे बांधली संपूर्ण भारतात शंकर महादेवाची उपासना करणारे भक्त मोठ्या प्रमाणात आहेत अशाच मंदिरांपैकी मराठवाड्यातील तीन ज्योतिर्लिंगाची माहिती पुढील प्रमाणे

1) वैजनाथ मंदिर परळी :

परळी येथील वैजनाथ मंदिर हे 12 ज्योतिर्लिंगांपैकी 5 व्या क्रमांकाचे जागृत ज्योतिर्लिंग म्हणून प्रसिद्ध आहे. हे मंदिर महाराष्ट्रातील मराठवाडा विभागातील बीड जिल्ह्यातील परळी शहराच्या पश्चिमेला मेरु पर्वताच्या पायथ्याशी बसलेले आहे या शिव पिठाचे वैशिष्ट्य म्हणजे या ठिकाणी शंकराचा निवास हा सहकुटुंब आहे. परळी येथील मंदिर देवगिरीच्या यादवांच्या काळात त्यांचा प्रधान श्रीकरणाधिप हेमाद्री यांनी 12 व्या शतकात बांधले आहे असे म्हणतात. हे मंदिर संपूर्ण चिरेबंदी असून प्रचंड भव्य स्वरूपाचे आहे मंदिराच्या परिसरात लांबलचक असलेल्या पायऱ्या व भव्य प्रवेशद्वार भक्तांचे लक्ष वेधून घेतात मंदिराचा गाभारा व सभा मंडप हे एकाच पातळीवर असल्यामुळे सभामंडपातून ज्योतिर्लिंगाचे दर्शन होऊ शकते . हेमाडपंथी मंदिर असून या मंदिरास ऐतिहासिक सांस्कृतिक व धार्मिक वारसा लाभलेला आहे.

वास्तूचर्चेचा उत्तम नमुना म्हणून या मंदिराकडे बघितले जाते मंदिराच्या दगडी शिखरावर विविध देवतांच्या मूर्ती आहेत. मुख्य मंदिराला पाच दरवाजे आहेत पूर्वेकडील दरवाजा महाद्वार म्हणून ओळखला जातो दगडी कोरीव कामामुळे मंदिर अत्यंत आकर्षित दिसते चैत्र पौर्णिमा व अश्विन पौर्णिमा या दोन दिवशी सूर्याची पहिले किरणे भव्य प्रवेशद्वारातून वैजनाथच्या पिंडीवर पडतात या मंदिरात सागवानी लाकडाचा बिन खांबी सभा मंडप आहे याच मंदिर परिसरात तीन मोठे कुंड आहेत. जुन्या धार्मिक ग्रंथांमध्ये क्रांतीपुरी, वैजयंतीशेत्र, जयंतीशेत्र, प्रभाकरशेत्र व परीमल्लो ही परळी वैजनाथाची जुनी प्राचीन नावे आहेत. शालिवाहन शक 1699 मध्ये इंदोरचे राजे मल्हारराव होरकळ यांच्या सुनबाई खंडेराव होळकर यांच्या पत्नी अहिल्याबाई होळकर यांनी या मंदिराचा जिर्णोद्धार केला त्यासंबंधीचा शिलालेख मंदिराच्या मुख्य गाभाऱ्यातील शिलालेखात दिसून येतो.

2) घृष्णेश्वर मंदिर वेरूळ:

घृष्णेश्वर मंदिर हे शंकराचे प्राचीन मंदिर असून ते 12 व्या ज्योतिर्लिंग मंदिरा पैकी एक प्रसिद्ध जागृत मंदिर म्हणून ओळखले जाते. औरंगाबाद जिल्ह्यातील दौलताबाद पासून सुमारे 11 किमी अंतरावर आणि वेरूळ लेण्याच्या अगदी जवळ हे मंदिर आहे. शिवपुराण, स्कंदपुराण, रामायण, महाभारत या ग्रंथात सदरील ठिकाणांचे उल्लेख मिळतात. वेरूळ येथील येलगंगा नदीजवळ हे मंदिर असून हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजी राजे भोसले यांचे आजोबा आणि स्वराज्य संकल्पक शहाजीराजे भोसले यांचे वडील मालोजीराजे भोसले यांनी या मंदिराचा प्रथमतः 16 व्या शतकात जिर्णोद्धार केला. सध्याचे अस्तित्वात असलेले मंदिर इ.स. 1730 मध्ये मल्हारराव होळकर यांच्या पत्नी गौतमीबाईने बांधलेले असून नंतर शिवभक्त असलेल्या पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकरांनी या मंदिराचा जिर्णोद्धार केला. या मंदिराला 27 सप्टेंबर 1960 रोजी राष्ट्रीय संरक्षित स्मारक म्हणून घोषित करण्यात आले घृष्णेश्वर येथील ज्योतिर्लिंग मंदिरात पारंपारिक दक्षिण भारतीय वास्तू पाहता येतात. मंदिर परिसरात अंतर्गत कक्ष आणि गर्भग्रह आहे ही रचना लाल रंगाच्या दगडाने बांधले आहे याचे बांधकाम 44400 चौरस फूट क्षेत्रावर पसरलेले आहे मंदिर परिसरामध्ये पाच स्तरीय उंच शिखर आणि अनेक खांब आहेत जे पैराणिक गुंतागुंतीच्या कोरीव कामाच्या स्वरूपात बांधलेले आहेत. मंदिराच्या आवारात बांधलेल्या लाल दगडी भिंती मुख्यता भगवान शिव आणि भगवान विष्णू यांचे दहा अवतार दर्शवितात गर्भग्रहात पूर्वेकडे शिवलिंग असून तेथे नंदिश्वराची मूर्तीही दिसते महाशिवरात्रीच्या काळात येथे मोठी यात्रा भरते देशभरातून लाखो शिवभक्त येथे दर्शन घेण्यासाठी येतात

3) औंढा नागनाथ मंदिर :

12 ज्योतिर्लिंगापैकी एक असलेले औंढा नागनाथ हे हिंगोली जिल्ह्यातील पवित्र तीर्थक्षेत्र होय हे पवित्र तीर्थक्षेत्र बालाघाट पर्वत रंगाच्या कुशीत बसलेले आहे मराठवाड्यातील तीन ज्योतिर्लिंगापैकी औंढा नागनाथ हे एक आद्य ज्योतिर्लिंग होय औंढ्याच्या परिसर हा दारूकावन या नावाने प्रसिद्ध होता कारण दारूका नावाच्या राक्षसाने येथील ऋषीमुनींना फार त्रास दिला होता. तेव्हा भगवान शंकराने दारूका राक्षसाचा वध करून या ठिकाणी लिंग रूपाने त्यांनी वास्तव्य केले अशी आख्यायिका आहे. या मंदिराच्या शिल्पकलेची वेरूळ व अजिंठा येथील शिल्पकलेची तुलना करून काही इतिहास संशोधकांनी या मंदिराच्या उत्पत्तीचा संबंध वाकाटक आणि राष्ट्रकूट घराण्याशी व त्या कालखंडाशी जोडला परंतु चिकित्सक दृष्टीने याचे अवलोकन केल्यास या मंदिराचे पूर्ण शिल्पकाम हेमाडपंथी असल्याचे जाणवते हेमाडपंथी कालखंड सर्वसाधारण 11 ते 12 वे शतक असा मानला जातो त्यामुळे या कालखंडातच या मंदिराचे निर्माण कार्य झाले असावे असे वाटते .1924 मध्ये कनकेश्वरी देवीजवळ सापडलेल्या शिलालेखातून यादव राजा रामदेवराय यांनी मंदिरास मदत केल्याचा भक्कम पुरावा सापडतो त्यामुळे इ.स. 12 व्या शतकात या मंदिराचे बांधकाम झाले असावे असे निश्चित कळते.

औंढा नागनाथ येथील मंदिरावरील शिल्पकलेचे एकूण सहा टप्पे आपणास पहावयास मिळतात. पहिल्या टप्प्यात उंच चौथऱ्यावर हत्तीचे एकूण 556 चित्रे असून त्यातील 457 भग्न चित्रे आहेत दुसऱ्या टप्प्यात हत्तीच्या वरच्या भागात घोड्यांची चित्रे आहेत त्यावर शस्त्रधारी स्वार आहेत त्यात 904 चित्र आहेत. भग्न चित्रे 812 आहेत तिसऱ्या भागात कुस्ती खेळणाऱ्या मल्लांची 34 चित्रे प्रणय किडीचे चित्रे, राणी असलेली सेना व सारथी यांचे चित्र, भक्तांची चित्रे अशी एकूण 1036 चित्रे आहेत. त्यात भग्न चित्रे 153 आहेत चौथ्या भागात स्त्रीदेवतांचे चित्रे, पाचव्या टप्प्यात शंकर विष्णू, गणपती, नरेश्वर, पुरुष आणि स्त्रीदेवतांची शिल्प आहेत. त्यांची एकूण संख्या 167 आहे. यात भग्नचित्रे आढळत नाहीत. सगळ्या

टप्प्यात 88 शिल्पचित्रे असून त्यात स्त्रीदेवता, पुरुषदेवता, शंकरपार्वती, लक्ष्मी, श्रीकृष्ण, नटराज, अर्धनारी इत्यादींचा समावेश आहे.

मंदिराच्या भोवती 20 फूट तट आहे त्याला 4 प्रवेशद्वार आहेत. या मंदिराच्या आवारासह लांबी 289 गुणिले 190 फूट एवढी आहे मुख्य मंदिर 126 बाय 118 फूट इतके आहे. मंदिराच्या आतील भागात वर्तुळाकार मंडप 8 खांबांनी तोलून धरला आहे त्याचे छत घुमटाकार असून अष्टकोनी दलात कलाकसुरीचे आहे. येथील मंदिराच्या गर्भग्रहात सुंदर शिवलिंग भूमिगत पद्धतीने ठेवण्यात आलेले आहे. परधर्मीयांच्या हल्ल्यापासून मंदिराच्या मूर्तीला इजा पोहचू नये किंवा संभाव्य आक्रमणापासून मूर्ती सुरक्षित राहावी म्हणून ही खबरदारी घेतली असावी.

मंदिराच्या प्रवेशद्वाराजवळ उंच पायऱ्याच्या दोन्ही बाजूस अनुक्रमे एक हत्ती व दोन घोडे आहेत. हत्तीवर माणूस व अंबारीतून एक योद्धा व घोड्यावर शस्त्रयोद्धा आहे. नागनाथाचे हे मंदिर शिल्प कौशल्याने नटलेले आहेत हे मंदिर द्वादश कोनी उत्तर या कंगोऱ्यावरील चौथऱ्यावर हेमाडपंथी पद्धतीने बांधलेले आहेत. येथील मंदिरावर अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण शिल्पचित्रे असून त्यात शंकर-पार्वती बसलेल्या कैलास पर्वतास रावण हलविण्याचा प्रयत्न करणारे शिल्प तसेच विष्णू ने दशावतार धारण केलेले शिल्प, अर्धनारी नटेश्वराचे तांडव, नृत्य करणाऱ्या नटराजाची शिल्प, तसेच एका शिल्पा एका व्यक्तीस तीन तोंडे व चार पाय यातील कोणतीही एक बाजू झाकली तर एका व्यक्तीची पूर्ण कृती बनते तसेच या मंदिराच्या तिन्ही बाजूने 5.5 फूट लांब व आठ फूट रुंदीची एक आकर्षक ध्यानस्थ योग्याची मूर्ती भव्य स्वरूपात दर्शनी पडते. मंदिराच्या भूगर्भात प्रवेश केल्यानंतर आपल्याला महादेवाची पिंड दिसते हि पिंड महादेव आणि श्रीविष्णू देवाची असल्याचे मानले जाते त्यामुळे नागनाथाला हरिहर या नावानेही ओळखले जाते तेथील पिंडीला दुर्वा, बेल, फुले वाहिली जातात.

सारांश:

जगाच्या उद्धारासाठी भारत भूमीत शिवलिंग अवतरले वायूच्या संघर्षाने ज्योतिर्मय स्वरूपाचे 12 भाग होऊन ते इतस्थाह विखुरले असा 12 ज्योतिर्लिंगाच्या उत्पत्ती सिद्धांत सांगितला जातो. प्रसिद्ध असलेल्या 12 ज्योतिर्लिंगापैकी 3 ज्योतिर्लिंग हे मराठवाड्यात असल्याने मराठवाड्याला धार्मिक, सांस्कृतिक व ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त झाले. मराठवाड्यातील औंढा नागनाथ, परळी वैजनाथ व वेरूळ येथील ज्योतिर्लिंग जगप्रसिद्ध आहेत येथील मंदिराचे स्थापत्य हेमाडपंथी स्वरूपाचे आहेत तसेच मंदिरावर विविध प्रकारचे वेगवेगळे शिल्प साकारलेले आहेत त्यामुळे मंदिराचे सौंदर्य अधिकच खुलून दिसते. तीन ही ज्योतिर्लिंग शिवभक्ताचे श्रद्धास्थान आहेत खऱ्या अर्थाने या तीन ज्योतिर्लिंगामुळे मराठवाड्याचे धार्मिक पर्यटन मोठ्या प्रमाणात वाढले. धार्मिक पर्यटनाच्या माध्यमातून अनेकांना रोजगार सुद्धा उपलब्ध झाला.

संदर्भसूची :

1. डॉ. सोमनाथ रोडे, मराठवाड्याचा इतिहास ,विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद ,जून 2011
2. डॉ. अनिल कठारे डॉ.विजया साखरे. मंदिरे आणि मूर्ती शिल्प, अल्फा पब्लिकेशन्स नांदेड,डिसेंबर 2008.
3. प्रा. गजानन पाटील, डॉ. अशोक साबणे, डॉ. अनिल कठारे, प्राचीन शिव आणि जैन मंदिरे, पुनम प्रकाशन, कंधार ,एप्रिल 2012
4. डॉ. साखरे विजया व डॉ. कठारे अनिल, भारतीय कला आणि वास्तुकला, कल्पना प्रकाशन, नांदेड 2006.
5. www.widipediya.org

माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांचे शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादन यांच्या सहसंबंधाचा अभ्यास

प्रा. डॉ. गोकुल शामराव डामरे

स्व. उत्तमराव देशमुख अध्यापक महाविद्यालय, शेगांव

सारांश

विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक संपादन हे वर्गातील साचेबंद अभ्यासाद्वारे होत नाही. त्याकरीता वर्गातील शिक्षणाबरोबरच त्यांच्या गुणवत्तेतील वाढीकरीता त्यांना विविध साधनांचा वापर करून विविध उपक्रमांची आवश्यकता असते. त्यातून विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादनाचा विकास होण्यास मदत होते.

आजच्या जगात गतिमान जीवनात आणि भविष्यात होऊ घातलेल्या सर्व समस्यांना तोंड देऊ शकेल असे प्रशिक्षण आजच्या विद्यार्थ्यांना देणे आवश्यक आहे. म्हणून त्या विविध गुणांची निर्मिती करणे, त्यांच्यामध्ये असलेल्या सुप्त गुणांचा विकास करणे, काही मुलभूत कौशल्ये, काही सोपी तंत्रे, विशिष्ट आवड, अभिरुची आयोजन, नियोजनाचे कौशल्य निर्माण करणे शिक्षकाचे कर्तव्य म्हणता येईल. त्यासाठी अभ्यासक्रमांमध्ये विविध साधने बक्षिसे, शाबासकी अशाप्रकारे उपक्रम आपण विद्यार्थ्यांना देऊन त्यांच्या शैक्षणिक संपादनतेवर प्रभाव पाडू शकतो. विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादनाचा विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टिने जी अनेक प्रकारची उद्दिष्टे आहेत त्यातील बरीचशी उद्दिष्टे वर्ग अध्यापन पध्दतीतून साध्य होवू शकत नाहीत. म्हणून पाठ पध्दतीचा ठराविक साचा सोडून विविध विविध घटकांचा अभ्यास करावा लागतो.

शालेय जीवन

शालेय जीवन हा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादनावर परिणाम करणारा मोठा घटक आहे. शालेय जीवन म्हणजे विद्यार्थी व शाळेशी संबंधीत घटक होय. यामध्ये अभ्यासक्रम त्याचे मित्र, शालेय वातावरण, वर्ग शिक्षक, मुख्याध्यापक, शाळेतील भौतिक सोयी सुविधा या सर्व घटकांचा समावेश शालेय जीवनामध्ये येतो व या बाबी विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादनावर प्रभाव पाडत असतात. शालेय जीवनातील घटकामुळेच विद्यार्थ्यांचा शाळेतील उत्साह टिकून राहतो किंवा त्याला शालेय जीवनात अडचणी येतांना दिसतात.

शालेय जीवनाशी संबंधीत घटक

अ. शिक्षकाचे व्यक्तीमत्व:

आ. शाळेतील सामाजिक, भावनिक वातावरण :

इ. शिक्षण साधनांची उपलब्धता:

ई. शिक्षणाशी संबंधित वातावरण:

उ. शालेय संघटन व प्रशासन :

ऊ. अध्यापन व अध्ययन प्रक्रिया :

आशयाशी संबंधीत घटक:

ते घटक पुढीलप्रमाणे आहेत.

।. विषयसामग्रीचे स्वरूप :

II.विषयाचा हेतू:

III.दृक-श्राव्य साधने :

IV.अध्ययनविषयाची अर्थपूर्णता:

शैक्षणिक संपादन-

शैक्षणिक संपादनात विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेची चाचपणी केली जाते. तो विद्यार्थ्यांमधील अपेक्षित वर्तन बदल असतो. सदर बदल हा गुणात वा भाषेत वर्णन केलेली बाब असते. शैक्षणिक संपादनात आशय प्रभुत्वाबद्दल बदलाबरोबरच भावनिक बदल, जीवनकौशल्यावरील बदल इ. बाबी विचारात घेतल्या जातात. विद्यार्थी, शिक्षक, पालक, समाज, साहित्य, सरकारी धोरणे आणि यंत्रणा अशा कारक घटकांचा हेतुपूर्ण वा सहज घडणा-या परस्पर आंतरक्रियांचा परिणाम म्हणजे शैक्षणिक संपादन होय. शैक्षणिक संपादनासाठी विद्यार्थ्यांचे अध्ययन घडणे महत्वाचे असते.

आजच्या युगात सगळ्याच क्षेत्रात तीव्र स्पर्धा आहे. परिक्षेत चांगले गुण मिळविणे हे फारच महत्वाचे झालेले आहे. त्यानुसारच शिक्षणाची आणि आयुष्याची दिशा ठरते. म्हणूनच अभ्यास करणे अतिशय महत्वाचे झालेले आहे. यासाठी प्रथम विद्यार्थ्यांला अभ्यासात रस असणे अत्यंत महत्वाचे आणि जरूरीचे आहे. विद्यार्थ्यांनी नेहमी मनात एक सकारात्मक आशावादी वृत्ती जोपासावी व त्याला अभ्यासात कितपत यश हवे आहे याची स्पष्ट कल्पना प्रथम त्यांच्या मनात ठाम असावी लागते. अभ्यासाचे वर्णन करतांना, अभ्यास हा आनंद निर्मातीसाठी असतो तो अलंकाराप्रमाणे असतो.आणि तो कर्तबगारीला पोषक ठरतो त्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादन विकासासाठी आजच्या युगात विद्यार्थ्यांना योग्य शालेय वातावरण आवश्यक घटक बनला आहे.राष्ट्रीय उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या दृष्टिकोनातून शैक्षणिक परिवर्तनाचे खरे सुत्रधार शिक्षकच असल्यामुळे यांचे या कार्यातील स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे.

इंग्रज लेखक बेकन याचे एक फार मार्मीक वचन आहे. ते म्हणतात कारागीर अभ्यासाचा तिरस्कार करतात. सर्वसाधारण लोक त्याचे कौतुक करतात आणि विद्वान लोक त्याचा प्रत्यक्ष उपयोग करतात.विशिष्ट विषयांचे केवळ पाठांतर वा पुनरावृत्ती करून सर्व विद्यार्थी राष्ट्रीय प्रज्ञाशोध (NTS) परीक्षेत शिष्यवृत्ती का पटकावू शकत नाहीत, याचे कारण बेकनच्या वरील वचनात शोधता येईल. आपल्या सखोल अभ्यासाचा उपयोग चाकोरी बाहेरील बौद्धिक क्षेत्रात करण्याचा प्रसंग जेव्हा येतो तेव्हा केवळ पाठांतर वा पुनरावृत्ती यावरच आपल्या अभ्यासाची उभारणी विद्यार्थी फारसे यश मिळवू शकत नाहीत असे दिसून येते. आशय आत्मसात न करता केवळ पाठांतर करून भाषणे करणा-या व पारितोषिके मिळवणारे विद्यार्थी पुढे स्वतःच्या हिंमतीवर भाषणे देत नाही असा अनुभव आहे.

अभ्यासाची योग्य पध्दत अवलंबविली तर प्रत्येक विद्यार्थी चांगल्या गुणांनी यशस्वी होवू शकतो. नियमित अभ्यास करणे. परिक्षेची चांगली पुर्वतयारी करणे, योग्य प्रकारे उत्तरे लिहणे अशा किमान आवश्यक गोष्टीही काही विद्यार्थी करीत नाही. त्यामुळे साहजिकच त्यांना कमी गुण मिळतात किंवा ते नापास होतात. परीक्षेच्या अपयशानंतर राग, निराशा, खिन्नता, दुःख, वौफल्य या नकारात्मक भावना उदभवतात. काही वेळा ह्या भावना फारच तीव्र असतात. अभ्यासाविषयी नकारात्मक दृष्टीकोन, पुढच्या परिक्षेविषयी अतिचिंता किंवा अनास्था किंवा परीक्षेत गैरमार्गाचा वापर करण्याची इच्छा वा वृत्ती निर्माण होऊ शकते. सोप्या-साध्या गोष्टी अवघड वाटायला लागतात. आत्मविश्वास कमी होतो. अपराधीपणाची, न्युनगंडाची भावना वाढायला

लागते. विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्वास्थ्य धोक्यात येते. खरे तर आपल्या भागामधील शालेय आणि पदवी परीक्षेपर्यंतची सर्वसाधारण शिक्षण आणि परीक्षा पध्दती अशी आहे की, ठराविक दिशेने प्रयत्न केले तर यश मिळविणे अवघड नाही. परीक्षेत यश मिळविण्यासाठी अपयश आणि अपयशाने नकारात्मक परिणाम टाळण्यासाठी अभ्यास नेमका कशाप्रकारे करावा, परीक्षेला कसे समोर जावे, याबद्दल विद्यार्थ्यांना योग्य मार्गदर्शन योग्य शालेय वातावरण निर्माण केले पाहिजे. शाळांमध्ये गुरु शिष्याचे नाते पूर्वीप्रमाणे तितकेच प्रेमाचे मैत्रीचे राहिलेले दिसत नाही. सहकारी, शिक्षक, मुख्याध्यापक, कर्मचारी वर्ग बरेचदा स्वतःचा विचार करून स्वार्थोवृत्तीने कार्य करतांना आढळतात. त्यामध्ये शिक्षक हा अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. शालेय गुणवत्ता विकासामध्येही शिक्षकालाच केंद्रबिंदु मानल्या जाते. त्यामुळे शिक्षकच असा घटक आहे जो शाळेतील मुलांवर मूल्यांचे संस्कार करून मुलांचा, समाजाचा व पर्यायाने राष्ट्राचा विकास घडवून आणण्याचे कार्य करू शकतो. पण शिक्षकाने हे सर्व करण्याकरीता त्याचे व्यक्तिमत्त्व तितके प्रभावी हवे, त्यांच्यामध्ये बुद्धिमत्ता हवी आणि स्टर्न या मानसशास्त्रज्ञाने म्हटले आहे की, "परिस्थितीशी समायोजन साधण्याचे क्षमता म्हणजे बुद्धी होय. अभ्यासामध्ये सुध्दा सवयीचे एक महत्वाचे स्थान आहे. विद्यार्थ्यांना चांगल्या आणि वाईट अशा दोन्ही सवयी असू शकतात. वाईट वातावरणामुळे अभ्यासाचा बहुतेक वेळ वाया जातो. आणि तासन तास अभ्यास केला तरी त्याचा काही उपयोग होत नाही. त्यामुळे वाचलेले काही लक्षात राहत नाही आणि त्याचा परिक्षेत व्हायचा तोच परिणाम होतो.

याउलट हुशार विद्यार्थी सुरुवातीपासून स्वतःला चांगल्या सवयी लावून घेतात आणि त्यामुळे अभ्यास करतांना किंवा परीक्षेत त्यांचा वेळ निरर्थक धांदलीत वाया जात नसतो. मनाच्या एकाग्रतेमुळे वाचलेले सारे त्यांच्या लक्षात राहते आणि थोड्याशा वेळात ते अभ्यासात बरीच प्रगती करू शकतात त्यांचा परिणामकारकही असतो. म्हणून प्रत्येक विद्यार्थ्यांने प्रथम आपल्या सर्व सवयींचा एक आढावा घ्यावा. आणि त्यातील वाईट सवयी सगळ्या सोडून देऊन चांगल्या सवयी तेवढ्या लावून घ्याव्यात.

संशोधन निबंधाचे शीर्षक

माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांचे शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादन यांच्या सहसंबंधाचा अभ्यास.

संशोधन निबंधाचे उद्दिष्ट्ये

1. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या संदर्भात शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादन या संकल्पनेचे अध्ययन करणे.
2. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादनाचा प्रमाणित चाचण्याव्दारे आढावा घेणे.
3. विद्यार्थ्यांच्या शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादन यांच्या सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.

संशोधन निबंध परिकल्पना

1. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादन यामधील फरक सार्थक आहे.
2. विद्यार्थ्यांच्या शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादन यांच्यातील सहसंबंध धन स्वरूपाचा असतो.

संशोधन पध्दती निवड

प्रस्तुत संशोधनात सुगम यादृच्छिक पध्दतीने अमरावती विभागातील मराठी माध्यमाच्या माध्यमिक स्तरावरील 60 विद्यार्थी नमुना सुगम यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीचा अवलंब करून निवडण्यात आला.

संशोधन साधनांची निवड:-

प्रस्तुत संशोधनातही ज्ञान प्रबोधिनी संस्था, पुणे यांची शालेय जीवन प्रश्नावली व विद्यार्थी यांचे शैक्षणिक संपादन या साधनांचा उपयोग करण्यात आला.

सहसंबंध गुणक सांख्यिकीय विश्लेषण.

शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादनातील विद्यार्थ्यांच्या प्रतिसाद प्राप्तांकातील सहसंबंध गुणक दर्शविणारी सारणी

घटक	नमुना	सहसंबंध गुणक	सार्थकता
शालेय जीवन	60	0.95	धन सहसंबंध
शैक्षणिक संपादन	60		

विद्यार्थ्यांच्या संदर्भात शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादनातील विद्यार्थ्यांच्या चाचणीतील प्राप्तांकांचा सहसंबंध गुणक 0.95 इतका आहे. विद्यार्थ्यांच्या संदर्भात शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादनातील विद्यार्थ्यांच्या चाचणीतील प्राप्तांकांमध्ये धन सहसंबंध आढळून येतो.

निष्कर्ष व शिफारशी

1. शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादन संदर्भात विद्यार्थ्यांच्या चाचणीतील प्राप्तांकांमध्ये धन सहसंबंध आढळून येतो.
2. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या शालेय जीवन व शैक्षणिक संपादन यामधील फरक सार्थक आहे.
3. शाळेतील वातावरण हे सुध्दा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादन विकासावर परिणाम करतांना दिसते. शाळेतील वर्ग मित्र, शिक्षक, भौतिक सोयी सुविधा, आजुबाजुचे वातावरण या सर्व बाबी विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक संपादन घडवित असतात आणि या सर्व बाबींचा परिणाम विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादन विकासावर होतांना दिसून येते.
4. विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादन विकासासाठी योग्य घटकांचा अवलंब करून विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादन विकासात सकारात्मक वाढ होईल व विद्यार्थ्यांना येणा-या विविध शैक्षणिक समस्यावर मात करून योग्य भावी नागरिक घडवता येईल. त्यांच्यावरील अपेक्षांचे ओझे कमी करून त्यांना मानसिक ताण - तणावातून बाहेर काढता येईल तसेच तणावमुक्त व सकारात्मक शैक्षणिक वाटचालीसाठी त्यांना योग्य वातावरण निर्माण होईल.
5. आजचे युग धकाधकीचे, स्पर्धेचे, तंत्रज्ञानाचे आहे, ज्यामुळे समाजात मानवा-मानवामध्ये भावनेला, प्रेमाला, सहकार्याला थारा आहे. कित्येकांच्या मनात स्वार्थोवृत्ती, स्वतःची प्रगती, प्रतिष्ठा, मान, सन्मान, चारचौघांमध्ये, आपले नाव असावे, म्हणजे स्व विकासास जास्त भर दिला आहे. कोठारी आयोगामध्ये म्हटले आहे की, शाळा ही समाजाची प्रतिकृती आहे. त्यामुळे या समाजाचा प्रभाव शालेय वातावरणावर सुध्दा पडतांना दिसतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. जगताप ह. ना. (२००६) शैक्षणिकच प्रायोगिक मानसशास, पुणे, नूतन प्रकाशन.
2. भिंताडे वि. रा. (२००८), शैक्षणिक संशोधन पद्धती पुणे नूतन प्रकाशन.
3. राणे एस. एस. (२००२), 'मानसशास, जळगांव प्रशांत पब्लिकेशन.
4. वीरकर प्र. क्र. गंदे प्र. घ. सामंत द. गो. (१९६३), प्रायोगिक शैक्षणिक मानसशाखा पुणे ठोकळ प्रकाशन.

भारतातील औद्योगिक क्षेत्राचा विकास

संशोधक विद्यार्थी

मार्गदर्शक

विकास रामदास साबळे

डॉ. बाबू दिगांबर तोटरे

जे. ई. एस. महाविद्यालय जालना

सहा.प्राध्यापक जे.ई.एस. महाविद्यालय जालना

गोषवारा –

भारताच्या औद्योगिकीकरणाच्या विविध घटकांचा अभ्यास केल्या नंतर असे दिसून येते कि, या घटकांमध्ये सतत वाढ होत गेली आहे. तसेच देशाच्या आर्थिक विकासात औद्योगिक क्षेत्राची भूमिका महत्वाची आहे. याबरोबरच भारतातील औद्योगिक क्षेत्राचा विकास झाला आहे असे म्हणता येईल.

प्रस्तावना –

देशाची आर्थिक प्रगती होण्यासाठी औद्योगिक क्षेत्राचा महत्त्वपूर्ण सहभाग आहे, कारण औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासाच्या गतीवरच आर्थिक प्रगतीचा वेग हा अवलंबून असतो. म्हणूनच ज्या देशाचे औद्योगिक क्षेत्र विकसित असते ते राष्ट्र जगभरात विकसित राष्ट्र म्हणून ओळखल्या जाते. म्हणजेच जगभरातील राष्ट्रांना विकसित आणि अ विकसित राष्ट्र या दोन भागात वर्गवारी करण्यासाठी औद्योगिक क्षेत्रात अनेक मापदंडा पैकी एक म्हणून विचारात घेतले जाते. संयुक्त राष्ट्र संघाने तर विकसित आणि अ विकसित राष्ट्रांमधील फरक हा व्यक्तीच्या वास्तविक प्राप्तीच्या आधारावर दाखविलेला आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या म्हणण्यानुसार संयुक्त राज्य उदाहरणात अमेरिका कॅनडा ऑस्ट्रेलिया आणि पश्चिम युरोप या देशातील लोकसंख्येतील प्रत्येक व्यक्तीच्या वास्तविक प्राप्तीपेक्षा ज्या देशातील लोकसंख्येतील प्रत्येक व्यक्तीची वास्तविक प्राप्ती कमी असते त्या देशांना विकसनशील देश असे संबोधले जाते. कोणत्याही देशाच्या लोकसंख्येतील प्रत्येक व्यक्तीची प्राप्ती ही प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासावर अवलंबून असते. भारत हा विकसनशील देश आहे त्यामुळे आर्थिक परिस्थिती बदलण्यासाठी औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासावर भर दिलेला आहे. त्यासाठी आवश्यक तरतुदी असलेली निरनिराळी औद्योगिक धोरणे बनवली गेली आणि ती अमलात आणली गेली. (डॉ.कल्याण लघाने जुलै २०१४).

भारत हा प्रदीर्घ काळापासून शेती प्रधान देश राहिलेला आहे. देशातील जवळपास 70 टक्के लोकसंख्या ही शेती क्षेत्राशी निगडित आहे तसेच त्यांची उपजीविका ही शेती मधूनच भागवल्या जाते. शेतीच्या बाबतीत बोलायचे झाले तर उद्योगाच्या तुलनेत घटत्या सीमांत उपयोगितेचा सिद्धांत (law of diminishing marginal utility) लवकरच चालू होतो किंवा अस्तित्वात येतो. भारताचे बाबतीत देशातील 70 टक्के लोकसंख्या ही कृषी क्षेत्रात गुंतलेली आहे. भारतीय शेत जमिनीमध्ये सध्याच्या उत्पादनाच्या पारंपारिक तंत्रात एवढ्या मोठ्या संख्येने कामगारांना उत्पादनक्षम आणि फायदेशीर मार्गाने सामावून घेता येत नाही. असे म्हटले जाते की भारतीय शेतीमध्ये श्रमिकांची सीमांत उपयोगिता ही शून्य आहे. याचा अर्थ भारतीय शेतीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर बेरोजगारी अस्तित्वात आहे. श्रमिक बाहेरून काम करताना दिसतात परंतु प्रत्यक्षात ते उत्पादनात काहीही भर घालत नाहीत. आणि जर एक कृषी क्षेत्रातून मोठ्या प्रमाणात श्रम शक्ती काढून घेतली गेली तरी कृषी मालाच्या उत्पादनात घट होणार नाही. केवळ औद्योगिक क्षेत्रात शेतातून

विस्थापित झालेल्या कामगारांना सामावून घेऊ शकते. लघु मध्यम व मोठ्या उद्योगांशिवाय भारत मोठ्या प्रमाणावरील दारिद्र्य आणि बेरोजगारी या समस्या सोडवू शकणार नाही.

औद्योगिकरणाचा अर्थ (Meaning of Industrialization) – औद्योगिकरण ही एक व्यापक स्वरूपाची संकल्पना आहे. औद्योगिकरण म्हणजे काय हे तसे नेमके सांगणे अवघड आहे. बऱ्याचदा उत्पादन क्षेत्रात सुधारणा घडवून उत्पादन वाढविणे म्हणजेच औद्योगिकरण होय. एवढ्या संकुचित अर्थाने हि संज्ञा वापरली जाते. तसेच उत्पादन क्षेत्रात अधिका-धिक भांडवलाचा वापर करणे म्हणजे औद्योगिकरण होय असेही म्हटले जाते. याबरोबरच औद्योगिकरण या संकल्पनेत नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब, नवीन उद्योगांची स्थापना, उद्योगांचे वाजविकरण व शास्त्रशुद्ध व्यवस्थापन आदी घटकांचा औद्योगिकीकरणात समावेश करता येईल.

औद्योगिकरणाची व्याख्या (Definitions Of Industrialization) –

- १) पै-क्यांग-च्यांग – “निरनिराळे उत्पादन फल व बदल घडविणारी प्रक्रिया म्हणजेच औद्योगिकरण होय.”
- २) ए.एच. ह्यान्सन – “उत्पादन प्रक्रियेत अधिक भांडवलाचा वापर करणे व त्याद्वारे कामगारांच्या कार्यक्षमतेत वाढ घडवून आणणे म्हणजेच औद्योगिकरण होय.” वरील व्याख्यांवरून आपल्याला असे म्हणता येईल कि, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब, व्यवस्थापनाच्या आधुनिक आणि शास्त्रीय पद्धती, आधुनिक उद्योग संस्था, भांडवलाचा अधिक वापर, नवीन बाजारपेठ, उद्योगांचे वाजविकरण, स्थानिकीकरण, विशेषीकरण आणि नवीन उद्योगांची उभारणी म्हणजेच औद्योगिकरण होय असे आपल्याला म्हणता येईल. (प्रा.रायखेलकर जून २०१४).

उद्योग धंदे व आर्थिक विकास (Industry & Economic Development) – अर्थव्यवस्था कोणत्याही प्रकारची असो त्या देशाचा आर्थिक विकास हा औद्योगिकीकरणावर अवलंबून असतो. अर्थव्यवस्थेत शेती, उद्योग आणि सेवा हि प्रमुख क्षेत्रे असतात. देशाच्या आर्थिक विकासा बरोबरच शेतीतील लोकसंख्या घटून उद्योग व सेवा क्षेत्रातील लोकसंख्या वाढते. देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात उद्योगधंदे व सेवा क्षेत्राचा हिस्सा अधिक असेल तर आर्थिक विकास झाला असे म्हटले जाते. कारखानदारी क्षेत्राच्या वाढी बरोबरच त्या देशातील लोकांचे दरडोई उत्पन्न वाढत असते. त्यामुळे दरडोई उत्पन्न आणि देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नातील उद्योग धंद्यांचा हिस्सा यांचा निकटचा संबंध आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives Of Research) –

- १) औद्योगिकरणाची गरज, महत्व, व आर्थिक विकासातील भूमिका आणि संकल्पना समजून घेणे.
- २) भारतातील औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासाचा अभ्यास करणे.
- ३) भारतातील कारखान्यांची संख्या, कामगार, उत्पादन व रोजगार यांचा ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून अभ्यास करून निष्कर्ष काढून शिफारसी करणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)–

सदरील संशोधनात द्वितीय माहिती स्रोतांचा अभ्यास करताना वापर केला आहे. तसेच सदरील संशोधनासाठी १९८२ - ८३ ते २०१९-२० पर्यंतचा कालावधी विचारात घेतला आहे.

संशोधनाची गृहीतके (Hypothesis) –

- १) देशाच्या आर्थिक विकासात औद्योगिकरणाची भूमिका महत्वाची आहे.

२) भारताच्या औद्योगिक विकासात सतत वाढ होत आहे.

संशोधनाच्या मर्यादा (Limitations Of Research)–

१) प्रस्तुत संशोधन हे वर्ष १९८२-८३ ते २०१९-२० या कालखंडा पुरते मर्यादित आहे.

२) या संशोधनामध्ये अभ्यासासाठी कारखान्यांची संख्या,गुंतविलेले भांडवल, कामगारांची संख्या आणि उत्पादनाचे मूल्य या बाबी विचारात घेतल्या आहेत किंवा या घटकांसाठी हे संशोधन मर्यादित आहे.

औद्योगिकीकरणाची गरज आणि महत्व (Need & Importance Of Industrialization)

औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया हि उपभोग्य वस्तू आणि भांडवली वस्तूंच्या उत्पादनाशी संबंधित असते. त्याद्वारे व्यक्ती आणि उद्योग संस्थाना वस्तू व सेवा पुरविण्याच्या उद्देशाने सामाजिक वरकड भांडवल निर्माण केले जाते. त्यामुळे भारतासारख्या विकसनशील देशाच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने उद्योग धंद्यांची गरज भासते. विकसित देशाचा इतिहास असे दर्शवितो कि,उद्योग धंद्यांचा विकास हि आर्थिक विकासाची पूर्व अट(pro-requisite) आहे. आर्थिक विकास होण्यासाठी राष्ट्रीय उत्पन्नातील कृषी क्षेत्राचा हिस्सा घटून उद्योग धंद्यांचा हिस्सा वाढला पाहिजे. औद्योगिकीकरणाने भर देणाऱ्या धोरणाद्वारा हे घडवून आणता येते. यातून औद्योगिकीकरणाचे लाभ झिरपत इतर क्षेत्रांनाही मिळतात. कृषी आणि सेवा क्षेत्रांच्या विकासाला देखील चालना मिळते. रोजगार,उत्पन्न व उत्पादन यामध्ये वाढ घडून येते. अल्प विकसित व विकसनशील देशाच्या दृष्टीने औद्योगिकीकरण फार महत्वाचे असते. या देशात लोकसंख्या अतिरिक्त असते त्याचा भूमीवर ताण पडतो ,शेतीचे आकारमान छोटे असते,परंपरागत पद्धतीने शेती केली जाते म्हणून अल्प विकसित देशांनी औद्योगिकीकरणाला सुरुवात केली पाहिजे. शेती क्षेत्रातील बेकारांना उद्योग धंद्यांच्या माध्यमातून रोजगार मिळू शकतो. तसेच अल्प विकसित देश हे प्रामुख्याने कृषि प्रधान असतात. प्राथमिक वस्तूंच्या किमतीतील चढ-उताराचे आणि व्यापार शर्ती प्रतिकूल होण्याचे परिणाम या देशांच्या अर्थ व्यवस्थांवर होत असतात. अशा परिणामांचा प्रभाव कमी करण्यासाठी औद्योगिकीकरण महत्वाचे ठरते.

आर्थिक विकासातील उद्योग धंद्यांची भूमिका (Role Of Industries In Economic Development)

उद्योग धंद्यांमुळे आर्थिक विकासाचे लक्ष गाठणे शक्य होते. निरनिराळे उद्योग धंदे निघाल्यास रोजगार वाढतो. दरडोई उत्पन्नात वाढ होते. औद्योगिकीकरणामुळे समाजाच्या औद्योगिक वस्तू व सेवांच्या गरजा पूर्ण होतात. त्यामुळे लोकांचे रहाणीमान उंचावण्यास मदत होते. औद्योगिक क्षेत्रांच्या विकासाचा शेती क्षेत्रावर अनुकूल परिणाम होतो. शेती उपयुक्त यंत्राचे, अवजारांचे व विविध रसायनांची उत्पादन उद्योग क्षेत्रात होते. शिवाय अनेक उद्योग धंदे कच्चा माल म्हणून शेती मालाचा वापर करतात. अशा उद्योग धंद्यांची संख्या वाढल्यास शेती क्षेत्रातील उत्पादन वाढीस चालना मिळते तसेच शेती क्षेत्रावरील वाढत्या लोकसंख्येचा ताण कमी करण्याच्या दृष्टीने ही उद्योग धंदे उपयुक्त ठरतात. देशाच्या आर्थिक विकासातील उद्योग धंद्यांची भूमिका पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) शेती विकासाला चालना- शेती व उद्योग धंदे ही दोन्ही परस्पर पूरक क्षेत्रे आहेत. उद्योग धंद्यांच्या विकासांमुळे शेतीच्या विकासाला चालना मिळते. शेती उत्पादनांचा कच्चा माल म्हणून वापर करणाऱ्या उद्योग धंद्यांची संख्या वाढल्यास शेती मालाची मागणी वाढते. उत्पादन वाढविण्यासाठी शेतीमध्ये नव्या यंत्राचा व तंत्राचा स्वीकार केला जातो. शेतीची उत्पादन क्षमता वाढते. अशा प्रकारे शेतीच्या विकासाला चालना मिळते.

२) **साधना संपत्तीचा वापर** - भारतात अनेक प्रकारचे नैसर्गिक साधन संपत्ती विपुल प्रमाणात उपलब्ध आहेत. खनिजे, जंगले, सागर संपत्ती, कोळसा, खनिज तेल, जल संपत्ती यासारखे साधन संपत्ती पूर्ण कार्यक्षमतेने वापरले पाहिजे. उद्योग धंद्याचा विकास झाला तर, अशा साधन संपत्तीचा पर्याप्त वापर करणे शक्य होते. औद्योगिकरणामुळे उपलब्ध साधन सामग्री पूर्ण कार्यक्षमतेने वापरता येईल. साधनांचा अपव्यय टळेल. साधनांच्या कार्यक्षम वापरा द्वारे आर्थिक विकासाचा वेग वाढवता येईल.

३) **विकास प्रक्रियेला चालना** - उद्योग धंद्यामुळे देशाच्या विकास प्रक्रियेला चालना मिळते. देशात निरनिराळ्या वस्तू व सेवांचे उत्पादन वाढवण्यासाठी उद्योग धंद्यांचा विकास आवश्यक असतो. औद्योगिक विकासातून रोजगार निर्मिती होते. लोकांचे दरडोई उत्पन्न सुद्धा वाढते. त्यामुळे दारिद्र्याची समस्या काही प्रमाणात कमी करणे शक्य होते. उत्पन्न पातळीतील वाढीमुळे बचतीचा दर वाढवून गुंतवणुकीचे प्रमाण वाढते. यामुळे औद्योगिक विकासाला पुन्हा चालना मिळते. औद्योगिकरणामुळे लोकांचे रहाणीमान उंचावते. तसेच देशाच्या आर्थिक प्रगतीचे चित्र निर्माण करणे शक्य होते.

४) **राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ** - राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या आकडेवारीवरून देशाच्या आर्थिक विकासाची कल्पना येते. राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ झाल्यास दरडोई उत्पन्न वाढते. लोकांचे रहाणीमान सुधारते. देशाचा आर्थिक विकास घडून येतो. म्हणून राष्ट्रीय उत्पन्न वेगाने वाढणे अपरिहार्य असते.

५) **समतोल आर्थिक विकास** - भारतातील सर्व राज्यांमध्ये नैसर्गिक साधने, पाऊस, हवामान इत्यादी बाबतीत भिन्नता आढळते. त्यामुळे सर्व राज्यात शेतीचा विकास होऊ शकत नाही. राजा राज्यांमध्ये आर्थिक विकासाच्या पातळीवर असमतोलपणा निर्माण होतो. लघुउद्योग, कुटीर उद्योग, हस्तोद्योग आर्जीना प्रोत्साहन देऊन मागासलेल्या राज्यांचा विकास साधता येतो. तसेच ग्रामीण भागात कृषी उद्योगांना चालना दिल्यास संतुलित आर्थिक विकासाचे उद्दिष्ट गाठता येईल. औद्योगिक धोरण अधिक प्रभावीपणे राबवून उद्योगांचे विकेंद्रीकरण साधता येईल. मागासलेल्या प्रदेशात नवीन उद्योग सुरू करून समतोल प्रादेशिक विकास साधता येईल.

६) **निर्यातीत वाढ** - उद्योग धंदे व विदेशी व्यापार यामध्ये निकटचा संबंध आहे. उद्योग धंद्यामुळे विदेशी व्यापार वाढवून आर्थिक विकासाला वेग प्राप्त होतो. भारतासारख्या विकासाचे राष्ट्राचा विदेशी व्यापार अजूनही अल्प आहे. निर्यातीच्या तुलनेत आहे त्याचे प्रमाण कमी असल्यामुळे व्यवहार तोल बिघडत आहे. विदेशी व्यापारात तूट निर्माण होत आहे. आयात कमी करण्यासाठी उद्योगांचा विकास हा महत्त्वाचा मार्ग आहे. औद्योगिक विकास झाल्यास देशात निरनिराळ्या उद्योगात विविध वस्तूंचे उत्पादन वाढते. व पर्यायाने विदेशी व्यापार वाढवून निर्यातीत वाढ होते.

७) **रोजगार निर्मिती**- भारतासारख्या अतिरिक्त लोकसंख्येच्या देशात बेकारीचा प्रश्न निर्माण होणे स्वाभाविक आहे. भारतातील जवळपास 72 टक्के लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहते. ग्रामीण लोकांना उपजीविकेसाठी केवळ शेतीवरच अवलंबून राहावे लागते. शेती क्षेत्रात सर्वानाच रोजगार उपलब्ध होत नाही. बरीचशी श्रम शक्ती वाया जाते. यासाठी अधिकाधिक बेकारांना रोजगार पुरविण्यासाठी उद्योग धंदे वाढविणे महत्त्वाचे असते. देशात निरनिराळे उद्योग- व्यवसाय सुरू केल्यास रोजगाराच्या नव्या संधी निर्माण होतील. उद्योगांच्या विकासाद्वारे बेकारीची समस्या मिटविणे शक्य होईल.

८) **दारिद्र्य निर्मूलन-** भारतातील बहुसंख्य लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहते. विविध कारणामुळे या लोकांचे उत्पन्न अल्प असते. अल्प उत्पन्नानामुळे बचत प्रवृत्ती सुद्धा कमी असते. बचतीचा दर कमी असल्याने गुंतवणुकीचा दर मंदावतो. त्यामुळे अर्थव्यवस्था दारिद्र्याच्या दुष्टचक्रात अडकून पडते. दारिद्र्याच्या दुष्टचक्राचा छेद करण्यासाठी उद्योग धंद्यांचा विकास हाच महत्वाचा उपाय ठरतो. औद्योगिकरण झाल्यास रोजगाराच्या संधीत वाढ होते, लोकांच्या उत्पन्न पातळीत वाढ होऊन बचतीचे प्रमाण वाढते व परिणामी गुंतवणुकीला चालना मिळते. या सर्वांचा परिणाम म्हणून दारिद्र्य दूर होण्यास मदत होते व आर्थिक विकास होतो.

९) **स्वयंपूर्णता व स्वावलंबन** - जागतिकीकरणाच्या या युगात कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्था स्वावलंबी व स्वतंत्र असू शकत नाही. प्रत्येक देशाचे अर्थव्यवस्था ही जागतिक अर्थव्यवस्थेचा एक घटक असते पण तरीही औद्योगिक उत्पादनांबाबत स्वयंपूर्णता काढता येणे शक्य असते. कारण औद्योगिक वस्तूसाठी विदेशी लोकांवर विसंबून राहणे धोक्याचे असते. विशेषतः युद्ध साहित्य व संरक्षण सामग्री बाबत परकीय देशांवर अवलंबून राहणे धोक्याचे ठरू शकते. तसेच कच्चा माल, तंत्रज्ञान, यंत्र सामग्री, खनिज तेल इत्यादी बाबतीतही परकीय देशांवरील अवलंबित्व व धोक्याचे ठरते, कारण अशा सामग्रीच्या आयातीबरोबर परकीय देशांच्या जाचक अटी व निर्बंधही येतात. म्हणून आपल्या देशाचे स्वातंत्र्य अबाधित ठेवण्यासाठी औद्योगिकरण महत्वाचे आहे.

१०) **लोकसंख्या वाढ व नियंत्रण** - लोकसंख्या वाढीच्या संदर्भात जगात चीन नंतर भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो. वाढत्या लोकसंख्येमुळे अर्थव्यवस्थेत अनेक प्रश्न निर्माण होत आहेत. लोकसंख्या वाढीचे गती नियंत्रित करण्यासाठी औद्योगिकरण आवश्यक आहे. उद्योग धंदे वाढल्यास व्यापारी केंद्रे व शहरे यांची वाढ होते. शहरीकरण जलद गतीने घडून येते. रोजगार संधी प्राप्त झाल्याने लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होऊन रहाणीमानाचा दर्जाही वाढतो आणि यामुळे चांगले रहाणीमान टिकून ठेवण्यासाठी कुटुंब व कुटुंबातील सदस्य संख्या मर्यादित ठेवण्याची प्रवृत्ती वाढीस लागते. अशा प्रकारे वाढत्या लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी देखील औद्योगिकरण देशाच्या अर्थव्यवस्थेत महत्वाची भूमिका बजावते.

११) **रहाणीमानाचा दर्जा उंचावणे** - भारतासारख्या शेती प्रधान देशात शेतीवर अवलंबून असणाऱ्यांचे प्रमाण अधिक आहे. राष्ट्रीय उत्पन्नात शेती क्षेत्राचा हिस्सा बऱ्यापैकी आहे. शेतीचे प्राबल्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न अल्प आहे. यामुळे इतर देशांच्या तुलनेत लोकांचा राहणी मानाचा दर्जा निकृष्ट आहे. जर औद्योगिकरण झाले तर राष्ट्रीय उत्पन्नात व दरडोई उत्पन्नात वाढ होईल व देशातील विविध वस्तूंचे उत्पादन वाढेल. नागरिकांना अधिक प्रमाणात आपल्या गरजा भाग होता येतील. थोडक्यात, लोकांचे राहणीमान उंचावण्यासाठी औद्योगिकरण महत्वाचे ठरते.

१२) **नागरिकांची कर पात्रता वाढविण्यासाठी-** सरकारला आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या योजना राबवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर खर्च करावा लागतो. सरकारला वार्ता खर्च भागविण्यासाठी लोकांकडून वेगवेगळ्या प्रकारच्या करांद्वारे निधी जमा करावा लागतो. जनतेकडून मोठ्या प्रमाणावर कर रूपाने निधी जमा करण्यासाठी नागरिकांची कर पात्रता अधिक असावी लागते. औद्योगिकरण झाल्यास तर दरडोई उत्पन्नात वाढ होईल त्याच बरोबर नागरिकांची सरकारला कर देण्याची क्षमता देखील वाढेल.

१३) सामाजिक सुरक्षिततेच्या सोयी पुरविणे - नागरिकांना अडीअडचणींच्या आणि संकटाच्या वेळी त्यांना सहाय्य करण्याचे कार्य सरकारला करावे लागते. यासाठी सरकारला नुकसान भरपाई, आजारपणात मदत, बेकारी भत्ता, वृद्धापकाळ पेन्शन, भविष्य निर्वाह निधीची सोय व मुलांना मोफत शिक्षण यांसारख्या योजना सरकारला राबवाव्या लागतात अर्थातच यासाठी सरकारला मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो. औद्योगीकरण झाल्यास सरकारी उत्पन्नात वाढ होईल सरकारला नागरिकांसाठी जास्तीत जास्त सामाजिक सुरक्षिततेच्या सोयी उपलब्ध करून देता येईल. वरील सर्व कारणांमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेत उद्योग धंदे हे महत्त्वाचे ठरतात. (प्रा.रायखेलकर जून २०१४ , 7-11)

भारतातील औद्योगिक क्षेत्राचा विकास					
अ क्र	वर्ष	कारखान्यांची संख्या	गुंतविलेले भांडवल	कामगारांची संख्या	उत्पादनाचे मूल्य
१	१९८१-८२	१०५०३७	९३९९१२७	६१०५६२२	७३६३०४६
२	१९८४-८५	१००३२८	८०५०२०२	६०९१४०९	१०५५६६००
३	१९८९-९०	१०७९९२	१५९१४०३६	६३२६५४१	२३००४१९९
४	१९९४-९५	१२३०१०	३८७५३४५९	६९७०११६	५१७९८७०१
५	१९९९-२०००	१३१५५८	५६६६३४३०	६२८०६५९	८९७९३८३५
६	२००४-०५	१३६३५३	७५९४१७७०	६५९९२९८	१६७२५६१४२
७	२००९-१०	१५८८७७	१९३३०५३९५	९१५७८०२	३७३३०३५९३
८	२०१४-१५	२३०४३५	३५१३९६४३१	१०७५५२८८	६८८३८१२०५
९	२०१९-२०	२४६५०४	४९७३६२३५२	१३०५८१५६	८९८३३०१२९

(<https://microdata.gov.in/nada43/index.php/catalog/ASI> २०२४)

स्रोत- Annual survey of industries 1981-2020 (Factory Sector).#Authour's Calculation. मूल्य रु. मध्ये आणि संख्या आकड्यामध्ये.

निष्कर्ष -

- १) वरील तक्त्याचा अभ्यास केला असता आपल्याला असे लक्षात येते कि,सन १९८१-८२ मध्ये कारखान्यांची संख्या जी १०५०३७ होती ती २०१९-२० मध्ये २४६५०४ एवढी झाली म्हणजे कारखान्यांच्या संख्येत १४१४६७ एवढी वाढ झालेली दिसून येते.
- २) १९८१-८२ मध्ये कारखान्यामध्ये गुंतविलेले भांडवल जे ९३९९१२७ लक्ष रु. होते ते २०१९-२० मध्ये ४९७३६२३५२ लक्ष रु. इतके झालेले बघायला मिळते. म्हणजे त्यामध्ये ४८७९६३२२५ इतकी भरघोस वाढ झालेली पाहायला मिळते.
- ३) सन १९८१-८२ मध्ये औद्योगिक क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या कामगारांची संख्या जी ६१०५६२२ होती ती २०१९-२० अखेर १३०५८१५६ इतकी झाली म्हणजे यामध्ये ६९५२५३४ इतकी वाढ झाली.

४) सन १९८१-८२ मध्ये औद्योगिक क्षेत्रामध्ये उत्पादित झालेले उत्पादनाचे मूल्य ७३६३०४६ लक्ष रु. इतके होते ते २०१९-२० मध्ये ८९८३३०१२९ इतके झाले म्हणजे यामध्ये ८९०९६७०८३ लक्ष रु. इतकी वाढ झालेली आहे.

वरील सर्व बाबींचा सन १९८१-८२ पासून अभ्यास केला तर आपल्याला असे लक्षात येते कि, कारखान्यांच्या, कामगारांच्या, गुंतवणुकीमध्ये व उत्पादित वस्तूचे मूल्य यामध्ये निरंतर वाढ होत गेलेली आहे तसेच एकंदरीत देशाच्या औद्योगिक विकासात सतत वाढ होत गेली आहे व देशाच्या आर्थिक विकासात औद्योगिक क्षेत्राची भूमिका हे आपले दोन्ही गृहीतके या ठिकाणी सत्य ठरतात त्यामुळे या सर्व गोष्टी अभ्यासल्या नंतर भारतातील औद्योगिक क्षेत्राचा विकास झाला आहे असे आपल्याला म्हणता येईल .

संदर्भग्रंथ :

1. <https://microdata.gov.in/nada43/index.php/catalog/ASI>. २६ सप्टेंबर २०२४.
2. डॉ. कल्याण लघाने, डॉ. रामदास वनारे, डॉ. स्मिता.म.दिक्षीत. जुलै २०१४. "औद्योगिक अर्थशास्त्र."
3. डॉ. रामदास वनारे, डॉ. स्मिता म. दिक्षीत डॉ.कल्याण लघाने, १-२. . औद्योगिक अर्थशास्त्र औरंगाबाद : चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद .
4. प्रा. रायखेलकर, डॉ. दामजी. जून २०१४ "औद्योगिक अर्थशास्त्र."
5. डॉ. दामजी प्रा. रायखेलकर, १-२. औद्योगिक अर्थशास्त्र, औरंगाबाद : विद्याबुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद

भारत में प्रजनन अधिकार और लिंग आधारित स्वास्थ्य

अमोल सातपुते

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, जे. एम. पटेल कॉलेज, भंडारा

प्रस्तावना:

भारत में प्रजनन अधिकार और लिंग स्वास्थ्य एक महत्वपूर्ण सामाजिक और राजनीतिक मुद्दा हैं, जिनका प्रभाव न केवल व्यक्तिगत स्वास्थ्य पर बल्कि समाज के समग्र विकास पर भी पड़ता है. प्रजनन स्वास्थ्य का अर्थ केवल गर्भावस्था और जन्म से नहीं है बल्कि यह सभी लिंगों के लिए समग्र स्वास्थ्य देखभाल से संबंधित है. प्रजनन स्वास्थ्य के अधिकारों की रक्षा करना अत्यंत आवश्यक है क्योंकि सभी व्यक्तियों को उनकी प्रजनन क्षमताओं का उपयोग करने का अधिकार है. यह अधिकार न केवल महिलाओं के लिए महत्वपूर्ण हैं बल्कि पुरुषों और LGBTQ समुदाय के लिए भी समान रूप से महत्वपूर्ण हैं. भारतीय समाज में महिलाओं को कई सामाजिक, आर्थिक, और सांस्कृतिक चुनौतियों का सामना करना पड़ता है. ये चुनौतियाँ महिलाओं के प्रजनन अधिकारों को कमजोर करती हैं. मातृत्व स्वास्थ्य, गर्भपात अधिकार, और परिवार नियोजन जैसे विषयों पर निर्णय लेने की स्वतंत्रता महिलाओं को आर्थिक और सामाजिक रूप से सशक्त बनाने के लिए आवश्यक हैं. इसके अतिरिक्त पुरुषों को भी प्रजनन स्वास्थ्य से जुड़े मुद्दों पर जागरूक होना आवश्यक है ताकि वे अपने अधिकारों का सही ढंग से उपयोग कर सकें.

LGBTQ समुदाय की बात करें तो, उनके प्रजनन अधिकारों की स्थिति भी बहुत पेचीदा है. भारत में LGBTQ समुदाय को कानूनी और सामाजिक दोनों स्तरों पर भेदभाव का सामना करना पड़ता है. इस शोध निबंध का उद्देश्य प्रजनन अधिकारों का ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य, महिलाओं और पुरुषों पर लिंग आधारित प्रभाव, गर्भपात अधिकार, LGBTQ अधिकार, और परिवार नियोजन कार्यक्रमों का विश्लेषण करना है. इसके साथ ही, इस विषय पर नीतिगत सुझाव भी प्रस्तुत किये जायेंगे ताकि सभी नागरिकों को उनके प्रजनन अधिकार प्राप्त हो सकें और वे सुरक्षित और स्वस्थ जीवन जी सकें.

भारत में प्रजनन अधिकारों का ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य

भारत में प्रजनन अधिकारों का विकास भारतीय स्वतंत्रता संग्राम से शुरू होता है जब महिलाओं की स्थिति में सुधार के लिए विभिन्न आंदोलन शुरू हुए. 1970 के दशक में, महिला आंदोलनों ने जोर पकड़ा जिसके परिणामस्वरूप प्रजनन स्वास्थ्य को एक मानवाधिकार के रूप में मान्यता मिली. 1976 में भारत ने परिवार नियोजन कार्यक्रम शुरू किया जो प्रजनन स्वास्थ्य सेवाओं में व्यापक बदलाव का एक हिस्सा था. यह कार्यक्रम तब प्रारंभ हुआ जब जनसंख्या वृद्धि एक गंभीर चिंता का विषय बन चुकी थी. 2000 के दशक में विभिन्न अंतरराष्ट्रीय संधियों और सम्मेलनों ने प्रजनन अधिकारों को एक मानवाधिकार के रूप में स्वीकार किया. इन सम्मेलनों में से एक था "International Conference on Population and Development" (ICPD) जिसमें महिलाओं के प्रजनन स्वास्थ्य और अधिकारों को प्राथमिकता दी गई. इसके परिणामस्वरूप, भारत में महिलाओं को प्रजनन स्वास्थ्य सेवाएँ और अधिकार प्राप्त हुए लेकिन इन अधिकारों का पूर्ण कार्यान्वयन अभी भी शेष है.

हालाँकि, इस कानून के बावजूद लिंग आधारित असमानताएँ और सामाजिक मान्यताएँ इस क्षेत्र में बाधा डाल रही हैं। ग्रामीण क्षेत्रों में महिलाओं को परिवार नियोजन और प्रजनन स्वास्थ्य के विषयों पर जानकारी प्राप्त करने में कठिनाई होती है। इसके अलावा कुपोषण, शिक्षा की कमी और स्वास्थ्य सेवाओं की अनुपलब्धता भी इन अधिकारों के विकास में रुकावट डालती है। इसलिए यह आवश्यक है कि प्रजनन अधिकारों के विकास के लिए एक समग्र दृष्टिकोण अपनाया जाए जिसमें शिक्षा, स्वास्थ्य सेवाओं की पहुँच और जागरूकता कार्यक्रम शामिल हों। इसके साथ ही हमें यह भी सुनिश्चित करना होगा कि सभी समुदायों विशेष रूप से हाशिए पर पड़े समुदायों के प्रजनन अधिकारों की सुरक्षा की जाए।

महिलाओं पर लिंग आधारित प्रभाव

महिलाओं के स्वास्थ्य पर लिंग आधारित प्रभाव स्पष्ट हैं। समाज में महिलाओं को न केवल प्रजनन की जिम्मेदारियों का सामना करना पड़ता है, बल्कि उन्हें स्वास्थ्य सेवाओं तक पहुँच में भी कठिनाई होती है। कई स्थानों पर महिलाओं को परिवार नियोजन के विकल्पों के बारे में जानकारी नहीं होती या उन्हें इन विकल्पों का उपयोग करने में सामाजिक प्रतिरोध का सामना करना पड़ता है। इस प्रकार की असमानताएँ महिलाओं को आर्थिक और सामाजिक रूप से कमजोर बनाती हैं जिससे उनकी स्वास्थ्य स्थिति खराब होती है। महिलाओं की स्वास्थ्य स्थिति कमजोर होने का मुख्य कारण उनके अधिकारों के प्रति जागरूकता की कमी है। कई महिलाएँ अपने प्रजनन स्वास्थ्य के अधिकारों के प्रति अनजान होती हैं और उन्हें यह पता नहीं होता कि वे अपने स्वास्थ्य के बारे में निर्णय लेने के लिए स्वतंत्र हैं। इसके परिणामस्वरूप, मातृत्व स्वास्थ्य संबंधी जटिलताओं की संख्या बढ़ जाती है।

इसलिए, यह आवश्यक है कि महिलाओं को उनके स्वास्थ्य संबंधी अधिकारों के प्रति जागरूक किया जाए। इसके लिए विभिन्न स्तरों पर शिक्षा और जागरूकता कार्यक्रम आयोजित किए जाने चाहिए। इसके अतिरिक्त, स्वास्थ्य सेवाओं में सुधार करने के लिए प्रशिक्षित स्वास्थ्यकर्मियों की आवश्यकता है जो महिलाओं को उनके अधिकारों के बारे में सही जानकारी दे सकें।

गर्भपात अधिकार: भारत में गर्भपात कानून (MTP Act)

भारत में गर्भपात के अधिकार को MTP Act 1971 द्वारा मान्यता मिली। यह अधिनियम महिलाओं को गर्भपात कराने की अनुमति देता है, लेकिन कुछ शर्तों के अधीन। 20 सप्ताह तक की गर्भावस्था में गर्भपात कराने की अनुमति है, लेकिन कुछ विशेष परिस्थितियों में यह अवधि बढ़ाई जा सकती है। हालाँकि, हाल के वर्षों में कई संगठनों ने इस कानून में सुधार की मांग की है ताकि इसे और अधिक लचीला बनाया जा सके। महिलाओं को अपने शरीर पर स्वायत्तता का अधिकार होना चाहिए। गर्भपात कानून में सुधार का मतलब है कि महिलाओं को गर्भपात कराने का निर्णय लेने में अधिक स्वतंत्रता और सुरक्षा मिलनी चाहिए। वर्तमान में, कई महिलाएँ सामाजिक दबाव और आर्थिक कठिनाइयों के कारण सुरक्षित गर्भपात नहीं करा पातीं। इसके अतिरिक्त, कई स्थानों पर गर्भपात सेवाएँ उपलब्ध नहीं हैं जिससे महिलाओं को अवैध और असुरक्षित गर्भपात करने के लिए मजबूर होना पड़ता है।

गर्भपात से संबंधित नीतियों को संवेदनशील और प्रगतिशील बनाने की आवश्यकता है, ताकि महिलाओं को उनके अधिकारों के अनुसार सुरक्षित स्वास्थ्य सेवाएँ मिल सकें। यह आवश्यक है कि स्वास्थ्य सेवा प्रदाताओं को गर्भपात के प्रति संवेदनशील और सहायक दृष्टिकोण अपनाना चाहिए। इसके लिए

प्रशिक्षण कार्यक्रमों का आयोजन किया जाना चाहिए, ताकि सभी स्वास्थ्यकर्मी महिलाओं की भलाई को प्राथमिकता दें और उनके अधिकारों का सम्मान करें.

पुरुषों पर लिंग आधारित प्रभाव

भारत में पुरुषों पर भी लिंग आधारित प्रभाव पड़ते हैं, हालांकि ये प्रभाव महिलाओं की तुलना में अलग होते हैं. पारंपरिक भूमिकाएँ पुरुषों पर यह दबाव डालती हैं कि वे परिवार के आर्थिक प्रबंधक हों. इसके परिणामस्वरूप, पुरुष अक्सर अपनी स्वास्थ्य देखभाल की उपेक्षा करते हैं, जिससे स्वास्थ्य संबंधी समस्याएँ बढ़ सकती हैं. इसके अलावा, समाज में पुरुषों को प्रजनन स्वास्थ्य के मुद्दों पर खुलकर बात करने में कठिनाई होती है. पारंपरिक मान्यताओं के कारण, पुरुष अक्सर अपनी समस्याओं को छुपाते हैं, जिससे मानसिक स्वास्थ्य पर भी नकारात्मक प्रभाव पड़ता है. इस प्रकार की समस्याएँ न केवल पुरुषों के व्यक्तिगत जीवन को प्रभावित करती हैं, बल्कि उनके परिवार और समाज पर भी असर डालती हैं. इसलिए, पुरुषों को प्रजनन स्वास्थ्य सेवाओं का लाभ उठाने के लिए प्रेरित करने की आवश्यकता है. इसके लिए जागरूकता कार्यक्रमों का आयोजन करना होगा, ताकि वे अपने स्वास्थ्य के प्रति जागरूक हों और सही जानकारी प्राप्त कर सकें. इसके साथ ही, स्वास्थ्य सेवाओं में लिंग संवेदनशीलता को ध्यान में रखना आवश्यक है, ताकि सभी लिंगों के सदस्यों को उनकी स्वास्थ्य संबंधी आवश्यकताएँ पूरी करने में सहायता मिले.

LGBTQ समुदाय में लिंग और प्रजनन अधिकार

LGBTQ समुदाय में प्रजनन अधिकारों की स्थिति भी चुनौतीपूर्ण है. भारत में, इस समुदाय को कानूनी और सामाजिक दोनों स्तरों पर भेदभाव का सामना करना पड़ता है. समलैंगिकता को 2018 में decriminalize किया गया, लेकिन इसके बावजूद, LGBTQ व्यक्तियों के प्रजनन अधिकारों की स्थिति अस्पष्ट है. इस समुदाय के सदस्यों को प्रजनन स्वास्थ्य सेवाओं तक पहुँच, गर्भाधान, और माता-पिता बनने के अधिकारों में विभिन्न चुनौतियों का सामना करना पड़ता है. LGBTQ व्यक्तियों को परिवार नियोजन और प्रजनन स्वास्थ्य सेवाओं में असमानता का सामना करना पड़ता है. इसके साथ ही, समलैंगिकता से जुड़ी सामाजिक धारणा और पूर्वाग्रह भी LGBTQ समुदाय के सदस्यों को उनके प्रजनन अधिकारों का उपयोग करने में बाधा डालते हैं. स्वास्थ्य सेवा प्रदाताओं को LGBTQ समुदाय के सदस्यों के लिए संवेदनशीलता के साथ काम करने की आवश्यकता है.

इस दिशा में, नीतियों को इस समुदाय की विशेष आवश्यकताओं को ध्यान में रखते हुए संशोधित किया जाना चाहिए. इससे LGBTQ समुदाय के सदस्य सुरक्षित और समावेशी स्वास्थ्य सेवाएँ प्राप्त कर सकेंगे. इसके लिए जागरूकता कार्यक्रमों का आयोजन किया जाना चाहिए, ताकि सभी नागरिकों को LGBTQ अधिकारों के प्रति जागरूक किया जा सके.

भारत में परिवार नियोजन कार्यक्रम, ग्रामीण बनाम शहरी भारत, समर्थनकारी और प्रतिबंधात्मक नीतियों का प्रभाव

भारत में परिवार नियोजन कार्यक्रम का उद्देश्य जनसंख्या वृद्धि को नियंत्रित करना है. शहरी क्षेत्रों में परिवार नियोजन सेवाएँ अधिक सुलभ हैं, जबकि ग्रामीण क्षेत्रों में बुनियादी ढाँचे की कमी और जागरूकता की कमी के कारण चुनौतियाँ बनी रहती हैं. शहरी क्षेत्रों में, परिवार नियोजन कार्यक्रमों का प्रभाव अधिक

दिखाई देता है, लेकिन ग्रामीण भारत में महिलाएँ परिवार नियोजन के विकल्पों के प्रति अधिक संकोच करती हैं।

सरकारी योजनाएँ, जैसे "सुखमय जीवन" और "प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व योजना", महिलाओं को परिवार नियोजन के विकल्पों के बारे में जानकारी प्रदान करने का प्रयास करती हैं। हालाँकि, इन योजनाओं की प्रभावशीलता को विभिन्न कारकों द्वारा सीमित किया गया है। यह आवश्यक है कि परिवार नियोजन कार्यक्रमों को अधिक प्रभावी बनाने के लिए ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों में विशिष्ट नीतियाँ बनाई जाएँ। इस संदर्भ में, शिक्षा और जागरूकता कार्यक्रमों का महत्व बढ़ जाता है। ग्रामीण क्षेत्रों में महिलाओं को परिवार नियोजन के विषय में जानकारी प्रदान करने के लिए विशेष कार्यक्रम आयोजित किए जाने चाहिए। इसके अलावा, स्वास्थ्य सेवाओं की गुणवत्ता में सुधार करने के लिए प्रशिक्षित स्वास्थ्यकर्मियों की आवश्यकता है।

अंत में, यह कहा जा सकता है कि परिवार नियोजन कार्यक्रमों को एक समग्र दृष्टिकोण से विकसित किया जाना चाहिए, जिसमें सभी लिंगों और समुदायों के अधिकारों का सम्मान किया जाए। इसके लिए, सरकार को नीतियाँ बनानी चाहिए जो परिवार नियोजन को समर्थन देती हों और सामाजिक बाधाओं को समाप्त करने का प्रयास करें।

नीतिगत सुझाव

भारत में प्रजनन अधिकारों की स्थिति में सुधार के लिए निम्नलिखित नीतिगत सुझाव दिए जा रहे हैं:

1. जागरूकता कार्यक्रम: प्रजनन स्वास्थ्य और अधिकारों के प्रति जागरूकता बढ़ाने के लिए विशेष कार्यक्रम आयोजित किए जाएँ। स्कूलों, कॉलेजों, और सामुदायिक केंद्रों में स्वास्थ्य शिक्षा को अनिवार्य किया जाना चाहिए।
2. स्वास्थ्य सेवाओं का विस्तार: ग्रामीण क्षेत्रों में प्रजनन स्वास्थ्य सेवाओं को सुलभ और सरल बनाया जाए। स्वास्थ्य केंद्रों का विस्तार किया जाना चाहिए और वहाँ आवश्यक स्वास्थ्य सुविधाएँ उपलब्ध कराई जानी चाहिए।
3. संवेदनशीलता प्रशिक्षण: स्वास्थ्य सेवाओं में लिंग संवेदनशीलता को ध्यान में रखा जाए। स्वास्थ्य सेवा प्रदाताओं को विशेष प्रशिक्षण दिया जाए, ताकि वे सभी लिंगों के सदस्यों के स्वास्थ्य संबंधी जरूरतों को समझ सकें।
4. नीतियों में सुधार: गर्भपात और परिवार नियोजन से संबंधित नीतियों को सुधारने की आवश्यकता है, ताकि महिलाओं को उनके अधिकारों के अनुसार सुरक्षित स्वास्थ्य सेवाएँ मिल सकें।
5. लैंगिक समानता: सभी लिंगों के अधिकारों की रक्षा की जानी चाहिए, ताकि किसी भी व्यक्ति को उनके प्रजनन अधिकारों के प्रयोग में बाधा न आए।
6. अध्ययन और अनुसंधान: प्रजनन स्वास्थ्य पर शोध को बढ़ावा दिया जाए और डेटा संग्रहण को बेहतर किया जाए, ताकि विभिन्न समुदायों की आवश्यकताओं को समझा जा सके।

निष्कर्ष

भारत में प्रजनन अधिकारों और लिंग स्वास्थ्य की स्थिति में सुधार की आवश्यकता है। लिंग आधारित असमानता और सामाजिक बाधाएँ इन अधिकारों के विकास में रुकावट डालती हैं। यदि हम सही दिशा में प्रयास करें, तो भारत में प्रजनन अधिकारों और लिंग स्वास्थ्य की स्थिति में महत्वपूर्ण सुधार संभव

है. यह शोध निबंध प्रजनन अधिकारों के समग्र चित्र को प्रस्तुत करता है और भविष्य के लिए नीति निर्धारण में मदद कर सकता है. सभी नागरिकों को उनके प्रजनन अधिकारों के प्रति जागरूक करना आवश्यक है, ताकि वे अपने स्वास्थ्य के लिए सही निर्णय ले सकें. इस प्रकार, भारत में प्रजनन स्वास्थ्य और अधिकारों का समग्र विकास केवल नीति निर्माताओं के लिए ही नहीं, बल्कि समाज के हर सदस्य के लिए एक महत्वपूर्ण कदम होगा. यह न केवल व्यक्तिगत स्वास्थ्य को प्रभावित करेगा, बल्कि समाज के समग्र विकास में भी योगदान देगा. प्रजनन स्वास्थ्य और अधिकारों की इस यात्रा में, हमें सभी नागरिकों के लिए समानता और न्याय सुनिश्चित करने के लिए निरंतर प्रयास करते रहना होगा. यही इस कार्य का असली उद्देश्य है.

संदर्भग्रंथ सूची:

1. भारत सरकार. (2020). राष्ट्रीय परिवार नियोजन कार्यक्रम. स्वास्थ्य और परिवार कल्याण मंत्रालय. <https://nhm.gov.in/index1.php?lang=1&level=2&sublinkid=1464&lid=229>
2. गुप्ता, एम. डी. (2008). प्रजनन स्वास्थ्य में पुरुषों की भूमिका और लिंग. [https://www.reproductive-health-journal.com/articles/10.1016/S0968-8080\(08\)31311-1](https://www.reproductive-health-journal.com/articles/10.1016/S0968-8080(08)31311-1)
3. कौर, आर एव सैनी, ए., (2019). भारत में MTP अधिनियम का महिलाओं के स्वास्थ्य पर प्रभाव. [http://www.jfamilywelfare.org\]\(http://www.jfamilywelfare.org](http://www.jfamilywelfare.org](http://www.jfamilywelfare.org)
4. स्वास्थ्य और परिवार कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार. (2018). सुरक्षित गर्भपात सेवाओं के लिए दिशा-निर्देश. <https://nhm.gov.in/index1.php?lang=1&level=2&sublinkid=2280&lid=193>
5. शर्मा, आर. (2022). परिवार नियोजन में पुरुषों की भूमिका को समझना. [https://www.thehindu.com/society/understanding-the-role-of-men-in-family-planning/article37621051.ece\]\(https://www.thehindu.com/society/understanding-the-role-of-men-in-family-planning/article37621051.ece](https://www.thehindu.com/society/understanding-the-role-of-men-in-family-planning/article37621051.ece](https://www.thehindu.com/society/understanding-the-role-of-men-in-family-planning/article37621051.ece)
6. Ghosh, J. (2014). Reproductive Health in India: Policies, Programs, and Prospects. New Delhi: Sage Publications.
7. Reedy, B. (2016). Women's Health and Rights in India: An Introduction. New Delhi: Routledge.
8. Gupta, N., & Roy, M. (2018). Gender, Health, and Society in India. New Delhi: Cambridge University Press.
9. Bhatia, J.C., & Cleland, J. (2004). Health, Gender, and Development: The Role of Reproductive Health in Sustainable Development. New Delhi: Oxford University Press.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण: मराठी साहित्य, भाषेचे महत्व आणि रोजगाराच्या संधी

प्रा. डॉ. अंशुमती राजेंद्र काहाणे

(मराठी विभाग प्रमुख)

श्रीमती राधाबाई सारडा कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय अंजनगाव सुर्जी, जि. अमरावती पिन ४४४७०५

एकविसाव्या शतकाच्या आरंभाबरोबरच भारतात माहिती तंत्रज्ञानाचा प्रसार वाढू लागला होता. त्या काळात मला एका मित्राने म्हटले 'अरे गूगलवर शोधल्यावर तुझी काहीच माहिती दिसत नाही'. त्यावेळीच मला धक्का बसला होता. आता तर फेसबुक, व्हाट्सअप, इन्स्टाग्राम, लिंकडइन, वॉट्सअप यासारख्या समाज माध्यमांशिवाय आपल्या अस्तित्वाला काहीच अर्थ नाही असे प्रत्येक व्यक्तीला वाटू लागले आहे. मोबाईलचा वापर तर वेड म्हणावे इतका वाढला आहे. भारतात 100 कोटीपेक्षा अधिक लोक मोबाईल वापरतात. शेतमजुरा पासून उद्योगपतीपर्यंत प्रत्येकजण मोबाईलचा वापर करतो आहे. माणसाचे रूपांतर डाटांमध्ये झाले आहे असे आता म्हटले जाते. अर्धा तास फेसबुक किंवा वॉट्सअप बंद पडले तर अनेकांच्या मनाची मोठी तगमग होते. माहिती तंत्रज्ञानाच्या झपाट्यामुळे जग गतीने बदलले आहे, हेच खरे. याचा मोठा प्रभाव समाजजीवनावर पडला असून त्यामुळे नवनवीन क्षेत्रे विकसित झाली. त्यात समाज माध्यमे (सोशल मिडिया), डिजिटल माध्यमे, ऑनलाईन माध्यमे यांचा प्रामुख्याने समावेश करता येईल. या नव्या क्षेत्रात रोजगाराच्या नवीन संधीही वाढल्या आहेत. संदेशाचा सर्वत्र व झटपट प्रसार करण्याची शक्ती या माध्यमात आहे. कमी खर्चात जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी ही माध्यमे उपयुक्त आहेत, त्यामुळे या माध्यमाकडील ओढा वाढतो आहे. या माध्यमांमध्ये ज्या करिअर संधी निर्माण झाल्या आहेत, त्यातील प्रमुख संधी खालीलप्रमाणे आहेत.

सोशल मिडिया मॅनेजर –

आपल्या अथवा संस्थेच्या, कंपनीच्या प्रगतीसाठी सोशल मिडियाचा वापर केला तरच आपण टिकून राहू शकू याची जाणीव सर्वांना झाली आहे. त्यामुळे सोशल मिडियाव्दारे आपली चांगली प्रतिमा निर्माण करण्याचे, जोपासण्याचे काम व्यक्ती, संस्था, कंपनीला करावे लागते. फेसबुक, व्हाट्सअप, इन्स्टाग्राम, वॉट्सअप इत्यादी सोशल मिडियाव्दारे लोकांपर्यंत संस्थेची, कंपनीची माहिती पोहोचविण्यासाठी कुशल मनुष्यबळ लागते. राजकीय पक्ष, कॉर्पोरेट संस्था, सेलेब्रिटी यांना तर त्यांच्यासाठी हे काम करणा-यांची मोठी फौजच लागते. यासाठी सोशल मिडिया मॅनेजर व त्यांच्या हाताखाली अनेकजण कार्यरत असतात. तालुक्याच्या, जिल्ह्याच्या ठिकाणी काम करणाऱ्या व्यक्ती आणि संस्थांनादेखील याची गरज भासू लागली आहे. प्रसिद्ध व्यक्तींच्या समाजमाध्यमांवरील मजकुराचे नियोजन करणे, त्यातील मजकूर अद्यावत करणे, विचारल्या जाणा-या प्रश्नांना उत्तरे देणे इत्यादी कामे यात करावी लागतात.

या पदावर काम करण्यासाठी पत्रकारितेचा अभ्यासक्रम पूर्ण असणे, मराठी व इंग्रजी भाषेवर चांगले प्रभुत्व असणे, सोशल मिडियाच्या हाताळणीचे चांगले ज्ञान असणे, कमी शब्दात आशयघन लेखनाची सृजनशीलता असणे गरजेचे आहे.

डिजिटल मार्केटिंग मॅनेजर –

ऑनलाईन विपणनासाठी केल्या जाणाऱ्या कार्याला एकत्रितपणे डिजिटल मार्केटिंग असे म्हटले जाते. वेबसाईट, सर्च इंजिन, ई मेल, मोबाईल ऍप इत्यादींद्वारे जाहिराती लक्षित गटापर्यंत पोहोचविणे हे यात महत्वाचे असते.

‘कंटेंट इज द किंग’ हा आजच्या काळातील यशस्वितेचा मंत्र आहे. त्यामुळे आपल्या उत्पादन अथवा सेवांची माहिती प्रभावीपणे ग्राहकापर्यंत पोहोचविणे हे सर्वात महत्वाचे कार्य बनले आहे. विपणनाच्या क्षेत्रात सध्याच्या काळात फार मोठी स्पर्धा सुरु आहे. कंपन्यांची आणि उत्पादनांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढल्यामुळे लक्षित गटापर्यंत विपणनाचा संदेश कसा पोहोचवायचा हा अवघड प्रश्न आहे. याचे उत्तर डिजिटल मार्केटिंग मध्ये आहे. आता प्रत्येक कंपनी आपली उत्पादने, योजनांची माहिती देण्यासाठी डिजिटल मार्केटिंगचा उपयोग करतात. बाजारपेठ निश्चित करणे, जाहिरात धोरण ठरविणे यासाठी तसेच विपणन योजनेचे विश्लेषण करण्यासाठी डिजिटल मार्केटिंग उपयुक्त ठरते. ऍमेझॉन, फ्लिफकार्ट, ओ.एल.एक्स. यासारख्या ऑनलाईन विक्री करणा-कंपन्या, मेक माय ट्रिप, रेडबस तसेच ओला, उबरसारख्या वाहन सेवा पुरविणा-या कंपन्यांसह अनेक कंपन्यांमध्ये अशी पदे उपलब्ध होतात.

या पदावर काम करण्यासाठी पत्रकारिता/ मार्केटिंगचा अभ्यासक्रम पूर्ण असणे, मराठी व इंग्रजी भाषेवर चांगले प्रभुत्व असणे, प्रभावी जाहिरात लेखनाचे कौशल्य असणे आवश्यक आहे.

ऑनलाईन प्रॉडक्ट जर्नलिस्ट –

ऑनलाईन माध्यमांद्वारे उत्पादनाची माहिती ग्राहकांपर्यंत पोहोचविण्याचे काम यात पत्रकाराला करावे लागते. कंपनीची उत्पादने ग्राहकासाठी कशी उपयुक्त आहेत, याचे फायदे कोणते आहेत, याचा वापर कसा करावा, ज्या ग्राहकांनी याचा वापर केला ते कसे समाधानी आहेत यावर आधारित वृत्तांत देण्याचे काम यात करावे लागते. ही माहिती फेसबुक, व्हाट्सअप, यूट्यूब यासारखी समाजमाध्यमे अथवा मोबाईल ऍपद्वारे ग्राहकांपर्यंत पोहोचविण्याचे काम पत्रकाराला प्रभावीपणे करावे लागते. यात उत्पादनाला ब्रँड म्हणून प्रस्थापित करणे, ब्रँडची प्रतिष्ठा वाढविणे, ब्रँडबद्दल ग्राहकांचा दृष्टीकोण जाणून घेणे यासारखी कामे करणे अपेक्षित आहे. या पदावर काम करण्यासाठी पत्रकारितेचा अभ्यासक्रम केलेला असण्याबरोबर, इंटरनेट वापराचे चांगले ज्ञान असणे गरजेचे आहे. समाजमाध्यमांद्वारे प्रभावीपणे लेखन करणे, ब्लॉगवर मजकूर लिहिणे, व्हिडिओ तयार करणे व संपादित करणे इत्यादी कामे करता येणे आवश्यक आहे.

कंटेंट रायटर / एडिटर –

माहिती प्रस्फोटाच्या युगात आपण आहोत. माहितीचा प्रवाह सर्व दिशांनी लक्षावधी माहिती स्रोतातून निरंतर वाहता असतो. आपल्या वाचकांना नेमक्या ज्या माहितीत स्वसआहे अशीच माहिती तयार करणे आवश्यक झाले आहे. समाज माध्यमांवर असे लेखन करणाऱ्यांची खूप गरज असते. असे लेखनाचे काम करण्यासाठी कंटेंट रायटर म्हटले जाते. वाचकांना हवी असणारी माहिती निवडून संपादित करणाऱ्यास कंटेंट एडिटर म्हणतात. यात प्रामुख्याने वेबसाईट, ब्लॉग, समाज माध्यमांसाठी मजकूर लेखन करणे, संपादित करणे ही कामे करावी लागतात. या पदावर नोकरीच्या अनेक संधी सोशल व डिजिटल माध्यम क्षेत्रात उपलब्ध आहेत. न्यूज हंट, वे टू एस.एम.एस. यासह विविध संस्थांमध्ये अशा नोकरीच्या संधी उपलब्ध आहेत. या पदावर

काम करण्यासाठी पत्रकारिता / इंग्रजी भाषा अभ्यासक्रम पूर्ण केलेला असणे आवश्यक आहे. भाषेवर प्रभुत्व असणे, लेखनाची आवड व क्षमता असणे, मराठीतील मजकूर इंग्रजीत, इंग्रजीतील मजकूर मराठीत भाषांतरित करता यायला हवा.

वेब जर्नालिस्ट

वृत्तपत्रांच्या ऑनलाईन आवृत्ती तसेच ऑनलाईन वृत्तपत्रे (वेबपोर्टल) यांची त्याचबरोबर त्यांच्या वाचकांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढते आहे. या माध्यमांसाठी उपसंपादक, वरिष्ठ उपसंपादक इत्यादी पदे गरजेची असतात. इनाडू , वेबदुनिया यासारख्या अनेक वेबपोर्टल्समध्ये, तसेच प्रमुख वृत्तपत्रांच्या ऑनलाईन आवृत्तीत या संधी उपलब्ध आहेत. स्वतःचे वेबपोर्टल सुरु करणे हा पर्यायही सहज उपलब्ध आहे. कारण वेबपोर्टल सुरु करणे फारसे खर्चिक नाही उस्मानाबाद लाईव, आज लातूर, बार्शी लाईव यासह जिल्हयाच्या ठिकाणी पत्रकारांनी सुरु केलेली वेब पोर्टल्स चांगली कार्यरत आहेत.

हे काम करण्यासाठी पत्रकारितेचा अभ्यासक्रम पूर्ण असणे. संगणक हाताळणीचे चांगले ज्ञान असणे. ऑनलाईन वृत्तपत्रासाठी लेखन व संपादन करण्याची क्षमता असणे गरजेचे आहे.

एडवोकसी मॅनेजर

एखादया विचाराचे , कार्याचे समर्थन करण्यासाठी, समाजाचा पाठिंबा मिळविण्यासाठी केल्या जाणाऱ्या कामगिरीला मिडिया एडवोकसी असे म्हटले जाते. या क्षेत्रात कार्यकरणाऱ्या नोकरीच्या अनेक संधी उपलब्ध आहेत. या पदावर कार्य करण्यासाठी पत्रकारितेची पदवी, सामाजिक प्रश्नांची जाण, संगणकावर काम करण्याचे तांत्रिक कौशल्य, भाषेवर प्रभुत्व ही कौशल्ये असणे आवश्यक आहे. याशिवाय मार्केटिंग ब्लॉगर, डिजिटल मिडिया एक्झिक्युटिव, डिजिटल मिडिया प्लॅनर, सोशल मिडिया एक्सपर्ट, सोशल मिडिया प्लॅनर, सोशल मिडिया मार्केटिंग हेड यासारखी समकक्ष पदेही उपलब्ध आहेत. स्वतःचे न्यूज ऍप सुरु करणे अथवा स्वतःचे यू ट्युब चॅनल सुरु करणे देखील सहज शक्य आहे. एकंदरित सोशल मिडिया, डिजिटल मिडिया हेच यापुढे च्या काळातील वास्तव आहे. या क्षेत्रातील नोकरीच्या संधी मिळविण्यासाठी पत्रकारितेच्या अभ्यासक्रमाशिवाय डाटा ऍनालिटिक्स, डिजिटल मार्केटिंग, सोशल मिडिया याच्याशी निगडित एखादा प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम पूर्ण करणे आवश्यक आहे.

व्यापक संधी

वृत्तपत्रांच्या खपाच्या बाबतीत भारत जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. भारतात दररोज वृत्तपत्राचे 12 कोटीपेक्षा अधिक अंकांची दररोज विक्री होते, अशी आकडेवारी आहे. आपल्या महाराष्ट्रातही नव-नवी वृत्तपत्रे येत आहेत. पूर्वीपासून सुरु असलेल्या वृत्तपत्रांच्या आवृत्ती वाढत आहेत. त्यामुळे वृत्तपत्र क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात करिअर संधी आहेत. या क्षेत्रात बातमीदार, उपसंपादक, विशेष प्रतिनिधी, ब्यूरो चीफ यासारखी पदे उपलब्ध असतात. स्वतःचे वृत्तपत्र सुरु करणे हे देखील शक्य आहे. प्रत्येक वृत्तपत्राच्या ऑनलाईन आवृत्ती निघू लागल्या आहेत, त्यातही कंटेंट एडिटर होता येते. वृत्तपत्रात इव्हेंट मॅनेजमेंट हा स्वतंत्र विभाग सुरु झालेला आहे. त्यातही इव्हेंट मॅनेजर व इतर पदावर काम करण्याची संधी मिळू शकते. छायाचित्र पत्रकार हे पदही उपलब्ध असते. मॅगझिन जर्नालिजमचे क्षेत्रही नव्याने भरारी घेत आहे. या क्षेत्रातही उपसंपादक व इतर पदावर काम करता येते. प्रकाशन व्यवसाय क्षेत्रातही उपसंपादक, संपादक, लेखक, चरित्र लेखक म्हणून कार्य करता येते.

आकाशवाणी

रेडिओच्या क्षेत्रात एफ.एम.च्या विस्ताराचा तिसरा टप्पा सुरु आहे. त्यामुळे एक लाखापेक्षा अधिक लोकसंख्या असलेल्या प्रत्येक शहरात एफ.एम.रेडिओचे केंद्र असणार आहे. त्यामुळे या क्षेत्रातील नोकरीच्या संधी मोठ्या प्रमाणात वाढल्या आहेत. रेडिओ जॉकी, निवेदक, वृत्त निवेदक, वृत्त संपादक, झ्युटी ऑफिसर, कार्यक्रम अधिकारी, केंद्र संचालक यासारख्या पदांवर काम करण्याची संधी प्राप्त होऊ शकते.

दूरचित्रवाहिन्यांतील संधी

टेलिव्हिजन क्षेत्रातही नोकरीच्या भरपूर संधी आहेत. यात स्ट्रीजर, अँकर, कंटेंट एडिटर, जिल्हा प्रतिनिधी यासह विविध पदांवर नोकरीच्या संधी उपलब्ध आहेत. चित्रपट क्षेत्रात चित्रपट समीक्षक, पटकथा लेखक, चित्रपट प्रसिद्धी अधिकारी, चित्रपट दिग्दर्शक, लघुपट व माहितीपट तयार करणे यासारखी कामे करण्याची संधी मिळू शकते.

जाहिरात क्षेत्र

जाहिरात क्षेत्रात जाहिरात लेखक, जाहिरात प्रतिनिधी, जाहिरात व्यवस्थापक, जाहिरात सल्लागार, माध्यम खरेदी व्यवस्थापक, इत्यादी पदांवर कार्य करण्याची संधी लाभू शकते. स्वतःची जाहिरात संस्था सुरु करणेही सहज शक्य आहे. रेडिओसाठी, टेलिव्हिजनसाठी, इंटरनेटसाठी, होर्डिंगसारख्या बाह्य प्रसिद्धी माध्यमासाठीही जाहिराती तयार करण्याची संधी मिळू शकते.

वेब मीडियातील संधी

स्मार्टफोन युजर्सची संख्या झपाट्याने वाढत असल्याने वेब मीडियामध्ये करिअरच्या अनेक संधी उपलब्ध होत आहेत. आज जवळपास सर्वच राज्य, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील दैनिके वेबपोर्टल आणि ॲपद्वारे वाचकांपर्यंत पोहोचवण्यात येत आहेत. त्यामुळे कमी खर्चात जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत ही माध्यमे पोहोचत आहेत. त्यातूनच वेबपोर्टल आणि न्यूज ॲपमध्ये करिअरच्या अनेक संधी उपलब्ध होत आहेत. न्यूज ॲप, न्यूज साईट, युट्यूब चॅनेल, सोशल मीडिया, डिजिटल मार्केटींग, ऑनलाइन ॲडव्हरटायजिंग, गुगल ॲडव्हरटायजिंग, युट्यूब ॲडव्हरटायजिंग, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये कंटेंट एडिटर म्हणून अनेक रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत आहेत. सोशल मीडिया मार्केटिंगसाठी कंटेंट एडिटर हवे असतात. त्यामध्ये फेसबुक पेज, ट्विटर अकाऊंटन्ट, सोशल इमेज बिल्डींग करण्यासाठी माध्यम क्षेत्रातील पदवीधरांना प्राधान्याने संधी दिली जाते. ॲप क्षेत्रात सध्या, डेली हंट, न्यूज हंट, वे टू ऑनलाइन यांसारखे बहुभाषिक ॲप आहेत. यामध्ये कंटेंट एडिटर म्हणून संधी उपलब्ध आहेत. तर शॉर्टन्यूज ॲप क्षेत्रात रिलायन्ससारखा ग्रुपही उतरत असल्याने नोकरीच्या संधी वाढणार आहेत.

माध्यमाचे शिक्षण व संशोधन क्षेत्रातही नोकरीच्या संधी उपलब्ध आहेत. बॅचलर ऑफ जर्नालिझम, बॅचलर ऑफ मीडिया मॅनेजमेंट, एम.ए.मास कम्युनिकेशन यासारखे अभ्यासक्रम प्रत्येक शहरात उपलब्ध आहेत. माध्यमाच्या क्षेत्रात चांगले करिअर करू इच्छिणाऱ्यांनी एम.ए. मास कम्युनिकेशन हा अभ्यासक्रम पूर्ण करणे हितावह ठरते.

जनसंपर्क

जनसंपर्क क्षेत्रात शासकीय, सहकार, शिक्षण, बँकिंग, कार्पोरेट क्षेत्र यासह सर्वच क्षेत्रात जनसंपर्क अधिकारी, जिल्हा माहिती अधिकारी, माहिती अधिकारी, जनसंपर्क सल्लागार यासारख्या पदांवर कार्य

करण्याची संधी उपलब्ध होऊ शकते. केंद्र शासनाच्या प्रसार यंत्रणेत प्रवेश करण्यासाठी इंडियन इन्फॉर्मेशन सर्विसेस (आय.आय. एस.) ही स्पर्धा परीक्षा आहे. ही परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यास प्रेस इन्फॉर्मेशन ब्युरो, रजिस्ट्रार ऑफ न्यूजपेपर्स, क्षेत्रीय प्रचार कार्यालय यासह विविध कार्यालयात महत्वाच्या पदांवर कार्य करता येते.

विशेषीकरणाचे युग

आजच्या काळात वृत्तपत्राचा वाचक, रेडिओचा श्रोता, टीव्हीचा दर्शक बदललेला आहे. त्यामुळे त्यांच्या अपेक्षांची व गरजांची पूर्तता करणारी पत्रकारिता करणे अवघड बनले आहे. आता बातमी देताना अत्यंत कमी वेळात, सखोल, अचूक, इतरापेक्षा वेगळी बातमी द्यावी लागते. त्यासाठी त्या क्षमतेचे पत्रकार निर्माण होणे गरजेचे असते. नेमके प्रश्न विचारता येणे, शोधक दृष्टी असणे, तर्क लढवता येणे व विश्लेषण करता येणे आवश्यक असते. आता विशेषीकरणाचे युग आहे, त्यामुळे पर्यावरण, शेती, उद्योग, उर्जा, शिक्षण, राजकारण, सहकार, गुन्हेगारी वृत्त, न्यायालयीन वृत्त, आंतरराष्ट्रीय राजकारण, वित्त, संरक्षण अशा कोणत्यातरी एका विषयात सखोल अभ्यास असणाऱ्या पत्रकाराला सर्वत्र मागणी असते. पी. साईनाथ यांना केवळ भारतातच नव्हे, तर जगभरात महत्त्व दिले जाते कारण ग्रामीण भारताशी संबंधित समस्यांचा पूर्ण अभ्यास त्यांनी केला आहे. पत्रकारितेत करिअर करणाऱ्याने कुठल्या तरी एका विषयाबाबत सखोल ज्ञान मिळवणे उपयुक्त ठरते. हे क्षेत्र आव्हानात्मक आणि तेजोवलय लाभलेले आहे. उच्चपदस्थ राजकारणी, समाजकारणी, अधिकारी, चित्रपट कलावंत, साहित्यिक, शास्त्रज्ञ इत्यादींच्या सतत संपर्कात राहण्याची संधी पत्रकारांना मिळते.

सारांश :

इंटरनेटवर आधारित जी माध्यमे आहेत, त्यांसाठी 'सोशल मीडिया' किंवा 'समाज माध्यमे' हा शब्द वापरला जातो. फेसबुक, ट्विटर, युट्युब अशा अनेक माध्यमांचा सोशल मीडियात समावेश होतो. या माध्यमांत खरचं किती सामाजिकता आहे, की हे आभासी जग आहे, हा एक गहन प्रश्न आहे. समाज माध्यमांची ताकद लोकांना दरवेळी सत्ता हस्तगत करायची असते किंवा सत्तेच्या समीप राहायचे असते. यासाठी समाज जसजसा विकसित होत गेला, तसं तशी साधने विकसित होत गेली असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. माणूस जेव्हा शेती करत होता, तेव्हा कृषिप्रधान समाजाची निर्मिती झाली. औद्योगिक क्रांती झाल्यानंतर समाज उद्योगप्रधान झाला. आता २१व्या शतकातील आजचा समाज माहितीप्रधान समाज म्हणता येईल. कारण, माहितीला प्राप्त झालेले अनन्यसाधारण महत्त्व. ही माहिती आपल्याजवळ असणे किंवा या माहितीचे जलद गतीने हस्तांतरण करणे या गोष्टी महत्वाच्या ठरल्या आहेत. यातली बरीचशी माहिती ही सकारात्मक पद्धतीने लोकांपर्यंत पोहोचते. कारण, मुख्य प्रवाहातील मुद्रित आणि इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांवर कुणाचे तरी वर्चस्व अथवा मालकी आहे. त्यामुळे या माहितीवर हे वर्चस्व सतत डोकावत असते. समाज माध्यमांचे मूलभूत वैशिष्ट्य असे की, सामान्य माणसांकडे याची मालकी आहे. इंटरनेटच्या माध्यमातून एक वेगळे आभासी जग प्रत्येक जण तयार करत असतो. अतिशय वेगाने बातम्यांचे आदान-प्रदान या समाज माध्यमांतून होत असते. समाजात जे वेगवेगळे घटक आहेत - व्यक्ती, संस्था, संघटना, राज्य-देश यांना सशक्त करण्याचे प्रयत्न या समाज माध्यमांतून होत आहेत. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय या सगळ्याच दृष्टिकोनातून राष्ट्राला किंवा व्यक्तीला समृद्ध करण्याचे कार्य समाज माध्यमे करत आहे. या सगळ्यात जाती, धर्म, लिंग, भाषा यांचा अडसर होत नाही आहे, ही समाज माध्यमांची मोठी ताकद आहे.

पाश्चात्य राष्ट्रांत फेसबुक, ट्विटर, युट्युब या सगळ्या माध्यमांचा वापर राजकीय व्यक्ती आणि संस्थांकडून राजकारणात आणि निवडणुकीत पूर्वीपासून केला जातो. भारतात त्याचा वापर तितका होत नव्हता. शशी थरूर हे काँग्रेस खासदार फार आधीपासून ट्विटरवर सक्रिय होते. त्यांच्या फॉलोअर्सचे प्रमाणसुद्धा लक्षणीय होते. पण, या माध्यमाचे महत्त्व त्यांच्याच पक्षाला माहीत नव्हते. २०१४च्या लोकसभा निवडणुकीवेळी भारतीय जनता पक्ष आणि पर्यायाने नरेंद्र मोदी यांनी समाज माध्यमांचा, तसेच त्या वेळच्या काँग्रेसविरोधी वातावरणाचा प्रचारासाठी पूर्ण उपयोग करून घेतला. तसेच युवा वर्गात निवडणुकीबद्दल जागरुकता निर्माण होण्यात समाज माध्यमांचा मोठा वाटा आहे. त्या आधी २०११ साली अण्णा हजारेच्या आंदोलनाला समाज माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात पाठिंबा मिळाला होता, तर २०१३ साली निर्भया प्रकरणात लोकांनी रस्त्यावर उतरून या घटनेचा निषेध केला. या गोष्टीसाठी समाज माध्यमे बऱ्याच अंशी कारणीभूत ठरली. सध्या मोठे सेलिब्रिटीदेखील समाज माध्यमांवर सक्रिय राहून, त्यावर पोस्ट टाकणे, लोकांशी संपर्कात राहून, त्यांना प्रतिसाद देणे याचे प्रमाण वाढले आहे.

संदर्भ :

1. संवादक – मंगळवार १३ फेब्रुवारी २०१०
2. लोकराज्य मासिक फेब्रुवारी २०१८ च्या अंकात प्रसिद्ध झालेला लेख
3. माहिती स्रोत – महान्युज, लेखक – डॉ. रवींद्र चिंचोळकर
4. गजेंद्र देवडा ९ एप्रिल २०१८ (ब्लॉग)

आदिवासीची ओळख आणि जागतिकीकरण

प्रा. अलका शिवाजी नागरे

महात्मा गांधी शिक्षण संस्था संचालित

(कला, वाणिज्य आणि विज्ञान वरिष्ठ महाविद्यालय, मनमाड जि. नाशिक)

प्रस्तावना(Introduction):

भारताने 1991 यावर्षी नवीन आर्थिक धोरणावर स्वाक्षरी केली आणि आपल्या देशात LPG या नवीन धोरणाला सुरुवात झाली. पुढे 1995 ला याच धोरणाचे WTO या आंतरराष्ट्रीय व्यापारी संघटनेत रूपांतर झाले. आणि मग याचा आर्थिक आणि सामाजिक तसेच संस्कृतिक परिणाम सर्वच समाजावर झाला. आज जगाची बाजारपेठ एक झाली आहे. कोणतेही धोरण असेल तर त्याचे अनुकूल आणि प्रतिकूल असे दोन्हीही परिणाम देशावर होतात आणि मग असेच परिणाम आपणास या संशोधन पेपर मध्ये अभ्यास करायचे आहेत. आपल्या देशात आदिवासी समाज हा पूर्वीपासूनच विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून दूर आहे. पण तरीही या आधुनिक युगात या धोरणाचा काहीतरी परिणाम होतोच शेवटी नवीन धोरण, बाजार आणि घटकांचा संबंध आदिवासी समाजाशी येतो. त्यामुळे आदिवासींचे शिक्षण आरोग्य, व्यवसाय अशा घटकावर काही चांगले आणि वाईट असे दोन्ही परिणाम झाले आहेत. वनहक्काची समस्या, शेतमाजुराची समस्या, पर्यावरणाची समस्या अशा समस्या आहेत. आज आपण कितीही तांत्रिक प्रगती करीत असलो तरी समाजात चंगळवाद आणि आळशी प्रवृत्ती असे दुर्गुण सुद्धा वाढतांना दिसत आहेत. आज आपण आर्थिक विकास पाहत आहोत पण त्याचबरोबर आपणास विषमता दारिद्र्य या घटकाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही.

भारतात जवळजवळ सर्वच राज्यात आपणास आदिवासी समाज पाहयला मिळतो. अनेक व्याख्या आणि अर्थ समाजशास्त्रज्ञाकडून सांगितले जातात. अनादिकाळापासून जंगलात राहणारा समूह म्हणजे आदिवासी असे सुद्धा म्हटले जाते. तसेच कोणी त्यांना भारताचे मूळ रहिवासी असे सुद्धा म्हणतात. जर आपण कायदेशीर भाषेत बोलले तर आदिवासी समाजाचा अनुसूचित जमाती (Scheduled Tribes)असे संबोधले जाते.

व्याख्या : “आदिवासी किंवा जनजाती एक समानभाषा बोलणारा, एका पूर्वजातीपासून उत्पत्ती सांगणारा, एका विशीष्ट भूप्रदेशात वास्तव्य करणारा, तांत्रिक ज्ञान नसणारा, निरक्षर व रक्तसंबंधावर आधारित सामाजिक व राजकीय प्रथांचे प्रामाणिकपणे पालन करणारा, एकजिनसी समूह आहे.”

अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये: Objectives of the Study

1. जागतिकीकरणाचा अर्थ स्पष्ट करणे.
2. आदिवासींची आर्थिक आणि शैक्षणिक प्रगती अभ्यासने.
3. पर्यावरणावर झालेला परिणाम अभ्यासने.
4. आदिवासींच्या आर्थिक स्थितीत झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :Hypothesis

1. आदिवासींच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा झाली आहे.
2. आदिवासींची शैक्षणिक प्रगती झाली आहे.

3. आदिवासींच्या राजकीय सहभाग वाढला आहे.

4. आदिवासींना मिळणाऱ्या आरोग्य सुविधा यात वाढ झाली आहे.

संशोधन पद्धती : Research Method

या समस्येचा अभ्यास करताना द्वितीय माहिती स्रोतचा वापर केला आहे त्यासाठी अनेक संदर्भ ग्रंथ आणि वेबसाइट यामधून माहिती घेऊन समस्या विश्लेषण केले आहे. इंटरनेटवरून काही अद्यावत आकडेवारी घेऊन समस्या विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

दोन शब्द (Keywords): जागतिकीकरण, आदिवासी , शिक्षण , आर्थिक प्रगती , पर्यावरण.

समस्या विधान: Statement of the Problem:

आदिवासी समाजावर जागतिकीकरणाचे झालेले परिणाम: (Effect of LPG on Scheduled Tribe)

कोणत्याही धोरणाचे परिणाम चांगले आणि वाईट असे दोन्ही असतात आणि तसेच परिणाम भारतातील आदिवासी समाजावर झालेले आहेत. या संशोधन पेपरमध्ये आपण काही अनुकूल परिणाम आणि काही प्रतिकूल परिणाम अभ्यासणार आहोत.

1. शिक्षणाचे प्रमाण घटले आहे :

नविन आर्थिक धोरणाचा परिणाम म्हणजे अनेक भौतिक सुधारणा होतात आणि तशाच सुविधा मग आपल्या आदिवासी भागात सुद्धा झालेल्या आहेत. आदिवासी भागात रस्ते, संदेशवहन, टपाल, घरात टीव्ही अशा सोयी झाल्या त्यामुळे मग आदिवासी भागात शिक्षण सुविधा सुद्धा वाढल्या आहेत. शासकीय आश्रमशाळा, मुलींना वसतिगृहे आणि अनेक प्रकारचे प्रशिक्षण देणाऱ्या संस्था सुरु झाल्या आणि त्यामुळे आज अनेक आदिवासी युवक आणि युवती अनेक मोठ्या प्रशासकीय पदावर जात आहेत ही एक अभिमानाची बाब आपल्या भारतीय समाजासाठी आहे. एका आकडेवारीनुसार 2017-18 ते 2021-22 या पाच वर्षांच्या काळात देशात अनुसूचित जातीमधून पी.एचडी साठी एकूण अनुक्रमे 12,476 ते 17,814 अर्ज आले होते तर आणि आदिवासी मधून फक्त 2,132 ते 3,461 अर्ज आले होते आणि ओबीसीचे 27,734 ते 40,418 आणि सर्वसाधारण गटात (open) 68,663 ते 74,343 ही माहिती भारत सरकारच्या खुद्द शिक्षणमंत्री यांनी राज्यसभेत 20 जुलै 2022 रोजी दिलेली आहे. आणि फिस वाढ झाल्यामुळे सुद्धा मागासवर्गीय मुलांना शिक्षण घेणे अवघड झाले आहे. शिक्षणाचे खाजगीकरण केले आणि त्यामुळे फिस वाढल्या आहेत. महाराष्ट्र विद्यार्थी संघटनेचे विकास शिंदे म्हणतात. “आयआयटी टॉपला येते ते ठीक आहे मात्र, तिथे शेतमजूर, छोटा शेतकरी, रिक्षावाला यांच्या मुलांना प्रवेश मिळणे अवघड आहे.”

खालील तक्त्यात आपणास शिक्षणाचे प्रमाण कसे कमी होत गेले ते स्पष्ट होईल.

Year	Primary	UpperPrimary	Secondary
1995-96	8.8	6.1	4.9
1996-97	9.2	6.3	4.9
1998-99	9.6	6.7	5.1
1999-2000	9.4	6.9	5.0
2000-2001	9.7	7.2	5.4
2002-2003	9.7	6.9	5.4
2003-2004	9.8	7.5	5.6
2004-2005	10.5	8.1	5.6
2005-2006	10.6	8.5	5.7

2006-2007	10.8	8.5	6.1
2007-2008	10.8	8.2	6.3
2009-2010	11.2	8.6	6.3
2010-2011	11.0	8.7	6.4

Source: Selected Educational Statistics M/HRD,2011-11

वरील तक्त्यात प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण सुद्धा कसे संथ गतीने वाढत आहे हे लक्षात येते कारण सरकारचे या गटाकडे दुर्लक्ष झालेले आहे आणि याचा हा परिणाम आपणास दिसत आहे.

2. आदिवासींसाठीची सरकारच्या बजेट मधील तरतूद कमी केली.

भारतातील एक अग्रगण्य वर्तमानपत्र इंडियन एक्सप्रेसच्या वृत्तानुसार आदिवासी विकास मंचचे अध्यक्ष एम.बाबूराव चौधरी यांच्या मतानुसार आरोग्य , सामाजिक सुरक्षा आणि शेती याबबत सरकारचे बजेट कमी करण्यात आले आहे. आणि अनुसूचित जाती आणि जमाती यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात बजेट नाही. आणि मागील वर्षात जे बजेट होते त्यापेक्षा कमी प्रमाणात खर्च केला गेला आहे. यात 7,484 कोटी रुपये बजेट मंजूर असतांना 6,126 कोटी रुपयेच खर्च केले. आणि आदिवासी मुलांसाठी असलेले एकलव्य निवासी शाळेसाठी असलेले 400 कोटी रुपये खर्च केले नाही. आणि मध्यान्ह भोजनासाठी असलेले 300 कोटी रुपये सुद्धा खर्च केले नाही. तसेच आदिवासी असणारे गॅस सिलेंडर साठी असणारे अनुदान 2020-21 या वर्षा साठी 1064 कोटी रुपये मंजूर केले आणि प्रत्यक्षात 172 कोटी रुपयेच दिले. आणि शेवटी आदिवासी विकास मंचच्या मतानुसार एकूण 41 विभागात हा पैसा वितरण करण्याचा विचार होता पण हा सर्व पैसा इतर विभागासाठी खर्च केला. आता अशी जर सरकारची उदासिनता असेल तर मग भारतातील आदिवासी समाजाची आर्थिक सुधारणा कशी होणार ? याचा अर्थ आपण बजेट मध्ये तरतूद केली तरी प्रत्यक्ष तो सर्व पैसा प्रामाणिकपणे खर्च झाला पाहिजे. आणि तशी सर्व अंमलबाजावणी करणाऱ्या यंत्रणेची गरज आज आहे. पण यंत्रणा उदासीन असल्यामुळे आज आपण पाहतो की, इतर समाज पुढे जात आहे पण आपला आदिवासी बांधव मात्र स्वातंत्र्याच्या 78 वर्षात सुद्धा फार पुढे गेला नाही. त्यांना आपण आपले बांधव म्हणून शासन आणि समाज यांनी वागणूक दिली पाहिजे. मनरेगा सारख्या योजनेत खर्च केला तर त्यांना रोजगार मिळेल पण यात सुद्धा मागील वर्षाच्या तुलनेत 25,000 कोटी रुपये कमी खर्च केले आहेत. आणि आदिवासींना इतर प्रशिक्षण फार नसल्यामुळे निदान मनरेगा मध्ये तरी त्यांना रोजगार दिला पाहिजे. रोजगार न देता त्यांना रेशन मोफत देण्याचा एक फार्स निर्माण केला जात आहे आणि आदिवासी जनता शिक्षण कमी असल्यामुळे यात फसत आहे.

3. आदिवासी विस्थापनाची समस्या:

जगात सर्वात मोठी धरणे बांधण्यात भारत पुढे आहे. आज जगात सर्वात मोठी धरणे संख्या भारतात आहे. आज भारतात ४२९१ एवढी धरणे भारतात आहेत. भारतात ६ ते ६.५० कोटी लोक धरणामुळे विस्थापित आहेत. आणि आपल्या देशाच्या विकासासाठी सर्वात मोठी जर कोणी किंमत आदिवासींनी कारण ९० टक्के कोळशाच्या खाणी आणि ५० टक्के खनिजाच्या खाणी या आदिवासी राहत असलेल्या पट्ट्यात आहेत. त्याशिवाय जंगले आणि वनउत्पादने ही संसाधने सुद्धा आदिवासी राहत असलेल्या भागातच आहेत. देशात आदिवासी ९ टक्के आहेत पण विस्थापितात ते ५५ टक्के आहेत. आणि १९९० नंतर म्हणजे नविन आर्थिक धोरण स्वीकारल्यानंतर ही संख्या आणखी वाढली. भारतात २००४-०५ पर्यन्त २ कोटीपेक्षा जास्त आदिवासी

विस्थापित झालेले आहेत. याचा फायदा आदिवासींना किती झाला तर काहीच नाही. १९९३-९४ साली ५१.९ टक्के आदिवासी दारिद्र्य रेषेखाली होते ते प्रमाण २००४-०५ पर्यन्त ४७.३ टक्क्यांपर्यन्त झाले म्हणजे फार कमी आहे.

4. आदिवासींचा राजकीय सहभाग:

आज आपण जर राजकीय सहभागाचा विचार केला तर स्थानिक स्वराज्य संस्थापासून ते विधानसभा आणि लोकसभा यात आदिवासी समाजाचा सहभाग वाढत आहे ही एक समाधानाची बाब आहे. तसेच आदिवासी समाजावर अन्याय अत्याचार होत असेल तर या समाजात आता संघटना सुद्धा तयार होत आहेत. आज ज्याला बहुजन नाना पाटेकर म्हणतात असे आदिवासी नेता या समाजाला जागृत करीत आहेत. आणि त्यामुळे समाजाचा राजकीय सहभाग वाढत आहे तसेच आदिवासी अनेक बाबतीत जागृत होत आहेत अनेक विद्यार्थी प्रशासकीय पदावर जात आहेत.

5. सामाजिक अनिष्ट प्रथावर परिणाम :

प्रत्येक समाजात काही अनिष्ट प्रथा असतात तशा आदिवासी समाजात सुद्धा आहेत. पण आता जागतिकीकरणामुळे उलट प्रक्रिया सुरु झाली आणि ज्या प्रथा पूर्वी बिगर आदिवासी समाजात होत्या त्या सुद्धा आदिवासी समाजात सुरु होत आहेत. हा वाईट परिणाम या नविन धोरणाचा झाला आहे. कारण नविन धोरणामुळे इतर समाजाशी आदिवासी समाजाचा संपर्क येत आहे आणि त्यामुळे बाल विवाहाची पद्धत, हुंडा पद्धत अशा प्रथा सुरु होत आहेत. त्यामुळे मग अशा प्रथामुळे इतर समस्या म्हणजे कोर्ट कचेऱ्या सुरु होतात आणि मग समाजात एक अस्थिर सामाजिक वातावरण तयार होत आहे. बाल विवाहामुळे आरोग्याच्या समस्या सुद्धा निर्माण होत आहेत. आदिवासी समाजाने फक्त चांगल्या प्रथांचे अनुकरण करावे आणि वाईट प्रथापासून दूर रहावे.

6. पर्यावरणावर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे.

पूर्वीपासूनच आदिवासी समाज जंगलात राहतो आणि निसर्गाच्या सान्निध्यात राहत असल्यामुळे त्यांचे समाजजीवन आणि आरोग्य चांगले असते. पण आजकाल या नविन आर्थिक धोरणामुळे अनेक देशातील आणि विदेशातील उद्योगपती आदिवासी भागात चहाचे मळे, कोळशाच्या खाणी आणि इतर व्यवसाय सुरु करीत आहेत. आणि त्यामुळे आदिवासी हा त्याच्या मूळ जागेवरून स्थलांतरित होत आहे यामुळे पर्यावरण प्रदूषण, पावसाचे प्रमाण कमी आणि आणखी वाईट म्हणजे त्यांच्या पिण्याच्या पाण्यात रासायनिक घटकांचे प्रमाण वाढले आहे. आज आपल्या देशात बिगर आदिवासी समाजात या रासायनिक घटकामुळे अनेक कॅन्सर सारखे आजार सुद्धा होत आहेत. आणि त्यामुळे एक वर्ग आज सेंद्रिय वस्तूंची मागणी करीत आहे म्हणजे तो आरोग्याबाबत जागृत होत आहे. म्हणजे जी समस्या विकसित देशात काही वर्षापूर्वी निर्माण झाली होती आणि त्यांनी सेंद्रिय उत्पादने घेण्यास सुरुवात केली ती समस्या आज आदिवासी समाजापर्यंत पोहोचली आहे हे सर्वात वाईट आहे. हे पर्यावरण आपणास मोठ्या येणाऱ्या संकटाची चाहूल आहे. यासाठी आपण वेळीच सावध झाले पाहिजे.

निष्कर्ष: Conclusion

जागतिकीकरण आज समाजात परिवर्तन होण्यासाठी अवश्यक आहे. परंतु हे नविन धोरण स्वीकारताना आपल्या सरकारच्या धोरणात बदल करून आपण ते स्वीकारले पाहिजे. आणि यामध्ये

सरकारची भूमिका सर्वात महत्वाची आहे. सरकारला जर आपल्या आदिवासी आणि सर्व बहुजन समाजाची काळजी असेल तर त्यांना उपकारक असे धोरण स्वीकारले पाहिजे. ज्या कंपन्या असतात त्यांना प्रदूषण आणि टाकाऊ पदार्थ यांची विल्हेवाट कशी लावावी याचे नियम दिले पाहिजे. आणि असे झाले तरच आपल्या देशातील आदिवासी बांधव सुरक्षित राहतील.

अर्थशास्त्र हे गरीब, पीडित लोकांविषयी भाष्य करतं म्हणून मला ते जवळचं वाटतं.” असे नोबेल पुरस्कार विजेते अमर्त्य सेन म्हणत असत. आणि अशी जर भूमिका अर्थशास्त्राची असेल तर मग आपण याचा अर्थ नीट समजून घेतला पाहिजे आणि आपल्या आदिवासी समाजासाठी त्याचा चांगला उपयोग केला पाहिजे. नविन आर्थिक धोरणात कोणताही उत्पादक असा विचार करतो की, आज बाजारात कोणत्या वस्तु आणि सेवेला मागणी आहे अशाच वस्तु आणि सेवा निर्माण केल्या जातात. आणि मग भारतासारख्या देशात एका मोठ्या समूहाकडे खरेदीशक्ती कमी आहे आणि मग यामुळे आर्थिक विषमता निर्माण होते. आणि मग देशात एक आर्थिक राजकीय साम्राज्यवाद तयार होतो. अशा व्यवस्थेत मानव हा एखाद्या निर्जीव यंत्रासारखा होतो आणि समाजात एक अराजकता निर्माण होते. आणि आज आपण जगात पाहत आहोत की, जे देश जास्त विकसित आहेत ते भांडवलदार देश इतर गरीब देशांचे शोषण करतात. आपल्या देशात कांही लोक जागतिकीकरण खूप चांगले आहे असे समर्थन करतात. आणि आर्थिक वाढ झाली आहे असे सांगतात. परंतु आर्थिक वाढ ही फार उपकारक आहे असे नाही कारण आर्थिक वाढ किती झाली, यापेक्षा ही वाढ सामान्य लोकांपर्यंत किती पोहोचली हे जास्त महत्वाचे आहे आणि आपण सामान्य माणसाचा विचार केला तर ही वाढ पोहोचलीच नाही.

क्लाइव्ह हॅमिल्टन यांनी आपल्या “ग्रोथ फेटिश” या ग्रंथात म्हटलेले आहे की, “केवळ जिडीपी वाढला म्हणजे आर्थिक विकास होत नाही तर आर्थिक विकास होण्यासाठी रस्ते, पाणी, वीज, शाळा, शेती, उद्योग, आरोग्य या मूलभूत घटकांचा विकास होऊन सर्वसामान्य लोकांपर्यंत या गोष्टी पोहोचल्या तरच देशाचा आर्थिक विकास झाला असे म्हणता येते.” याचा अर्थ आपण किती उद्योग उभे केले आणि उत्पादन केले तरी ते सामान्य लोकांना मिळाले पाहिजे आणि म्हणून तर नोबेल पुरस्कार विजेते डॉ. अमर्त्य सेन म्हणतात, “उत्पादनापेक्षा वितरण जास्त महत्वाचे आहे.” आपण कितीही उत्पादन केले पण सामान्य लोकांना त्या वस्तु आणि सेवा मिळाल्याच नाहीत आणि सामान्य लोकांची खरेदीशक्ती वाढली नाही तर मग या जास्तीच्या उत्पादनाला काहीच किंमत राहत नाही.

संदर्भ (References):

1. भा.की. खडसे : भारतीय समाज
2. निलम ताटके : समाजशास्त्र
3. शौनक कुलकर्णी : महाराष्ट्रातील आदिवासी
4. गुरनाथ नाडगोंडे : भारतीय आदिवास.
5. रा .ज. लोटे : भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या.
6. श्रीधर देशपांडे , विनायक देशपांडे : भारतीय अर्थव्यवस्था(संक्रमण आणि विकास)
7. शैलेजा देगांवकर , एस.जी. देगांवकर : आदिवासी विश्व.

भारतातील सामान्य माणूस व ई-शासन

डॉ. बाळासाहेब भिंगोले

विभाग प्रमुख, लोकप्रशासन विभाग,
श्री योगानंद स्वामी कला महाविद्यालय,
वसमत, जि. हिंगोली.

भारतात ई-गव्हर्नन्स हा सुशासनाचा समानार्थी शब्द बनत चालला आहे. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारचे विविध विभाग माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने केवळ नागरिक, व्यापारी आणि सरकारी संस्थांनाच नव्हे तर समाजातील प्रत्येक घटकाला विविध सेवा देत आहेत. भारतात ई-गव्हर्नन्सचा उदय सरकारी विभागांच्या जलद संगणकीकरणाने झाला. ते आता अशा टप्प्यावर पोहोचले आहे जिथे ते प्रशासनाच्या सूक्ष्म पैलू जसे की नागरिक केंद्रितता, सेवा अभिमुखता आणि पारदर्शकता यांना प्रोत्साहन देत आहे.^१ हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की कोणत्याही सरकारच्या किंवा सरकारी यंत्रणेच्या कामकाजाचे मूल्यमापन त्याच्या कामात पारदर्शकता, सामान्य माणसासाठी सुलभ प्रवेश आणि जनतेशी संवाद स्थापित करण्याचा प्रयत्न कसा केला जातो या आधारावर केला जातो.

या क्रमाने, २००६ मध्ये सुरू करण्यात आलेल्या नॅशनल ई-गव्हर्नन्स प्लॅन (NeGP) अंतर्गत, देशभरात कॉमन सर्व्हिस सेंटर्स (CSCs) स्थापन करण्यात आली आहेत. सर्वसामान्यांना थेट त्यांच्या दारात सरकारी सेवा देण्याचा प्रयत्न ही कॉमन सर्व्हिस सेंटर्स करत आहेत. देशभरातील १ लाखाहून अधिक (CSC वेबसाइट) कॉमन सर्व्हिस सेंटर्स वेगवेगळ्या ब्रँड नावाने त्यांची सेवा देत आहेत.^२

ई-गव्हर्नन्स ही एक अशी प्रणाली आहे ज्याद्वारे सरकारी कामात पारदर्शकता येण्यासोबतच सर्वसामान्यांना सर्व सेवा तत्काळ उपलब्ध करून दिल्या जातात. अनेकांना कार्यालयात जाण्याची भीती वाटत होती, तेही आता या सेवेचा मोठ्या सहजतेने लाभ घेत आहेत. तसेच, सार्वजनिक हित हमी कायद्याने ई-गव्हर्नन्सला गती दिली आहे. कार्यालयातील कर्मचाऱ्यांना वेळेच्या बंधनात बांधण्यात आले आहे, लोकहिताच्या कामांसाठी कालमर्यादा निश्चित करण्यात आली आहे, त्यामुळे सरकारी कामातील दिरंगाई आणि लाचखोरीलाही आळा बसेल.^३

आज आयकर भरणे, वीज, पाणी, फोन, विमा इत्यादीसाठी भरणे, नोकरीसाठी फॉर्म भरणे, ऑनलाइन परीक्षा देणे, निकाल तपासणे, उत्पन्नाचा दाखला, जात प्रमाणपत्र, रहिवासी दाखला बनवणे यासारख्या गोष्टी इंटरनेटच्या माध्यमातून अगदी सहज करता येतात. आहेत. आता सर्व शासकीय न्यायालये ऑनलाइन करण्यात

आली असून, त्यामुळे खटल्यांच्या तारखांसाठीही न्यायालयात जाण्याची गरज भासणार नाही. लवकरच मालमत्ता नोंदणी आणि घराचा नकाशा पास करून घेण्याचे कामही घरी बसून सुरू झाले आहे.

ई-गव्हर्नन्सचे फायदे

- ई-गव्हर्नन्समुळे काम कमी वेळेत होते कारण काम संगणकाद्वारे केले जाते. याशिवाय कुटूनही, केव्हाही काम करता येते.
- ई-गव्हर्नन्समुळे कामाची किंवा सेवेची कार्यक्षमता वाढते.
- ई-गव्हर्नन्समुळे सेवेचा दर्जा सुधारतो. उदाहरणार्थ, सबसिडी थेट लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यात जाऊन लाभ कोणाला मिळत आहे याची खात्री होते.
- ई-गव्हर्नन्समुळे भ्रष्टाचार कमी होतो, मोकळेपणा येतो आणि सरकारवरील विश्वास वाढतो. मध्यस्थ किंवा दलाल मध्ये येत नाहीत.
- ई-गव्हर्नन्स सुधारणांना प्रोत्साहन देते.
- ई-गव्हर्नन्समुळे पारदर्शकता वाढते. सर्व माहिती दृश्यमान आहे. उदाहरणार्थ, तिकीट बुक करणारा कारकून बर्थ उपलब्ध असताना बर्थ उपलब्ध नसल्याचे सांगू शकत नाही. शाळा-महाविद्यालयांमध्ये ऑनलाइन प्रवेश असेल, तर सर्व विद्यार्थ्यांना कुठे प्रवेश मिळू शकतो, हे नेहमीच माहित असते.
- ई-गव्हर्नन्समुळे कामाची किंमत कमी होते. सरकारचा बहुतांश खर्च कागदावर (स्टेशनरी) होता. याशिवाय सर्वसामान्यांना घरापासून कोणत्याही शासकीय कार्यालयात ये-जा करण्यासाठी बराच वेळ आणि पैसा खर्च करावा लागत होता.
- ई-गव्हर्नन्समध्ये सर्व डेटा नेहमी उपलब्ध असतो. त्यामुळे त्या डेटाचे कधीही विश्लेषण केले जाऊ शकते आणि त्या आधारे योग्य निर्णय घेतले जाऊ शकतात आणि योग्य धोरणे बनवता येतात.
- ई-गव्हर्नन्समुळे नवीन व्यवसाय आणि नवीन संधी निर्माण होतात.
- ई-गव्हर्नन्स द्वारे, एक सामान्य डेटाबेस तयार केला जातो जो विविध कारणांसाठी वापरला जाऊ शकतो.
- सरकारी कर्मचाऱ्यांनी केलेल्या एकूण कामाची रक्कम थेट कळते. याच्या मदतीने कर्मचाऱ्यांमध्ये कामाचे वाटप चांगल्या पद्धतीने करता येईल जेणेकरून कोणताही कर्मचारी फार कमी काम करत नाही आणि कोणी जास्त काम करत नाही.

ई-गव्हर्नन्स म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा वापर करून सर्वसामान्य जनतेला सेवा आणि माहिती उपलब्ध करून देणे. या प्रकारच्या माहिती पुरवण्याचे साधन माहिती तंत्रज्ञान (IT) म्हणून ओळखले जाते. माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर सरकारला कार्यक्षम, जलद आणि पारदर्शक माहिती सार्वजनिक आणि इतर एजन्सींमध्ये प्रसारित करण्यासाठी आणि प्रशासकीय क्रियाकलाप पार पाडण्यासाठी सुलभ करते.^५

प्रशासनात माहिती तंत्रज्ञानाचा समन्वित वापर हा ई-गव्हर्नन्सचा समानार्थी शब्द आहे. सार्वजनिक प्रशासनात अशा प्रकारचा प्रयोग पहिल्यांदा १९६९ मध्ये अमेरिकेच्या संरक्षण विभागाने काही संगणकांना स्थानिक क्षेत्र नेटवर्कशी जोडून केला होता. Advanced Research Project Administration Network नावाच्या या प्रकल्पाचा विस्तार झाला आहे आणि त्याचा वर्ल्ड वाइड वेब (W.W.W.) स्वरूप आहे. अमेरिकेत, डिसेंबर २००२ मध्ये पारित झालेल्या ई-गव्हर्नन्स ॲक्ट-२००२ द्वारे माहिती तंत्रज्ञान आणि सार्वजनिक सेवा लोकांशी जोडल्या गेल्या आहेत.^६ देशातील आणि परदेशातील बहुतांश सरकारी विभाग, एजन्सी आणि संस्थांनी स्वतःच्या इंटरनेट वेबसाइट उघडल्या आहेत. या वेबसाइट्सच्या माध्यमातून सरकारी संस्थांची माहिती तुलनेने अधिक पारदर्शक, संवेदनशील आणि लोकाभिमुख असल्याचे सिद्ध होऊ शकते. सध्याच्या युगात माहिती ही आर्थिक विकासाची गुरुकिल्ली असल्याने संपूर्ण यंत्रणा माहितीभोवती फिरत आहे. खरं तर, ई-गव्हर्नन्स ही एक व्यापक संकल्पना आहे जी केवळ सरकारी यंत्रणेशी संबंधित नाही तर त्यात राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, तांत्रिक, प्रशासकीय आणि इतर आयामांचा समावेश आहे. संकुचित अर्थाने पाहिल्यास, ई-गव्हर्नन्स म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक संगणक आणि माहिती विज्ञानाच्या क्षेत्रात विकसित केलेल्या तंत्रांचा प्रशासनात वापर, तर त्याउलट, व्यापक दृष्टिकोनातून, याचा अर्थ कोणत्याही संस्थेच्या विविध पैलूंवर नियंत्रण ठेवणे, विकसित करणे, समाज किंवा प्रणाली.^६ ई-गव्हर्नन्स म्हणजे शासन व्यवस्था राखण्यासाठी आणि समन्वय साधण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर. हा ई-नागरिकत्व प्रणालीचा व्यापक प्रसार आहे.

विसाव्या शतकातील प्रख्यात विचारवंत आल्बिन टॉफ्लर यांनी सांगितले की, मानवी संस्कृतीवर दोन मोठ्या क्रांतींचा परिणाम झाला आहे. पहिल्या क्रांती अंतर्गत, १०,००० वर्षांपूर्वी झालेल्या कृषी क्रांतीने मानवाच्या भटक्या जीवनाला स्थिर आधार देऊन सामाजिक-आर्थिक विकासाला चालना दिली, तर दुसरी क्रांती १७ व्या शतकातील औद्योगिक क्रांती होती, ज्याने भौतिकवादी आणि मानवांसाठी आधुनिक जीवन. माहिती तंत्रज्ञान क्रांती ही आज आपल्यासमोर उलगडणारी तिसरी क्रांती म्हणून त्यांनी कल्पना केली.^७

भारत सरकारने नजीकच्या काळात माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात महासत्ता बनण्याचे लक्ष्य ठेवले आहे. बहुतेक परदेशी कंपन्यांसाठी स्वस्त प्रोग्रामिंग करण्यासाठी कार्यशाळा अस्तित्वात असल्याने देशात बदल सुरू झाले आहेत.

इथे प्रश्न निर्माण होतो की, या नवीन मानकाचा, ज्याची भारतीय लोकसंख्येच्या मोठ्या वर्गाला सवय आहे, विशेषतः देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेत स्थलांतरित झालेल्यांवर काय परिणाम होईल. शहरांमध्ये, सायबर कॉफेचे विस्तारणारे नेटवर्क मोठ्या संख्येने मध्यमवर्गीय लोकांसाठी सेवा पुरवते ज्यांना संगणक परवडत नाही.^८ याशिवाय माहिती तंत्रज्ञानामुळे विद्यापीठांमधील समन्वय आणि दूरस्थ शिक्षणाच्या स्वरूपात शिकण्याच्या नवीन संधीही उपलब्ध होत आहेत.

तथापि, माहिती क्रांतीचा भारतातील ग्रामीण गरीबांवर फारच कमी परिणाम झाला आहे. जनसामान्यांसाठी माहिती तंत्रज्ञानावरील वर्किंग ग्रुप या शीर्षकाच्या अहवालात असे मत व्यक्त करण्यात आले आहे की भारतीय समाजात माहिती तंत्रज्ञानावर आधारित सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासास प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रयत्न केले गेले आहेत. वंचित वर्ग हे एक डिजिटल विभाजन असेल, जे आधीच अस्तित्वात असलेल्या असमानता प्रतिबिंबित करेल आणि तीव्र करेल. या कारणास्तव, दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्येच्या ४० टक्क्यांहून अधिक लोकांपर्यंत नवीन माहिती तंत्रज्ञानाचा लाभ पोहोचवण्याचे लक्ष्य सरकारने ठेवले आहे.^९

माहिती तंत्रज्ञान सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी सरकारने केलेले काम फारच कमी आहे, परंतु ही कामे राज्य आणि स्थानिकांच्या भूमिकेला, विशेषतः ग्रामीण भागात, त्याचा विस्तार करण्यासाठी प्रोत्साहन आणि स्वीकृती प्रदान करतात. अनेक सर्जनशील प्रकल्प सुरू झाल्यानंतरही, ते स्थानिक लोकांच्या अत्यंत आवश्यक गरजा प्रत्यक्षपणे कितपत पूर्ण करू शकले हे स्पष्ट नाही. काळजीपूर्वक क्रॉस-डिसिप्लिनरी विश्लेषणाद्वारे या प्रायोगिक आणि विखुरलेल्या प्रकल्पांचे परिणाम निश्चित करण्यासाठी वेळ लागेल.

संदर्भसूची

१. शिंकारपूर दिपक, ई-गव्हर्नन्स-संगणकीय शासन तुमच्या दारी, जेनरिक पब्लिकेशन, मुंबई, २०१५, पृ. २३
२. Ministry of Electronics and Information Technology, Government of India | Home Page
३. शिंकारपूर दिपक, उपरोक्त, पृ. २७
४. यशमंथन, जुलै २०१८, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र विकास प्रबोधिनी, पुणे, पृ. २३
५. कित्ता, पृ. २४
६. ई-शासन, निरज पब्लिकेशन, न्यू दिल्ली, २०२२
७. Sinha R. P., E-Governance in India: Initiatives & Issues, Concept Publishing Co, New Delhi, 2006, p. 122
८. Sharma Pankaj : E-Governance The New Age Governance, APH Publishing Corporation, New Delhi, 2004, p. 214
९. Tyagi Anuradha, E-Governance-Emerging Dimension in India, International Journal of Business and Management Invention, Volume 3 || Issue 4 || April 2014 || PP.31-36

पुणे जिल्ह्यातील शाळेतील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांस रोलबॉल हा खेळ माहिती आहे का या विषयाचा सर्वेक्षणात्मक अभ्यास.

शोधक : सचिन रमेश शिंदे

मार्गदर्शक : डॉ. गोविंद केरबा कळवले

महत्त्वाचे शब्द : रोलबॉल, स्केटिंग, शारीरिक शिक्षण शिक्षक, विद्यार्थी, शाळा

प्रस्तावना:

शारीरिक शिक्षण शिक्षक हे विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक विकासा सोबतच मानसिक, सामाजिक, आणि नैतिक विकासासाठी देखील महत्त्वाची भूमिका बजावतात. यासाठी कोणत्याही खेळाची प्राथमिक माहिती शिक्षकांना असणे अत्यावश्यक आहे. शिक्षकांना खेळाच्या नियम, तंत्र, आणि खेळाच्या सुरक्षिततेच्या उपायांची माहिती असल्यास, ते विद्यार्थ्यांना योग्य पद्धतीने खेळ शिकवू शकतात आणि त्यांचा सहभाग अधिक प्रभावीपणे घडवू शकतात. विद्यार्थ्यांमध्ये विविध खेळांबद्दल उत्सुकता आणि आवड निर्माण करण्यासाठी शिक्षकांची भूमिका महत्त्वाची असते. नवीन खेळांबद्दल शिक्षकांना माहिती असल्यास, ते त्या खेळांचा परिचय करून देऊन विद्यार्थ्यांना नव्या खेळांच्या वाटा दाखवू शकतात. योग्य प्रशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना खेळताना जखमी होण्याचे प्रमाण कमी होते, म्हणून शिक्षकाने खेळाच्या नियमांसह सुरक्षेचे तंत्रही माहिती असणे आवश्यक आहे. शिक्षक योग्य खेळ निवडून, विद्यार्थ्यांच्या क्रीडा कौशल्यांचा विकास करून त्यांना व्यावसायिक क्रीडाक्षेत्रात करिअर करण्यासाठी प्रेरणा देऊ शकतात.

रोलबॉल हा खेळ महाराष्ट्रात, विशेषतः पुणे जिल्ह्यात, लोकप्रिय होत आहे. हा खेळ स्केटिंग वापरून खेळला जातो आणि बॉल हाताने ताब्यात घेतला जातो, स्केटिंग खेळ हा सर्वांना आकर्षित करणारा खेळ आहे, यामध्ये प्रत्येक व्यक्तीस आपण काही नवीन काही खेळत आहोत असे वाटते. रोलबॉल हा खेळ स्केटिंगवर संघामध्ये खेळला जात असल्यामुळे त्यामध्ये विविध कौशल्य निर्माण होण्यास मदत होते. या खेळामध्ये खेळाडूला पुढील संघाच्या गोल्ड पोस्टमध्ये रोलबॉल या खेळत वापरला जाणारा बॉल फेकून गुण अर्जित करायचे असतात. त्यामुळे रोलबॉल हा खेळ खेळाडूंना व प्रेक्षकांना आणखीनच प्रोत्साहित करणारा व आनंद देणारा ठरतो. ज्यामुळे तो खेळाडूंच्या शारीरिक तंदुरुस्तीसोबतच त्यांच्या कौशल्याचाही कस पाहणारा खेळ ठरतो. शाळांमधील शारीरिक शिक्षण शिक्षक हे विद्यार्थ्यांमध्ये नव्या खेळांची आवड निर्माण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात, मात्र रोलबॉलसारख्या नव्या खेळांची माहिती सर्व शिक्षकांना आहे का, याबाबत प्रश्नचिन्ह आहे. या अभ्यासाचा उद्देश म्हणजे पुणे जिल्ह्यातील

शाळांमधील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांस रोलबॉल हा खेळा माहिती आहे का या विषयाचा सर्वेक्षणात्मक अभ्यास करून याचा सविस्तर आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती: प्रस्तुत संशोधनांमध्ये विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीतील सर्वेक्षण पद्धतीत वापर केला आहे.

प्रतिसादक: संशोधनात संशोधकाने निवडलेल्या पुणे जिल्ह्यातील शाळेमधील शारीरिक शिक्षण शिक्षक हे संशोधनाची जनसंख्या होती. पुणे जिल्ह्यातील शाळेमधील ८९ शारीरिक शिक्षण शिक्षकांची निवड सहेतुक निवड सहेतूक न्यादर्श पद्धतीने केली.

संख्याशास्त्रीय साधन : सादर संशोधनात संशोधकाने वारंवारता या संख्याशास्त्रीय साधनांचा वापर केला आहे.

माहितीचे विश्लेषण:

कोष्टक क्रमांक १

शाळेतील १७ वर्षाखालील विद्यार्थ्यांना स्केटिंग या खेळाचे प्रशिक्षण दिले जाते का याची वारंवारता विश्लेषण.

प्रश्न: शाळेतील १७ वर्षाखालील विद्यार्थ्यांना स्केटिंग या खेळाचे प्रशिक्षण दिले जाते का?

प्रश्नाचे उत्तर	वारंवारता
हो प्रशिक्षण दिले जाते.	५८
प्रशिक्षण दिले जात नाही.	३१
एकूण प्रतिसाद	८९

शाळेतील १७ वर्षाखालील स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण देणाऱ्या शाळांचे वर्णनात्मक संख्याशास्त्र विश्लेषण असे अर्थनिर्वचन केले आहे. प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने शाळेतील १७ वर्षाखाली विद्यार्थ्यांना स्केटिंग ची प्रशिक्षण दिले जाते का असे विचारले

असता शाळेतील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांपासून मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण कोष्टक क्रमांक १ मध्ये दिलेला आहे. शाळेत १७ वर्षाखाली विद्यार्थ्यांना स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जाते का? या संदर्भात विचारले असता ८९ प्रतिसादा पैकी ५८ शारीरिक शिक्षण शिक्षकांनी शाळेतील १७ वर्षाखालील विद्यार्थ्यांना स्केटिंगचा प्रशिक्षण दिले जाते असे उत्तर दिले, व ३१ शारीरिक शिक्षण शिक्षकांनी शाळेमध्ये १७ वर्षाखालील विद्यार्थ्यांना स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जात नाही असे उत्तर दिले आहे.

कोष्टक क्रमांक २

तुम्हाला रोलबॉल या खेळाविषयी माहिती आहे का याचे वारंवारता विश्लेषण.

प्रश्न: तुम्हाला रोल बॉल या खेळाविषयी माहिती आहे का?

प्रश्नाचे उत्तर	वारंवारता
रोलबॉल खेळाविषयी माहिती आहे	६७
रोल बॉल खेळाविषयी माहिती नाही	२२
एकूण प्रतिसाद	८९

शारीरिक शिक्षण शिक्षकांना रोलबॉल या खेळाविषयी माहिती आहे का? याचे वर्णनात्मक संख्याशास्त्रीय वारंवारतेचे अर्थनिर्वचन केले आहे. सादर संशोधनामध्ये पुणे जिल्ह्यातील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांना रोलबॉल खेळाविषयी माहिती आहे का? असे विचारले असता, शारीरिक शिक्षण शिक्षकांनी कडून मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण कोष्टक क्रमांक २ मध्ये दिलेले आहे. या संदर्भात विचारले असता शिक्षकांनी दिलेल्या ८९ प्रतिसादापैकी ६७ शारीरिक शिक्षण शिक्षकांनी आम्हाला रोलबॉल हा खेळ माहित आहे असे उत्तर दिले आहे. तर २२ शारीरिक शिक्षण शिक्षकांनी आम्हाला रोलबॉल हा खेळ माहित नाही असे उत्तर दिलेले आहे. वरील दिल्याप्रमाणे पुणे जिल्ह्यातील शाळांमध्ये शारीरिक शिक्षणाचे प्रशिक्षण देणाऱ्या शिक्षकांनी आपले प्रतिसाद नोंदवले आहेत.

कोष्टक क्रमांक ३

पुणे जिल्ह्यातील शाळेतील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांस शाळेतील १७ वर्षाखालील विद्यार्थ्यांना स्केटिंग या खेळाचे प्रशिक्षण दिले जाते का, रोलबॉल या खेळाची माहिती आहे का? याच्या वारंवारता विश्लेषण.

प्रश्नाचे उत्तर	वारंवारता
स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जाते व रोलबॉल खेळ माहित आहे.	४८
स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जात नाही पण रोलबॉल खेळ माहित आहे.	१७
स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जात नाही व रोलबॉल खेळ माहित नाही	१६
स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जाते पण रोलबॉल खेळ माहित नाही	८
एकूण प्रतिसाद	८९

पुणे जिल्ह्यातील शाळेतील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांस शाळेतील १७ वर्षाखालील विद्यार्थ्यांना स्केटिंग या खेळाचे प्रशिक्षण दिले जाते का, रोलबॉल या खेळाची माहिती आहे का, याचे वर्णनात्मक संख्याशास्त्रीय वारंवारतेचे अर्थनिर्वचन केले आहे. प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने पुणे जिल्ह्यातील शाळेतील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांस शाळेतील १७ वर्षाखालील विद्यार्थ्यांना स्केटिंग या खेळाचे प्रशिक्षण दिले जाते का, व रोलबॉल या खेळाची माहिती आहे का, असे विचारले असता पुणे जिल्ह्यातील शाळेतील ८९ शारीरिक शिक्षण शिक्षकांपासून मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण कोष्टक क्रमांक ३ मध्ये दिलेला आहे. पुणे जिल्ह्यातील शाळेत १७ वर्षाखालील विद्यार्थ्यांना स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जाते व रोलबॉल या खेळाची माहिती आहे, असे ४८ शारीरिक शिक्षण शिक्षक आहेत. त्याच प्रमाणे पुणे जिल्ह्यातील शाळेत १७ वर्षाखालील विद्यार्थ्यांना स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जात नाही पण रोलबॉल खेळ माहित आहे. असे १७ शारीरिक शिक्षण शिक्षक आहेत. पुणे जिल्ह्यातील शाळेत १७ वर्षाखालील विद्यार्थ्यांना स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जात नाही व रोलबॉल खेळ माहित नाही. असे १६ शारीरिक शिक्षण शिक्षक आहेत. पुणे जिल्ह्यातील शाळेतील १७ वर्षाखालील विद्यार्थ्यांना स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जात पण रोलबॉल खेळ माहित नाही. असे ८ शारीरिक शिक्षण शिक्षका आहेत.

निष्कर्ष:

पुणे जिल्ह्यातील ६७ शारीरिक शिक्षण शिक्षकांना रोलबॉल या खेळाविषयी माहिती आहे. पुणे जिल्ह्यातील २२ शारीरिक शिक्षण शिक्षकांना रोलबॉल या खेळाविषयी माहिती नाही. त्यांच्या प्रमाणे शाळेमध्ये १७ वर्षाखाली विद्यार्थ्यांना स्केटिंगचे प्रशिक्षण दिले जात नाही, अशा ३१ शाळा आहेत. ज्या शाळेमध्ये १७ वर्षाखाली विद्यार्थ्यांना स्केटिंगचे प्रशिक्षण दिले जाते अशा ५८ शाळा आहेत. स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जाते व रोलबॉल या खेळाची माहिती आहे, असे ४८ शारीरिक शिक्षण शिक्षक आहेत. स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जात नाही पण रोलबॉल खेळ माहित आहे. असे १७ शारीरिक शिक्षण शिक्षक आहेत. स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जात नाही व रोलबॉल खेळ माहित नाही. असे १६ शारीरिक शिक्षण शिक्षक आहेत. स्केटिंग खेळाचे प्रशिक्षण दिले जात पण रोलबॉल खेळ माहित नाही. असे ८ शारीरिक शिक्षण शिक्षका आहेत. असे मिळालेल्या माहितीच्या आधारे स्पष्ट होते.

संदर्भसूची:

मुळे,श., आणि उमाठे,वि.तु.(१९९८). *शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्वे* (३री.आवृत्ती). नागपूर: महाराष्ट्रविद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ.

बेस्ट,जे., आणि खान, जे.(२००३). *रिसर्च इन फिजिकल एजुकेशन* (९वी. आवृत्ती). नवी दिल्ली:प्रिंटिंग ऑल इंडिया पी.व्ही.टी.

कुमार, रणजित.,(२०१७). *संशोधन पद्धती* . नवी दिल्ली: सेगा पुब्लीकेशन.

कांगणे, स. आहेर, श. आणि महाडिक, श्री.(२०१४) *शारीरिक शिक्षण* (२री.आवृत्ती). पुणे:निराली प्रकाशन

बॅबी, ई. आर. (2016). *द प्रॅक्टिस ऑफ सोशल रिसर्च* (14वे आवृत्ती). बेलमॉंट, सीए: सेन्गेज लर्निंग.

ब्लेअर, जे., झाजा, आर. एफ., & ब्लेअर, ई. ए. (2014). *डिझायनिंग सर्व्हेज: अ गाईड टू डिसीशन्स अँड प्रोसीजर्स* (3रे आवृत्ती). थाऊसंड ओक्स, सीए: सेज प्रकाशन.

डिलमन, डी. ए., स्मिथ, जे. डी., & ख्रिश्चन, एल. एम. (2014). *इंटरनेट, फोन, मेल, अँड मिक्सड-मोड सर्व्हेज: द टेलर्ड डिझाइन मेथड* (4थे आवृत्ती). होबोकन, एनजे: जॉन विले अँड सन्स.

खळे, नि. (२०१२). शालेय विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक सुदृढता व शारीरिक सुदृढतेचा स्व-अवबोधाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास. (अप्रकाशित एम. पी. एड. शारीरिक शिक्षण पदवी पूर्ततेसाठी पुणे विद्यापीठास सादर केलेला प्रबंध) चंद्रशेखर आगाशे शारीरिक शिक्षण महाविद्यालय, गुलटेकडी, पुणे.

चौधरी, श. (२०१६). चंद्रशेखर आगाशे शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयातील शारीरिक शिक्षण पाठ्यक्रमानुसार उपयोगात येणाऱ्या आयोजन तंत्राच्या परीणामकारतेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास. (अप्रकाशित एम. पी. एड. शारीरिक शिक्षण पदवी पूर्ततेसाठी पुणे विद्यापीठास सादर केलेला प्रबंध) चंद्रशेखर आगाशे शारीरिक शिक्षण महाविद्यालय, गुलटेकडी, पुणे.

“हिंदी साहित्य में चित्रित समाज : नारी संवेदना”

श्रीमती प्रेमलता पाटिल

सहायक प्राध्यापक (हिंदी)

शासकीय महाविद्यालय डोलरिया, जिला-नर्मदापुरम, मध्य प्रदेश

सारांश-

नारी प्रकृति रूपा है, प्रकृति परमपुरुष की इच्छा का प्रतिफलन है। उसे आदिकाल से ही समस्त सृष्टि की संचालिका शक्ति माना जाता है। नारी के बिना जीवन की कल्पना नहीं की जा सकती। नारी हमेशा से ही पुरुष की प्रेरणा रही है। नारी पुरुष को निराशा के क्षणों में आशा देती है, दुःख में दिलासा देती है और उसके कर्म में उत्साह भरती है। यदि हम एक आदर्श समाज की स्थापना का स्वप्न साकार करना चाहते हैं, तो हमें देश की आधी आबादी का प्रतिनिधित्व करने वाली नारी को सारे हक-अधिकार, समानता की कसौटी पर देने होंगे, क्योंकि सदियों से तमाम वेदनाओं एवं वर्जनाओं बंधनों से बंधी नारी आज भी पीड़ित है, शोषित है, असुरक्षित है, उपेक्षित है। हिंदी साहित्य ने समाज की स्थिति को सजीवता तथा यथार्थ के साथ प्रकट किया है। इसी समाज का एक महत्वपूर्ण अंग है नारी। हिंदी साहित्य में नारी मन के आंतरिक और बाहरी दृष्टिकोण को गहरी सचेत बौद्धिकता के द्वारा प्रस्तुत किया गया है। साथ ही नारी का समाज में बनता हुआ नया रूप और उससे जुड़ी समस्याएँ आदि के संबंध में गहराई से विश्लेषण हुआ है। इसी नारी ने अपनी अस्मिता एवं अस्तित्व की रक्षार्थ साहित्य-सृजन करके कई मील के पत्थर भी स्थापित किये हैं, जिसके आधार पर कहा जा सकता है कि हिन्दी साहित्य में नारी का योगदान अद्वितीय है, प्राचीनतम है, और प्रभावी है।

मुख्य शब्द- कालजयी, सुदीर्घ, स्पंदन, भावभूमि, स्त्री-मानस ।

प्रस्तावना-

नारी हमेशा से ही पुरुष की प्रेरणा रही है। नारी अर्थ के बोधक शब्द भी नारी के स्वरूप पर बहुत प्रकाश डालते हैं। हिन्दी कवियों की दृष्टि में नारी माया-सी, दुर्बोध, प्रकृति-सी बहुरूपी, साथ ही सहानुभूति-सी सरल है। विषम समाज में विषम स्थिति होने के कारण नारी के अलग अलग स्वरूप होते गए हैं। फिर भी, जिस तरह एक छोटे से ओस-बिन्दु में सम्पूर्ण सूर्यमण्डल प्रतिबिम्बित हो जाता है, उसी प्रकार नारी-वाचक छोटे-से-छोटे शब्द में प्रतिबिम्बित हो जाता है। साहित्य की सीमा किसी एक दिशा तक सीमित नहीं है। हिंदी साहित्य में जीवन की विभिन्न दिशाओं विभिन्न प्रसंगों तथा अलग अलग स्थितियों का बड़ी सजीवता के साथ चित्रण किया गया है। आधुनिक और परंपरा का वैचारिक दृष्टिकोण विषयक नया रूप, सामाजिक मूल्यों के प्रति असंतोष, विभिन्न समस्याएँ पूँजीवाद आदि का वास्तविक रूप प्रस्तुत करने के साथ साहित्य ने समाज की स्थितियों को बड़ी ही सजीवता तथा यथार्थ के साथ प्रकट किया है। इसी समाज का एक महत्वपूर्ण अंग नारी भी है। हिन्दी साहित्य में नारी संवेदना के विभिन्न स्वरूपों को बड़ी ही सजीवता के साथ प्रस्तुत किया गया है। नारी चित्रण का एक सशक्त रूप हिन्दी साहित्य में दिखाई देता है। शिक्षा के कारण नारी में उत्पन्न स्वतंत्रता का भाव, नारी के उद्धार का प्रश्न भी उपस्थित हुआ। शिक्षा ही एक ऐसा माध्यम है जिसने नारी के मन और शरीर दोनों को सामाजिक एवं धार्मिक नियमों की जंजीरों से मुक्त किया है।

साहित्य की एक महत्वपूर्ण उपलब्धि यह भी है की साहित्य ने नारी की असहाय परंपरागत दासत्व की व्यथा को वाणी दी है। नारी केवल भोग्या है ऐसा न मानकर साहित्य ने नारी विषयक दृष्टिकोण में क्रांति ही ला दी है। नारियों की त्यागभावना, क्षमाशीलता, प्रेम, समाज विकास में उसका योगदान, उसकी सहन शक्ति इत्यादि गुणों को साहित्य ने आदर के साथ देखा है। नारी को पुरुष के समकक्ष लाकर खड़ा कर दिया है। प्राचीन काल की नारी की स्थिति में बदलाव भी आया है। समकालीन समाज में नारी ने परंपरागत दासता को तोड़ा है। भारतीय समाज में परंपराओं और प्रथाओं के नाम पर महिला उत्पीड़न और शोषण की एक लंबी श्रृंखला विद्यमान रही है। सतीप्रथा, बाल-विवाह, विधवा विवाह निषेध, दहेज प्रथा, घरेलू हिंसा, यौन-शोषण आदि नारी-विकास में अवरोधक घटकों ने भी नारी मन को आंतरिक रूप से तोड़ने का कुत्सित प्रयास किया है, परंतु धन्य है वो साहित्यकार, जिन्होंने अपनी कलम से इस प्रकार के पुरुष जनित नारी-रोधी घटकों के खिलाफ अपने स्वर को मुखरित किया है। महिला साहित्यकारों ने भी सदैव अपनी समकालीन विषम परिस्थितियों पर लेखन कार्य कर अपने सृजन धर्म का बखूबी पालन किया है, जिनके प्रयास स्वरूप नारी को समानता और सम्मान से जीने का मार्ग प्रशस्त हुआ है। भारतीय साहित्य, दर्शन और धर्मशास्त्रों में चिन्तन की सुदीर्घ परम्परा रही।

कथा सृजन के अंतर्गत चाहे साहित्य की किसी भी विधा को लिया गया हो उसका मूल आधार संवेदना है यह कहा जा सकता है कि साहित्य या कथा सृजन ही संवेदना का पर्याय है क्योंकि बिना संवेदनशील हुए किसी भी रचना का सृजन असंभव है यदि असंभव नहीं तो दुष्कर तो अवश्य है। या यह कह सकते हैं कि ऐसी कृति कालजयी नहीं हो सकती। नारी समाज तथा परिवार का एक अभिन्न अंग है। प्राचीन काल से लेकर आज तक नारी चेतना का निरन्तर विकास होता रहा है वह निरन्तर विकास की सीढ़ियों पर चढ़ती रही है। नारी की प्रशंसा में शिवजी बतलाते हैं कि- नारी के समान न योग है, न जप है, न तप है, न तीर्थ है। यही इस संसार की सर्वाधिक पूजनीय देवता है क्योंकि वह पार्वती का रूप है। उसके समान न कुछ था, न ही कुछ होगा। इस प्रकार नारी-चेतना की परम्परा वेदों-पुराणों से ही चली आ रही है। स्वतंत्रता के बाद भारतीय नारी में अधिकार बोध का निरन्तर विकास हुआ है। हिन्दी साहित्य के आदिकाल, भक्तिकाल, रीतिकाल, आधुनिक काल के साथ-साथ हिन्दी गद्य साहित्य में भी नारी-चेतना का स्पंदन हुआ है। उसका संक्षिप्त विवरण द्रष्टव्य है-

आदिकाल : हिन्दी का आदिकाव्य वीरगाथाओं तथा धार्मिक उपदेशों के रूप में जाना जाता है। फिर भी तत्कालीन वातावरण एवं परिस्थितियों के अनुसार इस काव्य में नारी के वीरांगना एवं कामिनी दोनों रूपों के दर्शन होते हैं। रासो काव्य की नायिकाओं का जीवन नारी-दुर्दशा की कहानी ही कहता है। नारी के लिए पति की मृत्यु के पश्चात् उसका सती हो जाना उसका कर्तव्य बना दिया गया था।

भक्तिकाल : इस काल के साहित्य में नारी मुख्यतः दो रूपों में अंकित हुई एक ओर तो वह सामान्य नारी रूप में निंदा एवं उपेक्षा की पात्रा रही है तो दूसरी ओर आराध्य देवताओं की संगिनी के रूप में सम्मानित भी हुई है। इस युग में निर्गुणमार्गी संत कवि थे। जिन्होंने नारी को मुक्ति मार्ग की बाधा एवं पुरुष को विनाश के पथ पर ले जाना माना है। 'कबीर' ने नारी को नरक का द्वार माना है। मलूकदास नारी के नेत्रों को भयानक कहते हैं तथा दादूदयाल संसार को पतंगा तथा कनक-कामिनी को दीपक की लौ बताते हैं। प्रेममार्गी कवि जायसी ने नारी को ब्रह्म का प्रतीक मानकर उसकी प्रशंसा की है। इन प्रमुख कवियों की दृष्टि न तो सीता के पतिव्रता

पर गई है, न ही सावित्री के सतीत्व पर, न पार्वती की पावनता पर और न ही यशोदा की ममतामयी मातृ-गरिमा पर !

रीतिकाल : रीतिकाल के कवियों की रचनाओं में नारी के सामाजिक जीवन के महत्व को स्पष्ट ही नहीं किया गया है। रीतिमुक्त कवियों की रचनाओं में भी यह महत्व व्यक्त नहीं होता है। नारी को विलास का एक उपकरण माना गया है।

आधुनिक काल : आधुनिक काल का प्रारम्भ भारतेन्दु युग से होता है। इस काल के कवियों की दृष्टि नारी के विविध रूपों पर तो गई है किन्तु वे उसकी शक्ति के प्रति पूर्णतः आश्वस्त नहीं जान पड़ते हैं। इस युग में नारी के परम्परागत दृष्टिकोण में बदलाव आया। उसकी दीन हीन-दशा के प्रति भी कवि की सहानुभूति सजग हुई है। प्रकृति में नारी रूप को समाहित कर उसे उदात्त भावभूमि प्रदान की गयी है।

निरालाजी की रचनाओं में 'नारी का सौन्दर्य विस्तृत, दिव्य और रमणीय है। इसलिए आपकी रचनाओं में नारी वस्तुनिष्ठ न होकर आत्मनिष्ठ है वहीं कथा-साहित्य में प्रेमचंद के बाद के युग की नारी ने भारतीय समाज की परम्परागत मान्यताओं को तोड़ा है। उसने स्वावलम्बी बनने का अथक प्रयास किया है और शिक्षित होकर समाज में अपने लिए नई राहों को तलाशा है। वह भी पुरुष की तरह स्वतंत्र, स्वच्छंद और आर्थिक दृष्टि से सबल हुई है। मीराबाई को हिन्दी साहित्य की पहली स्त्री विमर्शकार कहा जाए तो अतिशयोक्ति नहीं होगी। ऐसा माना जाता है कि कबीर के साथ लोई ने काव्य रचना की, इसी क्रम में यह कहना भी सुसंगत होगा कि तुलसीदास के साथ-साथ रत्नावली भी कविता लेखन में रुचि रखती थी। साथ ही कथा सम्राट् मुंशी प्रेमचंद की जीवन संगिनी शिवरानी देवी भी साहित्य सृजन में रत थी। मीरा का काव्य स्त्री-मानस की पीड़ा को शब्द देता है। मीरा के युग में स्त्री आत्माभिव्यक्ति के लिए स्वतन्त्र नहीं थी। वह पुरुष के उपयोग-उपभोग के लिए थी और पुरुष की दृष्टि से देखी जाती थी।

हिन्दी साहित्य के कथाकारों में सूर्यबाला गहरे यथार्थ और मानवीय रिश्ते की कहानीकार हैं। महान साहित्यकार सुभद्राकुमारी चौहान ने अपनी रचनाओं में एक तरफ नारी सुलभ ममता और दूसरी ओर पद्मिनी के जौहर की भीषण ज्वाला के साथ पारिवारिक जीवन के मोहक चित्र भी अपनी रचना में अंकित किए हैं। मृदुला सिन्हा जी ने अपनी रचनाओं में समाज जागरण एवं लोकमंगल की कामना की है। नारी संवेदनाओं और अभिव्यक्ति को पुरुष प्रधान समाज में महिला मंडित कराने वाली मन्नु भंडारी का भी हिन्दी साहित्य में अद्वितीय योगदान रहा है। महिला साहित्यकारों ने प्रारंभ से अब तक हिन्दी साहित्य को अपने सतत् योगदान से कृतार्थ किया है। इसके बावजूद महिला साहित्यकारों को साहित्य जगत में वो सम्यक स्थान नहीं मिल पाया है, जिसकी वो अधिकारिणी है। फिर भी नारी अपने साहित्यिक योगदान हेतु लगातार सक्रिय हैं।

हिन्दी साहित्य को समृद्ध बनाने में नारी संवेदनाओं को अभिव्यक्ति देने में अनेक महिला साहित्यकारों ने अपना अमूल्य योगदान दिया है, जिनमें सुमति, शोभा, सीता, भतियानी, गणेश देवरानी, जनाबाई आदि प्रमुख महान कवयत्रियां रही हैं। इसके साथ ही सुभद्राकुमारी चौहान, महादेवी वर्मा, अमृता, प्रीतम, मृदुल सिन्हा, मैत्रयी पुष्पा, ऊषा प्रियवंदा, मालती जोशी, कृष्णा अग्निहोत्री, कृष्णा सोबती, मन्नु भंडारी, ममता कालिया, मेहरुन्निसा परवेज आदि ने भी अपनी कलम से कालजयी सृजनशीलता से हिन्दी साहित्य को समृद्ध किया है।

निष्कर्ष-

कहने का तात्पर्य यही है कि हिन्दी साहित्य में चित्रित समाज नारी संवेदना के संवाहक रहें हैं। नारी का योगदान सदैव अविस्मरणीय रहा है, बात चाहे समाज या परिवार को साहित्य में आदर्श स्वरूप में समर्पित करने की हो या नारी वर्ग को पुरुष की दोहरी एवं संकुचित मानसिकता के खिलाफ रचनात्मक, सकारात्मक एवं सृजनात्मक साहित्यिक क्रांति का शंखनाद करने की हो, नारी का योगदान सदैव अविस्मरणीय एवं वंदनीय रहा है। नारी संवेदना शब्द हिन्दी और विशेष रूप से साहित्य में रूढ़ हो चुका है और विस्थापित भी।

संदर्भ ग्रंथ सूची-

1. खेतान प्रभा : 'औरत अस्तित्व और अस्मिता महिला लेखन का समाजशास्त्रीय अध्ययन हमारी भूमिका',- राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, वर्ष- 2013 पृ- 1
2. अग्रवाल, रोहिणी : 'साहित्य का स्त्री-स्वर', 2015 साहित्य भण्डार, इलाहाबाद
3. चौबे, संतोष : कथा मध्यप्रदेश : खण्ड-1, विरासत, वर्ष- 2017 विश्व कला एवं संस्कृति केंद्र, जिला रायसेन- पृ. 12
4. लाल, गीता : 'प्रेमचन्द का नारी चित्रण', हिन्दी साहित्य संसार, दिल्ली।
5. कप्पिकेरे, 'साठोत्तरीय हिंदी लेखिकाओं की कहानियों में नारी मंगल', पृ- 14
6. डॉ. वर्मा, भगवान दास : 'कहानी की संवेदनशीलता सिद्धांत और प्रयोग', पृ-17

अंगणवाडी कर्मचायांच्या सामाजिक समस्या

मार्गदर्शक

डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, अंबोजागाई, जि.बीड

कुमिदिनी जोशी रामचंद्र याडाराम

संशोधन विद्यार्थी, समाजशास्त्र विभाग

पुर्वी बालकल्याण ही संकल्पना अस्तीत्वात होती. बालकाची काळजी घेणे ही परंपरागत जबाबदारी होती, परंतु पिढ्यान पिढ्या आलेले दारिद्र्य, हे मुलांची योग्य काळजी घेण्याच्या मार्गातील फार मोठा अडथळा होता, त्यामुळे लहान मुलांची काळजी घेवून त्यांना संरक्षण देणे ही फार मोठी समस्या होती. दारिद्र्यामध्ये गुरफटलेल्या प्रत्येक कुटूंबात त्यांच्या लहान मुलांच्या स्वास्थ संरक्षणाच्या दृष्टीने बाहेरील शक्तीची गरज होती. मध्य युगात भारतात या समस्येच्या निराकरणासाठी मोफत वसतीगृहे स्थापन करणात येत असत त्याचप्रमाणे हळूहळू धार्मिक संस्था व परोपकारी संस्थानी देखील यात हातभार लावला.

या दृष्टीने भारतात 2 ऑक्टोबर 1975 मध्ये अंगणवाडीच्या प्रणेत्या अनुताई वाघ व भारताच्या तात्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी मार्गदर्शनाखाली पुणे जिल्ह्यातील कोसबाड या खेड्यात भारतातील पहिली अंगणवाडी स्थापन झाली.

स्वातंत्र्योत्तर काळात बालकल्याण साठी काही कायदे करण्यात आले जसे "बॉम्बे चिल्ड्रन अॅक्ट 1928" आणि 'एम्प्लॉयमेंट ऑफ चिल्ड्रन अॅक्ट 1938' इत्यादी स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर बालकल्याणाच्या घटनेल सुधारणा करणात येऊन सरकारने बालकल्याणासाठी एक जबाबदारीची भूमिका घेतली पुढे वेलफेअर एक्शन प्रोजेक्ट, हॉलीडे कॅम्पस फॉर चिल्ड्रन मिड-डे मी प्रोग्राम, प्रिस्कूल प्रोजेक्टस" इत्यादी योजनेत 0 ते 16, 0 ते 11 अशाच वयोगटातील मुलांचा प्रामुख्याने समावेश करण्यात येत होता. त्यात 0 ते 6 वर्षांच्या वयोगटाच्या मुलांना, गर्भवती स्त्रिया व स्तनदा माता यांना विशेष लाभ मिळत नव्हता.

अस्तीत्वात असलेल्या या योजनांची अंमलबजावणी करतांना 0 ते 16 वयोगटातील मुलांशी बऱ्याच कारणामुळे संपर्कात येणे शक्य नव्हते, तर दुसरीकडे 0 ते 16 वयोगरतील मुले फार महत्वाची आहेत आणि त्यांना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. योजना कार्यान्वीत करणाऱ्याच्या सदर बाब लक्षात आली आणि 1954 साली मुलांच्या कल्याणाकरीता विशेष राजकीय धोरण आखण्यात आले.

मुल गर्भात असल्यापासून त्यांची काळजी घेणे, जन्म घेतल्यानंतर देखील त्याला रोगापासून बचावासाठी सक्षम करणे, त्याला कुपोषित न होऊ देणे, त्यांना पूर्ण शालेय शिक्षण देणे, गर्भवती स्त्रियांची प्रसुतीपूर्व व प्रसुती पश्चात काळजी घेणे, त्यांना देखील आहार व आरोग्य विषयक माहिती मिळावी की, जेणे करून परंपरागत चालत आलेले अज्ञान दूर होईल, इत्यादी गोष्टीची आवश्यकता जाणवू लागली. या सर्व बाबींसाठी एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना कार्यान्वीत करण्यात आली.

आज 2000 लोकसंख्ये मागे एक अंगणवाडी ग्रामीण व शहरीभागात तर 1000 लोकसंख्ये मागे एक अंगणवाडी, अदिवासी भागात ही योजना सुरू करण्याचे शासनाने निर्धारित केलेले आहे. सदर योजना केंद्र शासन पुरस्कृत असली तरी या योजनेला "युनिसेफ" या जागतिक संस्थेकडून वहाया व कार्यालयीन साहित्य तसेच 'केअर' या आंतरराष्ट्रीय संस्थेकडून सुखडा व ईतर खाद्यान्नाचा दुवठा केला जातो.

या योजनेचे महत्व व फलश्रुती लक्षात घेता हळूहळू योजनेचा व्याप वाढत आहे. महाराष्ट्रात आज 94000 अंगणवाड्या कार्यरत आहेत. किमान विस लाख मुले व स्त्रिया या योजनेचा लाभ घेत आहे.

अंगणवाडी सेविका ही किती महान कार्यकर्ते हे आपल्याला पुढील उदाहरणावरून लक्षात येईल. ज्याप्रमाणे कुंभार ही मातीच्या गोळ्याला स्वतःच्या हातांनी जसा पाहिजे त्या प्रमाणे कुंभार हा मातीच्या गोळ्याला स्वतःच्या हातांनी जसा पाहिजी त्या प्रमाणे आकार देऊन मातीची भांडी तयार करतो. त्याचप्रमाणे सेविका ही लहान मुलाला स्वतः घडवित असते. आपण जर विचार केला तर आपण स्वतःच्या मुलाचा चांगल्या प्रकारे सांभाळ करतो व दुसऱ्याच्या मुलाला त्या प्रमाणात कमी, लेखतो. आपला मुलगा कसाही आसो परंतु तो चांगलाच वाटतो व दुसऱ्याचा मुलगा किती ही हुशार असेल किती ही गुणवान असेल तरी आपण त्याकडे लक्ष देत नाही. परंतु सेविका ही स्वतःच्या मुलाप्रमाणे त्याचा सांभाळ करित असते भेदभाव करित नाही म्हणूनच मी हे जे कार्य करते ते महान कार्य आहे आसे म्हणावेसे वाटते.

सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करणे समाजशास्त्राचा एक महत्वाचा अभ्यासविषय मानला जातो. कारण या सामाजिक समस्या समाजातील व्यक्तींवर मोठ्या प्रमाणवर दुष्परिणाम करतात. त्याचा परिणाम अपरिहार्यपणे समाजावर होतो. प्रत्येक व्यक्ती ही समस्याग्रस्त असते. जगातील कोणतीही व्यक्ती समस्यापासून मुक्त नाही. व्यक्तीपुढे कोणती ना कोणती समस्या असते आणि व्यक्ती ती समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्नशील असते. मुळातच सामाजिक समस्या व मानवनिर्मित आहेत. त्याचे बरेवाईट परिणाम शेवटी मानवी समाजालाच भोगावे लागतात. त्यामुळे सामाजिक जीवन विस्कळीत होते.

सामाजिक समस्या प्रत्येक समाजात अस्तित्वात असतात, समाजातील लोक सामुदायिक पातळीवर त्या समस्यांचे निवारण करण्याचे प्रयत्न करतात. प्रत्येक काळात सामाजिक समस्या असतात. प्राचीन काळात सामाजिक समस्या होत्या, त्याच प्रमाणे आधुनिक समाजात सुद्धा सामाजिक समस्या आढळतात. परंतु प्राचीन काळातील समस्या आज असतीलच असे नाही. बदलत्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय परिस्थितीनुसार नवीन सामाजिक समस्या निर्माण होतात. 19 व्या शतकात बालविवाह सतीप्रथा, अस्मृश्यता, केशवपन, विधवा विवाह ई. सामाजिक समस्या होत्या. मात्र, अलिकडे, या सामाजिक समस्या आढळून येत नाहीत. सामाजिक बदलानुसार कुटूंब विघटन, बालगुन्हेगारी, लोकसंख्येची समस्या, बेकारी, घटस्फोटख काळाबाजार, भ्रष्टाचार, शेतकरी आत्महत्या, नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या ई. नव-नविन समस्या निर्माण झालेल्या आढळतात. इतके निश्चित की प्रत्येक कालखंडात सामाजिक समस्या आढळतात.

सामाजिक समस्यांचे सामाजशास्त्रीय, दृष्टीकोनातून अध्ययन समाजशास्त्रात केली जाते.

सामाजिक समस्येचा अर्थ -

सामाजिक समस्यांचे अध्ययन करित असताना सर्वप्रथम सामाजिक समस्या म्हणजे काय हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. कोणतीही समस्या ही सामाजिक असेलच असे नाही. सामाजिक समस्येचा वैज्ञानिकदृष्ट्या अर्थ कोणता आहे. हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

आपण दैनंदिन जीवनात 'समस्या' हा शब्द नेहमी वापरतो. परंतु कोणतीही समस्या ही सामाजिक समस्या म्हणजे काय हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. निरनिराळ्या समाजशास्त्रज्ञांनी सामाजिक समस्यांच्या व्याख्या स्पष्ट केलेल्या आहेत. त्या व्याख्यांचा अभ्यास केल्यानंतर, सामाजिक समस्येचा अर्थ स्पष्ट होऊ शकतो.

1) मटन आणि निम्बेटल :-

"सामाजिक समस्या म्हणजे एखाद्या समाजातील लक्षकीय संख्येच्या व्यक्तीचा सामाजिक वर्तनातील बिघाड किंवा पथभ्रष्टता, जी त्या समाजातील इतर अनेक सदस्यांना गंभीर परिणाम भोगावयास लावते. मुलतः सामाजिक समस्य या नैतिक समस्या होत.

2) फुल्लर आणि मेपर्स :-

"एखाद्या समाजातील बहुसंख्य सदस्य जेव्हा व्यवहाराचा पद्धतीला किंवा परिस्थितीला आपत्तीकारक अथवा अयोग्य मानतात, तेव्हा त्या सामाजिक समस्या होत तसेच त्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी आणि त्यांची व्याप्ती कमी करण्यासाठी सुधारात्मक धोरणे, योजना व प्रत्यक्ष सेवाकार्याची आवश्यकता आहे अशी त्या सदस्यांची मान्यता असते.

3) हर्टन आणि लेस्ली :-

"समाजातील लक्षात घेण्यायोग्य बहुसंख्य व्यक्तीवर परिणाम करणारी अवांछनीय अशी परिस्थिती की, ज्या संदर्भात सामुहिक सामाजिक क्रियेद्वारे काही तरी उपाय योजना करण्याची आवश्यकता वाटू लागते अशा परिस्थितीला सामाजिक समस्या म्हणतात.

4) केस :-

"समाजातील लक्षात घेण्यायोग्य बहुसंख्य क्रियाशील विचारवतांचे लक्ष ज्या सामाजिक परिस्थिकडे वेधल्या जाते आणि त्या संदर्भात सामुहिक किंवा इतर कोणतीही क्रिया वा उपाय करण्याची आवश्यकता असते.

अंगणवाडीचे कामकाज अंगणवाडी केंद्र :-

मुलांच्या कल्याणा की नेणारी धोख्यात्मक पद्धत पहिला पाचमध्ये सुरु झाली. वययोजना आयोगाने मुलांच्या गरजांना प्राधान्य देण्याचा निर्णय घेतला तेव्हा कान योजना पंचवार्षिक योजनांतर्गत अनेक बालकल्याण कार्यक्रम सुरु करण्यात आले. या कार्यक्रम हे शिक्षण, आरोग्य, पोषण, या क्षेत्रातील मुलांच्या गरजांशी संबंधित आहेत.

कल्याण आणि मनोरंजन, या गरजा पूर्ण करण्यासाठी विशेष कार्यक्रम सुरु केले. असामाजिक, अपंग, गरीब आणि मुलांचे इतर गट, यापैकी काही कार्यक्रम मुलांच्या प्रगती आणि विकासाशी संबंधित होते, विशेषतः 0-6 वर्षे प्रीस्कूल वयोगटातील, तथापि अशा बाल संगोपन कार्यक्रम त्यांच्या अपुऱ्या रिपोर्टिंगमुळे आणि अपुऱ्या प्रयत्नांमुळे येथील समस्या सोडवता आल्या नाहीत. मोठ्या प्रमाणात मुले समावेशक आणि प्रयत्नांमुळे येथील समस्या सोडवता आल्या नाहीत मोठ्या प्रमाणात मुले सर्व समावेशक आणि एकात्मिक प्रारंभिक बालपन सेवा होत्या, देशाच्या आगामी आर्थिक आणि सामाजिक प्रगतीसाठी गुंतवणुक म्हणून ओळखले जाते. असे वाटले की एक मॉडेल योजना जी जास्तीत जास्त फायद्यांची तरतुद हमी देईल दीर्घकालीन मुलांना वाढवले पाहिजे. परिणामी, एकात्मिक योजना बाल संगोपन सेवा सर्व राज्यांमध्ये अंमलबजावणीसाठी सुरु करण्यात आली. अंगणवाडी कार्यक्रम, एकात्मिक बाल विकासाचा भाग म्हणून भारत सरकारने 1975 मध्ये सुरु केले.

योजना (ICDS), हा एक तळागाळातील कार्यक्रम आहे. ज्यामध्ये ग्रामीण भागातील महिलांना प्रवेश आहे. शहरी झोपडपट्ट्या त्यांना मुलभूत गोष्टीबद्दल शिक्षित करणे हा या कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश आहे. आरोग्य आणि स्वच्छता, पोषण, प्रसवपूर्व आणि प्रसवांतर माता आणि बाल संगोपन आणि मूल संगोपन.

अंगणवाडी सेविका हे नाव आंगण या भारतीय शब्दावरून आले आहे. म्हणजे अंगण हे घराच्या आतील आणि आजूबाजूचे मध्यवर्ती क्षेत्र आहे जेथे बहुतेक सामाजिक आणि सामुदायिक उक्रम आयोजित केले जातात. ग्रामीण भागात आंगण खुल्या जागेला संबोधले जाते. जिथे लोक संभाषण करण्यासाठी,

पाहुण्यांना अभिवादन करण्यासाठी आणि समाजात मिसळण्यासाठी भेटतात. पारंपारिक आजूबाजूला एक छोटीसी झोपडी किंवा घर आहे, जिथे ते चाखाय, गुरे ठेवतात.

फीड, सायकल आणि इतर साहित्य, काळी वेळा अंगणात अन्नही तयार केले जाते. कधी कधी, घरातील सदस्यही बाहेर मोकळ्या हवेत, आकाशाखाली झोपतात, त्यांच्या मध्ये अंगण अंगणात अनेक प्रकारची धार्मिक कार्ये केली जातात. म्हणून ते अनेक उद्देशांसाठी वापरले जाते, या जागेचा स्वभाव बहुमुखी आहे आणि खूप आहे. अंगण अंगणात अनेक प्रकारची धार्मिक कार्ये केली जातात.

म्हणून ते अनेक उद्देशांसाठी वापरले जाते, या जागेचा स्वभाव बहुमुखी आहे आणि खूप आहे.

संशोधन विषयाची गरज :-

सामाजिक समस्या आज संपुर्ण मानवी जिवनाला व्यापून आहे. शहरी व ग्रामीण भागात सर्वसेवा सुविधा मिळूनही स्थिती ती ही खास करून सामाजिक महिलांच्या कशी असेल त्यांना शासनाच्या सर्व सुविधा, योजनांचा लाभ मिळत असेल का, कुपोषणाची गंभीर समस्या आहे. माता व बालमृत्यूच्या प्रमाणात काही पोषण आहार मिळतो का व त्यांना कोणकोणत्या समस्या आरोग्याची सध्यस्थिती व मातांचे आरोग्य, समाजिक समस्या चांगले ठेवण्यात यंत्रणेची भूमिका काय आहे हे सर्व पाहुण्यासाठी संशोधन विषयाची गरज आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्ट्ये :-

1. अंगणवाडी महिलांसाठी राबविण्यात येणाऱ्या सामाजिक समस्या योजनांचा अभ्यास करणे.
2. अंगणवाडी महिलांना प्रसूतीपूर्व व प्रसूती पश्चात मिळणाऱ्या सामाजिक समस्या विषयक योजना अभ्यास करणे.
3. अंगणवाडी महिलांना जाणवणाऱ्या सामाजिक समस्या विषयक समस्यांचा अभ्यास करणे.
4. अंगणवाडी महिलांच्या सामाजिक समस्या विषयक सदयस्थितीचा आढावा घेणे.
5. अंगणवाडी सामाजिक समस्या योजनेतील शासकिय पटाची भुमिका अभ्यासणे.

गृहितके :-

1. ग्रामीण व शहरी भागामध्ये राबविण्यात येणाऱ्या सामाजिक समस्या विषयक महिलांसाठी उपयुक्त असल्यात.
2. अंगणवाडीमध्ये प्रसूतीपूर्व व प्रसूतीपश्चात सेवा सुविधा घेण्याचे प्रमाण अत्यल्प असावे.
3. परभणी जिल्ह्यातील अंगणवाडीची सामाजिक समस्या गंभीर असावी.
4. अंगणवाडी महिलांना विविध सामाजिक समस्या विषयक सामोरे जावे लागत असावे.
5. ग्रामीण भागामध्ये शासनाची भुमिका चिकित्सक पध्दतीने अभ्यासाची गरज आहे.
6. तसेच व्दितीय स्वरूपाच्या साधनामध्ये शासकिय व अशासकिय कार्यालयातील अहवाल, विविध, संदर्भग्रंथ, मासिक, दैनिक वृत्तपत्रे, त्याच प्रमाणे संगणक प्रणाली व्दारे विविध संकेत स्थळाच्या माध्यमातून तथा संकलीत केले जाणार आहे.

तथ्य विश्लेषण निर्वाचन :-

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये संकलीत तथ्यांचे संख्यात्मक व गुणात्मक पध्दतीने विश्लेषण करण्यात येणार आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने केंद्रिय प्रवृत्तीची मापके, सरासरी, टक्केवारी, सहसंबंध या तंत्रांचा एसपीएसएस या डेटा विश्लेषण तंत्राचा वापर करण्यात येणार आहे.

संशोधन प्रकरणांची रूपरेषा :-

अंगणवाडी महिला कर्मचाऱ्यांच्या सामाजिक समस्या विषयक मानकांचे अध्ययन केल्यानंतर, संशोधन प्रबंधात सु-सुत्रता येण्याच्या उद्देशाने खालील प्रकरणांचा समावेश करण्यात येणार आहे.

प्रकरण पहिले : प्रस्तावना

प्रकरण दुसरे : संशोधन पध्दती व संशोधन साहित्याचा आढावा

प्रकरण तिसरे : तथ्य संकलन व विश्लेषण संदर्भ ग्रंथ

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनामध्ये संख्यात्मक व गुणात्मक संशोधन पध्दतीद्वारे करण्यात आले आहे. अंगणवाडी महिला कर्मचाऱ्यांच्या सामाजिक समस्या विषयक सद्यस्थितीचे तसेच त्यांना मिळणाऱ्या सेवा सुविधांचे अध्ययन करण्यात येणार आहे.

सदरील संशोधनाचे विश्व प्रस्तुत संशोधनातील एकीकडे 15 ते 45 वयोगटातील महिला राहणार आहे.

नमुना निवड :-

प्रस्तुत संशोधना मध्ये संभाव्यता नमुना निवड या प्रकारातील बहुस्तरीय नमुना निवड (Multistage Sampling) या पध्दतीद्वारे स्तरावर तथ्य संकलन केले जाईल. सामाजिक समस्या क्षेत्रातील शासनाची भूमिका राबविणाऱ्या यंत्रणेतील तालुका सामाजिक अधिकारी, गावपातळीवर आशा कार्यकर्ती यांच्याकडून चर्चा पध्दतीने माहिती संकलीत केली जाणार आहे.

तथ्य संकलन :-

सदरील संशोधनामध्ये तथ्य संकलनाच्या प्राथमिक व द्वितीय या दोन्ही साधनाचा वापर करण्यात येणार आहे. प्राथमिक साधनामध्ये निरीक्षण, मुलाखत व अनुसुची या माध्यमातून करण्यात येणार आहे.

संदर्भग्रंथ :-

1. आगलावे, प्रदिप (2000) , संशोधन पध्दतीशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
2. डॉ. अभय बंग (2016,, योजना, मासिक
3. डॉ. कडीले एन.एन. (2017), universal Research Ground.
4. जोशी अनंत संपादक, बालविकास व बाल शिक्षणची मुलतत्वे, य.च. स. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक (2002, 2021)
5. देशमुख बळवंत, प्राथमिक शिक्षण: सद्यस्थिती समस्या व उपाय, नलिनी प्रकाशन, पुणे 2015, प्र. 64.
6. रणसुभे विलास (संपा) शिक्षण, लोक वाडमयगृह, मुंबई, 2005, पृ-22.
7. गंगणे वर्षा, स्त्री सक्षमीकरणाची वाटचाल आणि वास्तव, तच्चा प्रकाशन, नागपूर, 2015 पृ. 9.
8. लोटे रा.ज. भारतीय सामाजिक वाटचाल आणि वास्तव ऋचा प्रकाशन, नागपूर 2015, पृ-9.